

81.211.5
M-33

І.Г. Матвіяс

УКРАЇНСЬКА
МОВА
І ЇЇ ГОВОРИ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ. О. О. ПОТЕБНІ

І.Г. Матвіяс

**УКРАЇНСЬКА
МОВА
І ЇЇ ГОВОРИ**

НБ ІНУС

550273

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1990

У монографії характеризуються форми вияву української загальнонародної мови — літературна мова і народні говори. Висвітлюється походження української мови, визначаються територіальні і соціальні говори на Україні, розглядається питання діалектного членування української мови, викладається історія і з'ясовується характер українських наріч і говорів, визначається зв'язок народних говорів з літературною мовою давньоруського і староукраїнського періодів, описується відношення народних говорів до нової української літературної мови.

Для лінгвістів-дослідників, викладачів вузів, студентів, учителів і всіх тих, хто цікавиться сучасним станом й історією розвитку української мови.

В монографії представляються форми функціонування українського общенародного языка — літературний язык и народные говори. Освещается происхождение украинского языка, определяются территориальные и социальные диалекты на Украине, рассматривается проблема диалектного членения украинского языка, излагается история и выясняется характер украинских наречий и диалектов, определяется связь народных говоров с литературным языком древнерусского и староукраинского периодов, описывается отношение народных говоров к новому украинскому литературному языку.

Для лингвистов-исследователей, преподавателей вузов, студентов, учителей и всех тех, кто интересуется современным состоянием и историей развития украинского языка.

Відповідальний редактор *П. Ю. Гриценко*

*Затверджено до друку вченою радою
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР*

Редакція мовознавства

Редактор *І. І. Маркевич*

460200000-275
М М221(04)-90 505-90

ISBN 5-12-001258-2 **БІОТЕНА** © *І. Г. Матвіяс, 1990*

Івано-Франківського
педагогічного інституту

570243

Мова — специфічне і надзвичайно складне суспільне явище, могутній засіб вираження багатогранної діяльності людей. За допомогою мови людина виявляє свою людську сутність, зв'язується і спілкується з іншими людьми, виражає і передає своє сприйняття і розуміння навколишнього світу, виявляє свою волю, свій розум, свої почуття й емоції. Мова організовує людей у процесі суспільного виробництва. Мова тісно зв'язана з мисленням людини, вона є формою існування і засобом вираження людських думок. За допомогою мови закріплюються і передаються від покоління до покоління досягнення людського мислення.

Для кожного народу мова — це його неоціненний скарб. Мова є одним із найважливіших засобів об'єднання людей у народності, нації, вона є засобом національного самоусвідомлення, збереження традицій, звичаїв, засвоєння історії, виховання патріотичних почуттів. Мова — засіб створення і вираження культури народу, вияву його духовного багатства, психіки, таланту. Вона відіграє надзвичайно важливу роль у боротьбі народів за їх соціальне і національне визволення і допомагає народам відстоювати свою самобутність серед інших народів. У мові знаходять своє відображення найважливіші зміни в житті народу.

Сучасні мови світу становлять наслідок розвитку і складного процесу взаємодії первісних родоплеменних мов. Тепер мов у світі понад дві з половиною тисячі. За більшою або меншою спорідненістю мови об'єднуються в сім'ї. Українська мова належить до індоевропейської сім'ї. Виділяються ще сім'ї мов: тюркська, до якої входять казахська, татарська, башкирська, азербайджанська, туркменська, узбецька,

киргизька, чуваська, монгольська, турецька і деякі інші мови, фінно-угорська, яку утворюють фінська, угорська, мордовська, марійська, естонська й інші мови, семіто-хамітська, до якої зараховуються арабська, єврейська (іврит), мови Єфіопії, китайсько-тібетська, що складається з китайської, в'єтнамської, бірманської, з мови народу Тибету, картвельська, до якої належать грузинська, мегрельська, сванська та інші мови, північнокавказька, до якої відносяться абхазька, абазинська, адигейська, кабардино-черкеська та інші мови, австронезійська, що складається з мов Індонезії, Філіппін, Малайзії та Океанії. В окремі сім'ї об'єднуються ще африканські мови, мови американських індіців тощо. Поза названими сім'ями знаходяться японська, корейська та деякі інші мови.

Індоевропейська сім'я мов поділяється на групи: слов'янську, балтійську (литовська, латиська, вимерла пруська мови), германську (німецька, англійська, голландська, шведська, норвезька, ісландська, датська й інші мови), романську або італійську (італійська, французька, іспанська, португальська, румунська, молдавська і деякі інші мови), індо-іранську (мови Індії, перська, таджицька, афганська, курдська, осетинська та інші), кельтську, вимерлі анатолійську і тохарську; до цієї сім'ї належать ще окремі мови — грецька, албанська, вірменська та деякі інші.

Слов'янська група мов, у свою чергу, поділяється на три підгрупи: східнослов'янську (українська, російська і білоруська мови), західнослов'янську (польська, чеська, словацька, верхньолужицька, нижньолужицька і вимерла полабська мови) і південнослов'янську (болгарська, македонська, сербохорватська і словенська мови).

Українська мова — національна мова одного з найбільших народів у Європі і другого за величиною серед слов'янських народів, державна мова УРСР. Вона характеризується високим рівнем розвитку, структурною довершеністю, стилістичною різнобарвністю, лексичним і фразеологічним багатством, неповторною мелодійністю і милозвучністю. І. І. Срезневський уважав українську мову однією з найбагатших серед слов'янських мов і відзначав, що вона багатством слів не поступається чеській, мальовничістю — польській, приемністю — сербській і що це мова поетична, музикальна, мальовнича.

Усі слов'янські мови походять від первісної праслов'янської, що існувала приблизно до VI ст. н. е. і становила систему близькоспоріднених діалектів. У VI—VII ст. відбувається розпад праслов'янської мовної єдності і виділення з неї східнослов'янської мови, що стала протиставлятися західнослов'янській і південнослов'янській групам мов. Східнослов'янська або давньоруська мовна єдність тривала аж до XIV ст. Внаслідок певних історичних умов західнослов'янська і південнослов'янська групи мов свою внутрішню спільність утратили раніше.

У другій половині IX ст. виникає давньоруська держава з центром у Києві, утворення якої зумовило стійкість говорів певних територій у зв'язку з закріпленням на них окремих груп населення і виділенням нових територіальних одиниць — князівств і земель. Межі цих утворень не завжди збігалися з колишніми племінними, виникали нові діалекти, розвивалось нове групування говорів. З середини XII ст. настає процес феодалного роздроблення Київської Русі, що приводить до ще більшої діалектної розчленованості. Отже, жива давньоруська мова характеризувалась діалектним розчленуванням, чому сприяла слабкість економічних і політичних зв'язків між різними районами Київської держави.

У Київській Русі існувала також високорозвинена давньоруська літературна мова, яка загалом становила сплав живої східнослов'янської мови, зокрема розмовної мови Києва, з церковнослов'янською, що разом з писаними нею книгами прийшла в Київську Русь у IX—X ст. у зв'язку з прийняттям нею християнства.

В основі українського алфавіту лежить кири-

личне письмо, назва якого пов'язана з іменем слов'янського просвітителя IX ст. Кирила (Костянтина) Філософа. Кирилиця виникла на основі грецького уставного письма і була введена на Русі в X—XI ст. У XVIII ст. внаслідок реформи кириличного письма в Росії було створено так звану гражданську азбуку, яка в трохи зміненому і пристосованому до звукової системи української мови варіанті становить основу сучасного українського письма.

З XIV ст. починають розрізнятися три східнослов'янські мови, в основі яких лежать різні давньоруські територіальні діалекти, головною причиною виникнення української, російської і білоруської мов були історичні умови, які склалися в XIII—XIV ст. і в пізніші часи на східнослов'янських землях. Без цих умов територіальні давньоруські говори не розвинулись би в окремі мови. Сучасні три східнослов'янські мови територіально з давньоруськими говорами збігаються тільки частково.

Уся наша етнічна територія почала зватися Україною, а наша мова українською відносно пізно. У XII—XIII ст. назвою Україна позначалися окраїнні стосовно якогось центру землі. Основна ж територія, на якій виникла українська народність, у той час, як і раніше, звалася Руссю, а наша мова того періоду — руською. Приблизно з XIV ст. територія сучасної України мала офіційну назву Мала Русь, а нашу мову в той час звали руською або малоруською. У XVII ст., в час національно-визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі, Україною звалися наддніпрянські землі, у той час мова наддніпрянців звалася руською, українською або козацькою, мова українців інших земель називалася руською або малоруською. Пізніше Україною стали називатися всі східноукраїнські землі, а мова їх жителів українською і руською. Єдина назва Україна майже для всієї етнічної території українців, а відповідно українська мова для мовлян усіх земель остаточно усталася після возз'єднання українських земель у єдину Українську Радянську державу.

ЗВ'ЯЗОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ІНШИМИ МОВАМИ

Цілком природно, що українська мова найбільш споріднена з російською і білоруською мовами. Близь-

кість української мови до російської і білоруської пов'язана не тільки з їх походженням від спільного джерела — давньоруської мови, але й з тісною взаємодією між цими мовами вже протягом їх індивідуального розвитку. У XIV—XV ст. для українців і білорусів літературна мова була спільною.

На певних етапах своєї історії українська мова перебувала в тісних контактах із західнослов'янською польською мовою, що позначилось передусім на лексичному складі української мови і певною мірою відбилося також на її словотворі і граматиці. Порівняно меншою була взаємодія української мови із західнослов'янськими словацькою і чеською мовами та з південнослов'янськими, і спорідненість української мови з цими мовами пов'язується передусім із спільністю їх походження від праслов'янської мови.

У процесі свого розвитку українська мова зазнавала певного впливу і з боку інших мов та й сама впливала на сусідні мови. Найвиразнішими в українській мові постають запозичення в галузі лексики. Економічні, політичні і культурні зв'язки українців з іншими народами сприяли засвоєнню певних слів з відповідних мов — грецької, латинської, німецької, англійської, італійської, французької, іспанської тощо. Переважна більшість таких запозичень належить до так званих інтернаціоналізмів.

ЛІТЕРАТУРНА МОВА І НАРОДНІ ГОВОРИ

Усна і писемна мова всіх українців, незалежно від їх освіти, професії, місця проживання, називається загальнонародною. Українська загальнонародна мова, як і багато інших мов, виявляється в двох різновидах або формах, які виступають під назвами літературна і діалектна мова. Між цими двома полярними різновидами української загальнонародної мови є ще проміжні різновиди, що виражаються термінами народно-розмовна мова, просторіччя. Ці різновиди можуть певною мірою прилягати то до літературної, то до діалектної мови, хоч загалом відрізняються від однієї і від другої.

Літературна мова — це відшліфований різновид мови з усталеними для певного часу, але історично мінливими нормами, який безпосередньо не пов'язується з якоюсь конкретною частиною української ет-

нічної території, а обслуговує потреби українського народу безвідносно до місця його проживання. Літературна мова однаковою мірою виявляється як у писемній, так і в усній формі і вживається в усіх сферах господарської і культурної діяльності народу. Для літературної мови залежно від сфери її застосування характерні функціональні стилі — художній, публіцистичний, науковий, професійно-технічний, документальний, епістолярний тощо. Літературна мова, що з'являється на певній стадії соціально-економічного розвитку суспільства, становить результат свідомої діяльності людей і є засобом вияву культурного життя народу. Літературна мова характеризується центральними і периферійними елементами. До центральних слід зарахувати ті фонетичні, граматичні і лексичні риси літературної мови, що є притаманними всім її стильовим різновидам протягом тривалого часу. До периферійних належать елементи літературної мови, що є характерними тільки для певних стилів і функціонують протягом незначного часу, а також ті, що на певному історичному зрізі виявляють діалектні або вузькопрофесійні особливості.

На відміну від літературної діалектна мова характеризується відсутністю писаних для неї правил, мінливістю своєї будови в різних частинах етнічної території, переважно усною формою вияву і відносно обмеженою сферою вживання. Відносна обмеженість сфери вживання діалектної мови, порівняно з літературною, ніякою мірою не позначається на потребі дослідження її. Вивчення української загальнонародної мови в однаковій мірі передбачає дослідження як літературної, так і діалектної мови.

Як літературна мова, так і народні говори характеризуються певною нормативністю. Поняття нормативності мови пов'язане з поняттям мовної системи. Формування мовної норми здійснюється в процесі суспільного користування мовою.

Нормативність літературної мови, що обслуговує весь народ у різноманітних сферах його багатогранної діяльності, порівняно з діалектною нормативністю, — категорія в дечому відмінна. Діалектна норма створюється традицією життя говору, сприймається як природна. Зміни в народних говорах історично безперервні і мовцями не контролюються. Норма літературної мови — поняття історичне. Вона виникає з можливостей мови як системи виражальних засо-

бів, регулює розвиток літературної мови як певного історичного явища і закріплюється відповідними настановами. Периферійні діалектні особливості літературної мови становлять джерело добору мовних елементів у процесі нормування.

Українська діалектна мова складається з більших і менших одиниць, кожна з яких виступає на певній обмеженій території. Найменшою територіальною діалектною одиницею є говірка. Для говірки характерна єдність фонетичної, акцентуаційної, морфологічної, синтаксичної і лексичної її будови. Щодо цього говірка співвідносна з літературною мовою, що теж характеризується єдністю фонетичної, граматичної і лексичної системи. Проте як говірка, так і літературна мова ніколи не бувають повністю безваріантними, оскільки перша складається з відмінних у дечому особливостей окремих мовців, у склад другої входять не тільки незмінні центральні елементи, але й такі, які в дечому міняються залежно від певних обставин. Говірка охоплює один або (рідше) кілька населених пунктів. Інколи в одному населеному пункті за умов наявності в ньому вихідців з різних місцевостей можуть співіснувати дві говірки, а то й більше. Говірки розрізняються між собою певною незначною кількістю діалектних явищ. Виділяються говірки не за наявністю мовних рис, характерних тільки для них, а за сукупністю явищ, які об'єднуються в певну мікросистему. Група споріднених говірок об'єднується в більшу територіальну одиницю — говір або діалект. Говори розрізняються порівняно великою кількістю фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ. Сукупність споріднених говорів або діалектів утворює найбільшу діалектну територіальну одиницю — наріччя. Наріччя розрізняються найбільшою кількістю мовних явищ, характерних для української діалектної мови. Сукупність наріч становить діалектну мову народу. Отже, українська діалектна мова — це складна ієрархія мовно-територіальних утворень.

Поняття **говірка**, **говір** або **діалект**, **наріччя**, як зазначалось, співвідносяться з певними територіями і становлять відповідні територіальні одиниці. Засобом розрізнення всіх територіальних діалектних одиниць служать діалектні явища. Явищ, які були б характерні тільки для однієї якоїсь говірки, по суті, немає. Всі діалектні явища охоплюють певну кіль-

кість говірок, вони можуть охоплювати цілий говір, групу говорів, ціле наріччя і навіть кілька наріч. Територія поширення діалектних явищ, як правило, виділяється і визначається, в багатьох випадках межі її на карті можна позначити лінією. Лініями — межами поширення різних діалектних явищ утворюються так звані ізоглоси. Ізоглоса — це умовний результат перенесення меж між діалектними явищами на територію, на географічну карту. Ізоглоси діалектних явищ часто в різний спосіб сходяться або розходяться, інколи перехрещуються, проте нерідко вони точно або приблизно збігаються. Збіг ізоглос утворює вузьчі або ширші пасма. Переважно на основі пасом ізоглос визначаються відповідні територіальні діалектні одиниці.

Проте не всяке пасмо ізоглос розмежовує говори і наріччя. Окремі пасма ізоглос можуть бути засобом розмежування певної групи говірок у межах говорів. Говори і наріччя розмежовуються переважно пасмами ізоглос істотних діалектних явищ. Відповідні пасма ізоглос часто збігаються з певними етнічними і адміністративно-політичними межами і зумовлюються ними.

На основі пасом ізоглос українська діалектна мова поділяється на три наріччя — північне, південно-західне і південно-східне. За цими ж даними в північному наріччі виділяються східнополіський, середньополіський і західнополіський говори; південно-західне наріччя складається з волинського, подільського, наддністрянського, надсянського, покутсько-буковинського, гуцульського, бойківського, закарпатського і лемківського говорів; у південно-східному наріччі вирізняються середньонаддніпрянський, слобожанський і степовий говори.

Терміни *говірка*, *говір* (діалект), *наріччя* виражають поняття, не повністю співвідносні. Коли під *говіркою* розуміється тільки діалектна одиниця як засіб спілкування певного колективу на обмеженій території, то в поняття *говір* (діалект), *наріччя* входять, крім співвідносного з *говіркою* значення засобу спілкування, ще й поняття етнічно-географічної та історичної категорії. Отже, *говірки* в українській мові виділяються тільки за мовними явищами, в основу виділення говорів і наріччя покладені мовні явища, а також етнічні та історичні чинники.

Оскільки протягом тривалої взаємодії між гово-

рами, зумовленої соціально-історичними процесами, часто говіркові відмінності на їх межах стираються (хоч загалом міждіалектні межі ніколи не були чіткими), в окремих випадках істотними при виділенні говорів постають етнічні та історичні чинники, внаслідок чого на сучасному етапі подібні говірки можуть знаходитися в межах різних говорів (це стосується передусім говорів південно-східного наріччя).

Говірки, говори і наріччя знаходяться між собою в складних узаємозв'язках; за одними діалектними рисами вони об'єднуються, за іншими розмежовуються, притому в кожному випадку об'єднувальні і розмежувальні риси говірок, говорів і наріч відмінні. Кожна територіальна діалектна одиниця має неповторну особливість. Звідси всебічне вивчення української діалектної мови не може вважатися завершеним доти, доки не буде вивчена фонетична, граматична і лексична будова всіх діалектних територіальних одиниць (говірок, говорів, наріч). Якщо мати на увазі, що народні говори постійно змінюються, передусім під впливом літературної мови та різноманітних позамовних чинників, то предмет дослідження діалектологів можна вважати невичерпним.

Межі між територіальними діалектними одиницями, як правило, не визначаються абсолютно точно. Так, немає загальновстановленого чіткого критерію, за яким говірки відмежовуються одна від одної. Інколи буває важко встановити, де кінчається одна говірка і починається інша. Зрештою, дослідження народних говорів виразного розмежування говірок і не вимагає; для наукового вивчення діалектної мови потрібнішим стає виділення говорів і наріч.

Більша або менша чіткість межі між говорами і наріччями зумовлюється їх історією. Нечіткість діалектних меж, у багатьох випадках викликана говірковими взаємовпливами, спричинилася до виникнення в європейському мовознавстві думки про відсутність будь-яких територіально-діалектних одиниць і про існування меж тільки між певними діалектними явищами. Такий погляд на деякі діалектні мови може бути правомірним. Особливість української діалектної мови, як і всіх слов'янських та багатьох неслов'янських мов, дозволяє виділяти територіальні діалектні одиниці, хоч у ряді випадків при цьому допускається певна умовність.

На сучасному етапі діалектна мова найхарактер-

ніша для селян, мешканців містечок, зрідка також передмість великих міст; переважна більшість мешканців великих міст користується літературною українською або російською мовою. Проте нерідко носіїв діалектної мови можна зустріти і в центрах великих міст. Це переважно недавні вихідці із сіл. У міста переселяються селяни як з навколишніх сіл, так і з сіл віддалених районів, тому їхня діалектна мова може відрізнятись від говору, на території поширення якого знаходиться відповідне місто.

ТЕРИТОРІАЛЬНІ І СОЦІАЛЬНІ ГОВОРИ

В українській мові, як і в більшості інших мов, крім територіальних, виділяються ще так звані соціальні діалекти. Відповідні різновиди мови не є діалектами в прямому розумінні і діалектами вони називаються лише умовно. Причиною появи соціальних діалектів є виробнича, професійна та соціально-класова неоднорідність суспільства. Під соціальними діалектами розуміються професійні говори і жаргони або арго. Носіями професійних говорів бувають переважно ремісники, жаргоном користуються антисуспільні групи — злодії, бродяги, шулери. Арго лірників, жебраків займають проміжне становище між професійними говорами і жаргонами. Соціальні діалекти меншою мірою, ніж територіальні, пов'язуються з якоюсь місцевістю. На відміну від територіальних говорів, що виражаються в усіх сторонах мовної будови, соціальні діалекти виявляються переважно тільки в лексиці і фразеології. Отже, лінгвістична суть соціальних діалектів полягає в їх лексичній системі, яка включає слова, зрозумілі тільки обмеженій групі людей і незрозумілі для загалу. Граматичне змінювання і сполучування таких слів переважно здійснюється за законами рідного для мовця територіального діалекту чи літературної мови.

Професійні говори тісно пов'язуються із суспільним розподілом праці. Вони створюються поступово з розвитком відповідної професії чи відповідного ремесла, а засвоєння їх відбувається стихійно і непомітно. Професійні говори виконують суспільно корисну роль — вони служать мовцям для вираження певних особливих професійних явищ, для яких у літературній мові немає відповідних засобів. Професій-

ні говори нерідко стають джерелом збагачення лексики літературної мови.

Жаргони або арго — це відхилення від територіальних говорів чи літературної мови, вони замінюють відповідну загальноживану лексику. Основним призначенням жаргонів або арго було засекречування змісту мови. Крім цієї основної для жаргонів характерна також експресивна роль. Жаргони або арго займають проміжне становище між штучними або плановими і природними мовами. У формуванні таких діалектів певне місце посідає свідомо творчість, проте, на відміну від штучних або планових мов типу есперанто, жаргони або арго є продуктом колективної і до певної міри стихійної творчості. Життя таких говорів протікає в основному за природними законами, які малою мірою піддаються свідомому регулюванню.

Слід зазначити, що жаргони злодіїв, бродяг, шулерів тільки певною мірою належать до соціальних діалектів. Цей тип арго зумовлений соціальними причинами і має своєрідне призначення. Особливість призначення зумовлює і власне мовну своєрідність цього арго. Своєрідним у ньому є матеріально-понятійний склад лексики, основні типи і характери словотворення і джерела лексичних запозичень.

Жаргони або арго виникли ще в надрах феодального суспільства і жили при капіталізмі; у наш час вони занепадають і загалом поволі відмирають як непотрібні, хоч деякі з них продовжують жити і тепер.

До соціальних діалектів належать також групові говори, відомі під назвою сленг. Групові говори виникають у людей (переважно молодих), що з якихось причин змушені знаходитись у тривалому контакті і до певної міри бути віддаленими від решти суспільства (учнів, студентів, спортсменів тощо), і вживаються тільки в цьому середовищі. Групові говори складаються переважно із слів і словосполучень, які мають рівнозначні відповідники в загальнонародній мові. Групові говори характеризуються обмеженим вживанням і недовговічністю.

З огляду на особливість соціальних діалектів вони насамперед є предметом дослідження особливої галузі мовознавства — соціолінгвістики; прямим предметом діалектології соціальні діалекти стають лише в тій мірі, у якій вони пов'язуються з певними

територіальними говорами. Правда, в науковій практиці вже традиційно дослідження соціальних діалектів вважається розділом діалектології.

Близькою до соціальних діалектів є так звана дитяча мова. Йдеться про набір слів, якими дорослі звертаються до маленьких дітей і якими маленькі діти користуються в розмові з дорослими. Це переважно назви предметів і процесів, пов'язаних з дитячим побутом. Дитячі слова, як правило, в різних місцевостях міняються, і ця мінливість часто пов'язується з територіальними говорами, через те вивчення дитячої мови під цим оглядом належить до діалектології.

ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

Дослідженням живої мови народу залежно від території його розселення займається галузь мовознавства — діалектологія. Українська діалектологія своїм завданням має дослідження українських народних говорів, які знаходяться на території суцільного поширення української мови, а також переселенських українських говірок на території суцільного поширення інших мов (російської, білоруської, польської, словацької, сербохорватської, молдавської, румунської, угорської, англійської та деяких інших). Вивчення українськими дослідниками говірок інших мов, зокрема тих, що знаходяться в оточенні говорів української мови (російських, білоруських, польських, словацьких, чеських, болгарських, молдавських, румунських, німецьких, грецьких, циганських, угорських, урумських, гагаузьких), є внеском у діалектологію, що стосується відповідних мов. Процеси взаємодії між говорами української мови і говорами інших мов належать одночасно до проблематики української діалектології та діалектології, що стосується відповідних мов.

Завданням української діалектології є вивчення говорів на сучасному етапі розвитку української мови, а також на різних попередніх етапах її історії. Дослідження українських народних говорів понад столітньої давності належать до української історичної діалектології. Отже, поняття **українська діалектологія** загалом включає в себе і поняття історична діалектологія, проте наукова практика не знає терміна з відповідним протиставним значенням, яке вказува-

ло б на сучасний стан говорів як предмет дослідження. Під терміном сучасна українська діалектологія розуміється не протиставне поняття до поняття історична діалектологія; під сучасною діалектологією розуміються діалектологічні дослідження останніх часів незалежно від того, стосуються вони сучасного стану народних говорів чи їх історії. Для вираження протиставного поняття до поняття історична діалектологія застосовується описовий вислів дослідження сучасних говорів.

З історичною діалектологією тісно пов'язана споріднена галузь мовознавства — історія мови. Історична фонетика, граматики, лексикологія власне збігаються з тим аспектом історичної діалектології, який стосується фонетичної, граматичної і лексичної систем українських народних говорів. До історичної діалектології відноситься вивчення історії українських народних говорів як територіальних діалектних одиниць, хоч і це питання може бути підведене під широкі поняття історії мови.

Історія мови має два основні джерела — писемні пам'ятки і народні говори. Писемні пам'ятки, хоч як важливі для історії мови, при їх змістових і жанрових обмеженнях не могли повністю відобразити всю різноманітність мовної будови, а живу розмовну мову вони взагалі відображають слабо. Вказану обмеженість писемних пам'яток як джерела історії мови надолужують народні говори, тому вони як джерело історії мови не поступаються перед писемними пам'ятками, а в ряді випадків переважають їх.

Цінність свідчень народних говорів для історії мови зв'язана з особливостями розвитку говорів порівняно з літературною мовою. Розвиток літературної мови завжди сковується традицією, графічною системою, натомість народні говори змінюються стихійно і природно. Через неодноразову і своєрідну зміну різних народних говорів у них в одних випадках зберігаються давні явища, втрачені літературною мовою, в інших виявляються нові риси, які не проникли в літературну мову.

Діалектологія має прямий стосунок не тільки до історії мови, вона тісно пов'язується також з іншими історичними науками. Виникнення говорів, їх розвиток, групування неможливо з'ясувати без залучення археологічних і історичних даних про первісні етнічні формування і різні політично-адміністративні

утворення на території України, про внутрішню міграцію українського населення в різні часи, про його взаємини з генетично спорідненими і неспорідненими сусідніми народами. Разом з тим дані діалектології часто служать важливим матеріалом для з'ясування тих чи інших проблем історії народу, археології.

Діалектологія перебуває також у тісній взаємодії з етнографією. Зокрема, діалектна лексикологія неможливо без зв'язку з вивченням матеріальної і духовної культури народу в різних місцевостях. Етнографія в багатьох випадках черпає для себе цінний матеріал у діалектології.

МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ НАРОДНИХ ГОВОРІВ

Українська діалектологія займається вивченням фонетичної, граматичної і лексичної будови говірок, говорів і наріч, географічного поширення окремих чи багатьох діалектних явищ, виділення певних діалектних територіальних одиниць і групуванням говорів. У діалектології застосовуються два основні методи — описовий і лінгвогеографічний. Дослідження будови говірок здійснюється переважно описовим методом, усі інші названі вище предмети діалектології пов'язуються з обома методами. Найбільше діалектологічних досліджень на Україні здійснено описовим методом, у ряді праць обидва методи застосовуються одночасно. До таких можна віднести монографії про західноукраїнські говори на північ від Дністра Г. Ф. Шила, про говірки Полтавщини В. С. Ващенко, про середньополіські говірки М. В. Никончука. Названі методи не виключають один одного, а взаємодіють.

Описовим методом в українській діалектології до недавня часто досліджувались тільки ті особливості говірок, говорів або наріч, які відрізняються від літературної норми. Унаслідок такого підходу до вивчення діалектної мови будова народних говорів описувалась односторонньо, говори як мовні системи не одержували повного відображення. На сучасному етапі переважно в такий спосіб складаються діалектні словники. Серед важливіших слід назвати словник поліських говірок П. С. Лисенка, бойківських говірок М. Й. Онишкевича, західноволинських говірок М. М. Корзонюка,

буковинських говірок ряду авторів. Лексикологічні діалектологічні дослідження охоплюють говіркову лексику незалежно від входження її до літературної мови. Останнім часом панівними стають системені описи говірок і говорів, у них мовні явища досліджуються у взаємозв'язках і безвідносно до входження їх у літературну мову.

Лінгвогеографічний метод застосовується для відображення діалектного варіювання української мови, зумовленого різною генетичною основою її в різних місцевостях, нерівномірністю історичного розвитку її говірок, міждіалектними і міжмовними контактами, нерівномірним впливом у минулому літературної мови на народні говори, відмінністю місцевих соціально-політичних умов і культурних факторів у різні часи, міграційними чинниками. Цей метод полягає в тому, що особливості народних говорів відбиваються у вигляді особливих позначок на картах.

Лінгвогеографічний метод дослідження українських говорів має два вияви: перший пов'язується з діалектним членуванням української мови і складанням карт українських говорів, другий забезпечує зображення на картах поширення окремих чи багатьох діалектних явищ. Чіткої межі між цими виявами немає, на сучасному етапі другий часто переходить у перший, перший впливає з другого. Названі вияви щодо свого історичного розвитку не паралельні. Почалася українська лінгвістична географія з першого вияву ще в 70-х роках XIX ст. працею К. П. Михальчука, в якій описані говірки, говори і наріччя української мови і наведена відповідна карта, другий вияв виражається тільки в кінці 20-х років XX ст. у дослідженні П. Бузука, присвяченому характеристиці говірок Полтавщини, і послідовно застосовується в кінці 30-х років у працях І. Панькевича, який досліджує говірки Закарпаття, і Й. Тарнацького, що характеризує лексику в західнополіських говірках. У післявоєнні роки другий вияв лінгвогеографії продовжує розвиватись у працях К. Дейни, що вивчає говірки Волині і Поділля, З. Штібера, який зображає лемківські говірки, і сьогодні він є основним і визначальним.

Під українською лінгвістичною географією розуміється зображення територіального поширення діалектних явищ. Лінгвогеографія в цьому розумінні своїм предметом має обласні діалектні масиви, вираженням чого є обласні або регіональні лінгвістичні

атласи, а також усю українську діалектну мову, що відображається в загальнонаціональному «Атласі української мови». До обласних належать атласи Й. О. Дзендзелівського, П. М. Лизанця, присвячені дослідженню закарпатських говірок, атлас В. С. Ващенко, в якому характеризуються наддніпрянські говірки, атлас Т. В. Назарової, де досліджуються середньополіські говірки Надприп'яття, і ряд інших. На відміну від обласних діалектологічних атласів «Атлас української мови» відображає всі говори, які історично сформували єдиний український мовний простір. Матеріал і побудова названого атласу мають завданням забезпечити повне уявлення про загальне діалектне членування української мови і її зв'язки з сусідніми мовами. Обласні українські діалектологічні атласи і загальномовний атлас характеризуються спільністю ряду принципових методичних засад. У них на картах застосовуються різноманітні знаки і не використовуються прості написи слів, як це практикується в романській лінгвогеографії; одні карти передають діалектні явища в конкретних говірках за допомогою певних знаків, інші узагальнено виражають територію поширення відповідних явищ за допомогою ліній — ізоглос; в обох типах атласів за одним принципом будуються коментарі до карт.

«Атлас української мови» — унікальна в історії української культури фундаментальна колективна праця, у якій розкривається вся різноманітність усної живої мови українського народу залежно від території його розселення. Збирання матеріалу для атласу тривало від 1949 до 1973 р. За відповідною програмою, яка охоплює близько п'ятисот питань про найважливіші явища української мови, було обстежено говірки майже двох з половиною тисяч населених пунктів. Атлас складається з трьох томів. Кожен том атласу містить інформацію про окремі частини української етнічно-мовної території. Перший том охоплює Полісся, середню Наддніпрянщину і суміжні землі, другий том присвячений говіркам Волині, Наддністрянщини, Закарпаття і суміжних земель, у третьому томі характеризуються говірки Слобожанщини, Донеччини, нижньої Наддніпрянщини, Причорномор'я і суміжних земель.

«Атлас української мови» рядом рис відрізняється від обласних атласів. В обласних атласах карто-

графуються переважно тематично обмежені, часто відокремлені явища, в «Атласі української мови» зображаються також елементи мовної будови у взаємозв'язках. Технічні засоби в обласних атласах часто довірливі, в загальнонародному мовному атласі вони строго визначені і системно зумовлені. Оригінальний спосіб картографування, застосований в «Атласі української мови», полягає також у поєднанні на карті графічно протиставлених територій взаємопов'язаних (мовних діалектних) явищ і збільшену інформативність карт. Специфіка «Атласу української мови» відповідно до його назви виражається також у тому, що він відображає відношення літературних і діалектних явищ, виявляє діалектну основу української літературної мови.

ІСТОРІЯ ДІАЛЕКТНОГО ЧЛЕНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Наукове діалектне членування української мови має вже чималу історію. Першою спробою групування українських говорів на території Лівобережної України ще у XVIII ст. можна вважати працю А. Шафонського «Топографічний опис Чернігівського намісництва» (1786). За мовними і антропологічними особливостями населення А. Шафонський Лівобережну Україну поділяв на три частини: північно-західну (на північ від Десни), середню (між Десною, Сеймом, Сулою до м. Лубен і Дніпром), південно-східну (між Пслом, Сулою і Дніпром). За А. Шафонським, у північно-західній частині говорять *конь, нож, вол*, у середній — *кунь, нуж, вул*, у південно-східній — *кінь, ніж, віл*. З погляду сучасних досягнень діалектології така характеристика східноукраїнських говорів спрощена і неточна, проте правильним слід визнати спостереження А. Шафонського про відмінність північних лівобережних українських говірок від південних та про наявність між ними окремого типу говірок, який за сучасним діалектним членуванням української мови загалом відповідає перехідним говіркам між північним і південно-східним наріччями.

Про відмінність північних українських говорів від південних згадує О. П. Павловський у граматиці української мови, написаній 1805 р., зазначаючи, що північні говори, на відміну від південних, характеризуються наявністю дифтонгів (двозвуків) на місці давніх голосних *о і е*.

У 30-х роках XIX ст. відносно багато уваги діалектному членуванню української мови присвятив М. О. Максимович. Учений розрізняв малоруське або українське (північно-східне) і червоноруське або галицьке (південно-західне) наріччя української мови. До першого він зараховував говори по обидва боки Дніпра, а також Полісся, Волині і Поділля; до другого — говори по обидва боки Дністра в Галичині і в Карпатах. Серед рис північно-східного наріччя, що протиставляється південно-західному, М. О. Максимович виділяв дієслівні форми майбутнього часу типу *знáтиму*, форму орудного відмінка однини іменників і займенників жіночого роду на *-ою, -єю* (*тако́ю голово́ю, це́ю земле́ю*) відповідно до форм на *-ов, -ев* (*тов голово́в, цев земле́в*) у південно-західному наріччі. В обох наріччях дослідник вирізняв піднаріччя: у північно-східному — українське (південне) і сіверське (північне), у південно-західному — галицьке і закарпатське. Спостереження М. О. Максимовича щодо розмежування говорів української мови приблизно відбивали фактичний стан речей, хоч у дослідника не було матеріалу для глибокої і точної класифікації українських говорів.

Питанням групування говорів присвятив увагу І. М. Вагилевич у вступі до виданої 1845 р. у Львові граматики української мови для галичан. На його думку, в українській мові виділяються галицьке і київське наріччя, які розмежовуються ріками Серет і Буг. Умовно визначається ще карпатське наріччя, яке, за наявності в ньому особливостей галицького і київського наріччя, характеризується домішками з сусідніх мов. Названі наріччя І. М. Вагилевич характеризує рядом фонетичних і морфологічних особливостей, наводяться також окремі синтаксичні риси. У межах наріччя І. М. Вагилевич окремо характеризує саноцько-перемиський, бузький, гуцульський, чернівецький, волинський, подільський і чернігівський говори. Дослідник зазначає, що певними особливостями характеризуються курський і воронезький говори як перехідні до російської мови, овруцький як перехідний до білоруської мови, виділяється також причорноморський говір. Для характеристики наріччя і говорів І. М. Вагилевич наводить чималий діалектний матеріал, але подає його без належного розмежування регулярних явищ і поодиноких, характерних тільки для окремих слів.

Подібно групує українські говори Я. Ф. Головацький у доповіді про українську мову і її наріччя, виголошеній 1848 р. у Львові, та в підручнику «Грамматика української мови», виданому в 1849 р. На його думку, говори української мови утворюють три наріччя: волинсько-подільське або українське (переважна більшість українських говорів), галицьке або наддністрянське (наддністрянські говірки, осередком яких є м. Галич, а також буковинський і гуцульський говори) і гірське або карпаторуське (говори по обидва боки Карпат, за винятком гуцульського). В українському наріччі виділяє (в основному за М. О. Максимовичем) говори («різності») — киево-переяславський, сіверський, слобожанський і волинсько-подільський.

Волинсько-подільське і галицьке наріччя Я. Ф. Головацький розділяє лінією: Заліщики—Борщів—Тернопіль—село Глядки—Золочів—Бузьк—Мости Великі—Рава-Руська—Нароль, притому лінію між вказаними населеними пунктами уточнює назвами окремих сіл. Межу між галицьким і гірським наріччями дослідник проводить від витoku ріки Рата на південь між Яворовом і Яновом біля Судової Вишні до Хирова, від Хирова на схід біля Самбора до Дрогобича, звідси на південь між селами Орів і Улично до міста Сколе і до річки Опур, далі на схід хребтом гір до витоків Лімниці, Бистриці, відтак до Ясенева, Рахова. Окремі місця названої лінії Я. Ф. Головацький уточнює, називаючи ще деякі населені пункти. Волинсько-подільське наріччя, на думку автора, давнє, порівняно з іншими найбільше й найодноманітніше, багате фольклором, що поширений і на території інших наріч, його особливості відображені в історичних пам'ятках. Це наріччя вводили в літературу ряд письменників: І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, І. Галка (М. Костомаров), В. Забіла, Т. Шевченко та інші. Галицьке наріччя також давнє і відбите в деяких пам'ятках, воно рідне письменникам М. Шашкевичу, М. Устияновичу, І. Вагилевичу. Гірське наріччя зберігає багато архаїзмів, його риси теж відображені в окремих давніх пам'ятках. На думку Я. Ф. Головацького, галицьке і гірське наріччя за давністю співвідносні з іншими слов'янськими мовами. На окремих ділянках межі між наріччями історія не засвідчує жодних адміністративних кордонів,

отже, наріччя відбивають найдавніші етнічні одиниці. Названі три наріччя автор характеризує низкою фонетичних і морфологічних діалектних рис.

Схематичність характеристики українських наріч у Я. Ф. Головацького зумовлена вкрай незадовільним вивченням говорів української мови на той час, проте здійснений ним поділ українських говорів у цілому не суперечить і сучасному їх групуванню.

Винятково важливими були діалектологічні спостереження О. О. Потебні, хоч групуванням говорів учений спеціально не займався. Принагідно він вказував на говори: український (за сучасним визначенням — південно-східне наріччя), волинський, подільський, галицький, карпатський або гірський, також бойківський, лемківський. Дослідник часто називав говори за відповідним адміністративним центром: київський, чернігівський, ніжинсько-переяславський, сосницький, козелецький, заблудівський. О. О. Потебня користувався також узагальненими назвами українських говорів, не надаючи їм термінологічного значення: східні (східномалоруські), західні, північно-західні, південно-західні тощо.

Найґрунтовнішим у ХІХ ст. дослідженням, присвяченим діалектному членуванню української мови, є праця К. П. Михальчука про українські наріччя, говори і говірки, написана в 1871 р. Вказане дослідження не втратило наукового значення й досі. Своє членування К. П. Михальчук в основному базує на зібраному за програмою І. П. Новицького, що охоплювала 74 явища фонетики і морфології, матеріалі у 59 населених пунктах з різних місцевостей України в межах тодішньої царської Росії, він враховує також відповідні праці попередніх дослідників, бере до уваги різні публікації, в яких відображаються діалектні риси певної місцевості. Наріччя і говори автор виділяв на основі суто мовних рис, проте брав також до уваги розміщення в минулому східнослов'янських племен, міграційні чинники пізніших часів, топографічні особливості відповідної території, етнографічні дані. Діалектне членування української мови автор відобразив і в формі лінгвістичної карти.

К. П. Михальчук розрізняв три наріччя української мови: українське (з північноукраїнським, середньоукраїнським і південноукраїнським піднаріччями), поліське (з підляським, чорноруським або заблудівським, поліським і сіверським піднаріччями) і русин-

ське (з подільсько-волинським, галицьким і карпатським піднаріччями). Названі наріччя, на думку К. П. Михальчука, за різними сторонами мовної будови співвідносяться по-різному: у фонетиці більше подібності між українським і русинським наріччями, ніж між ними (особливо першим) і поліським, у морфології більше спільності між українським і поліським, ніж між ними обома і русинським.

За К. П. Михальчуком, межа між українським і русинським та поліським наріччями проходить приблизно по лінії: Нова Ушиця—Кременець—Любомль—Дорогичин; на північному сході від Дорогичина межа повертає на південь біля Пінська до ріки Горинь, далі йде по Горині майже до міста Ровно, звідси майже прямою лінією на схід через Корець, Чоповичі до Дніпра на півночі від Києва; на лівобережжі Дніпра ця межа йде по Десні майже до Новгород-Сіверського, а звідси на схід до межі з російською мовою.

Піднаріччя в українському наріччі К. П. Михальчук розмежовує такими двома приблизними лініями: 1) Дубно—Житомир—Васильків—Переяслав-Хмельницький—Пирятин—Лохвиця—Ромни—Недригайлів—Білопілья; 2) на південь від Хмельницького—Літин—Липовець—Черкаси—Кременчук—Харків і далі на північ до межі з російською мовою. Між цими лініями автор розташовує середньоукраїнське піднаріччя. На півночі від зазначеної території знаходиться північноукраїнське піднаріччя, на півдні і сході — південноукраїнське піднаріччя. Правда, до середньоукраїнського піднаріччя автор відносить також українські говірки північно-східної Приазовщини і Кубані.

Північноукраїнське піднаріччя К. П. Михальчук поділяє на говори («різномовні»): ніжинсько-переяславський або сіверсько-український, що займає територію на схід від Дніпра, середньоукраїнсько-поліський, західна межа якого проходить по ріці Горинь, і пінсько-волинський, що займає територію на захід від р. Горинь і на північ від міста Дубно (райони Ровна, Луцька, Ковеля, басейн верхньої Прип'яті).

Середньоукраїнське піднаріччя, за К. П. Михальчуком, поділяється на два говори — волинсько-український і канівсько-полтавський, які розмежовуються приблизно лінією, проведеною через міста Біла Церква і Богуслав. До канівсько-полтавського говору автор відносить також говірки Приазовщини і Кубані.

Південноукраїнське піднаріччя поділяється на го-

вори: побережно-подільський і слобідсько-український. Перший з них займає територію в північно-західній частині піднаріччя, що відмежовується від другого приблизною лінією: Вінниця—Гайсин—Первомайськ—Балта.

Говори середньоукраїнського і південноукраїнського піднаріч автор об'єднує в дві групи: південно-східну, до якої входять канівсько-полтавський і слобідсько-український говори, і західну, до якої належить волинсько-український і побережно-подільський говори.

Поліське наріччя К. П. Михальчук поділяє на піднаріччя: сіверське (на схід від Дніпра), власне поліське або середньополіське (від Дніпра на сході до Горині на заході), чорноруське (на північ від середньополіського — на сході і між ріками Ясельда і Шара, далі на північ від ріки Нарев — на заході) і підляське (на південь від Нарева і верхньої Ясельди).

Сіверське піднаріччя, на думку дослідника, поділяється на два говори: власне сіверський, північна межа якого проводиться по лінії, що приблизно збігається з лінією сучасного кордону між УРСР і БРСР, і перехідний до білоруської і російської мов сіверсько-великоруський, що лежить на північ від власне сіверського говору.

У підляському піднаріччі К. П. Михальчук виділяє власне підляський і королівський говори (до останнього відносить говірки північно-західної частини підляського піднаріччя на північ від ріки Буг). У чорноруському піднаріччі виділяються говори: мозирський, слонимсько-пінський і заблудівський.

Русинське наріччя К. П. Михальчук поділяє на три піднаріччя — подільсько-холмське або власне русинське, галицьке або наддністрянське і карпатське або гірське. Подільсько-холмське піднаріччя від галицького відділяється з півночі на південь приблизною лінією між містами Холм і Белз і далі ріками Буг і Серет. Галицьке піднаріччя від карпатського відділяє приблизна лінія між містами Перемишль, Борислав, Долина, а далі на південь хребет Карпат.

Названі наріччя, піднаріччя і говори К. П. Михальчук характеризує відповідними діалектними рисами.

Розглядана праця К. П. Михальчука — видатне явище в історії української діалектології. Вона була високо оцінена сучасниками автора, зокрема

О. О. Шахматовим, від неї відштовхуються дослідники при сучасному розв'язанні проблеми діалектного членування української мови.

Незважаючи на обмеженість матеріалу, який був у розпорядженні автора, дослідник здійснив досить докладне групування українських говорів. Пізніші дослідження доповнили і в дечому змінили діалектне членування української мови К. П. Михальчука. Найвиразніша відмінність дальших групувань говорів порівняно з Михальчуковим полягала в тому, що «північноукраїнське піднаріччя» південно-східного наріччя всіма майже повністю зараховувалось до північного наріччя, а поділ на «середньоукраїнське» і «південноукраїнське» піднаріччя зовсім не визнавався. З сучасного погляду вважається неправомірним також віднесення більшості говірок Волині і Поділля до південно-східного (за термінологією К. П. Михальчука — українського) наріччя, зарахування до українських ряду білоруських («чорноруське піднаріччя») і російських («сіверсько-великоруське піднаріччя») говірок. Загалом же в дореволюційній лінгвістиці діалектне членування української мови К. П. Михальчука треба визнати найбільш повним. Залежність від цієї праці, по суті, виявляють усі пізніші групування українських говорів.

О. І. Соболевський у розділі праці «Нарис російської діалектології» (1892) українські говори поділяв на два наріччя: північне («північномалоруське») і південне («південномалоруське» або «українсько-галицьке»). До північного наріччя автор відносив і частину закарпатського говору. Точної межі між північним і південним наріччями О. І. Соболевський не визначає, проте з його характеристики окремих говорів виходить, що до північного наріччя належать і ті говори, які К. П. Михальчук зараховував до північного піднаріччя південного («українського») наріччя. Слід зауважити, що К. П. Михальчук у статті «До південноруської діалектології» прийняв поділ О. І. Соболевського.

У північному наріччі окремі типи говірок О. І. Соболевський характеризує за адміністративними центрами. У південному наріччі він вказує на говори: український, волинський, подільський, галицький, буковинський, покутський, гуцульський, карпатський, бойківський, лемківський. У межах цих говорів характеризує говірки за адміністративними центрами.

О. І. Соболевський використав відповідні дані багатьох діалектологічних, етнографічних, фольклорних та інших публікацій. Проте на той час діалектний матеріал у публікаціях був загалом обмежений і не завжди надійний, тому територію наріч і говорів дослідник визначає досить загально. Справедливим треба кваліфікувати зауваження К. П. Михальчука, що відповідна праця О. І. Соболевського становить скоріше систематичне зведення критично опрацьованих ним даних про більш-менш відомі наріччя і говори, ніж наукове визначення їх.

Кладучи в основу класифікації наявність давніх і нових фонетичних явищ без належного врахування їх суті в різних говорах, О. І. Соболевський поєднав в одне наріччя північні говори і віддалені від них південно-західними говорами карпатські говірки, чим спричинився до неправильного розуміння характеру українських говорів і їх походження.

Інший мовознавець — О. О. Шахматов — у праці «До питання про утворення російських наріч» (1894), по суті, висловився за три українські наріччя — «українське», галицьке і північне. Пізніше він підтримав думку О. І. Соболевського про наявність двох наріч української мови — північного і південного. Спираючись на О. І. Соболевського, О. О. Шахматов до північного наріччя відносив частину карпатських говірок. О. О. Шахматов писав, що південне наріччя, яке простягається від Карпат до Дону, поділяється на південно-східні говори, з одного боку, і на західні та північно-східні — з другого. Західна і північно-східна група, на його думку, становить перехідні говори, змішані в різний час з говорами північного наріччя; південно-східні говори південного наріччя зберегли свій первісний тип у чистому вигляді. На думку О. О. Шахматова, західні і північно-східні говори південного наріччя первісно лежали на північ від говорів сучасної південно-східної групи. Пізніше О. О. Шахматов у дечому змінив свій погляд на діалектне членування української мови, виділяючи в ній наріччя: північномалоруське, східноукраїнське (на схід від Дніпра), галицьке (в Галичині і на Буковині), карпатське (лемки, бойки, гуцули) і угроруське.

А. Ю. Кримський в «Українській граматиці для учнів вищих класів гімназій і семінарій Наддніпряни» (1907) говори української мови поділяв на східне («східномалоруське») і західне («західномало-

руське») наріччя. До західного наріччя автор відносив говірки Підляшшя, західної Волині, Поділля, Бессарабії, Буковини, Галичини і Закарпаття; решту говорів від зарахував до східного наріччя. Діалектне членування А. Ю. Кримського пов'язане з його поглядом на історичний розвиток української мови, згідно з яким південні говори східного наріччя органічно розвинулись з його північних говорів, а південні говори західного наріччя є продуктом органічного розвитку північних говорів цього ж наріччя. Діалектний поділ А. Ю. Кримського до певної міри зумовлений прагненням заперечити погляд на це питання О. І. Соболевського, з яким він у ряді своїх праць гостро полемізував.

Справі групування українських говорів присвятив увагу І. Зілинський у праці «Проба упорядкування українських говорів» (1914). Автор виділяє два наріччя української мови — південно-східне і північно-західне. Для обох нарічч визначається відмінна база вимови звуків: у південно-східному наріччі при вимові голосних і приголосних язык займає передню частину ротової порожнини в напрямі до місця вимови звуків і, й, а в північно-західному наріччі при утворенні звуків язык займає середню і задню частини ротової порожнини. Південно-східне наріччя дослідник поділяє на східне або наддніпрянське і західне піднаріччя. У західному піднаріччі виділяє дві групи говірок: волинські, північногалицькі і надбузькі говірки, з одного боку, і надністрянські, подільські та північнобуковинські — з другого. Північно-західне наріччя автором членується на північне і карпатське піднаріччя. Північне піднаріччя поділяється на говори: підляський, західнополіський і східнополіський (чернігівський). Карпатське піднаріччя за типом наголосу роз'єднується на західні (з нерухожим наголосом) і східні (з рухожим наголосом) говірки, приблизно межу між ними утворюють ріки Ослава (на півночі) і Лаборець (на півдні).

Цей поділ говорів української мови загалом близький до поділу О. І. Соболевського. Різниця полягає в тому, що тут північні і карпатські говори об'єднуються смугою сусідніх з польською мовою говірок, і таким чином північно-західне наріччя представляється як суцільний, неперерваний простір. У цьому виявляється вплив О. О. Шахматова, який уважав, що всі українські говори крайнього заходу виявляють вплив північного наріччя.

Члени Московської діалектологічної комісії М. М. Дурново, М. М. Соколов і Д. М. Ушаков при опрацюванні діалектологічної карти російської мови в Європі (1915) виділяли три наріччя української мови: північне («північномалоруська група говорів»), південне («південномалоруська група») і карпатське («карпатська група»). Межу між північним і південним наріччями української мови названі дослідники проводять по приблизній лінії: Холм, на північ від Володимира-Волинського, Луцька, Ровна, Житомира, Києва, Переяслава, далі через Ніжин, на південь від Конотопа і Путивля. До карпатського наріччя відносять лемківський, бойківський і закарпатський говори, що приблизно відповідає території карпатського піднаріччя за картою К. П. Михальчука.

Північне наріччя названі дослідники поділяють на групи говірок: підляську, західнополіську, середньополіську і східнополіську. Південне наріччя членують двояко залежно від критерію: за вимовою приголосних звуків перед голосним і, який постав з о, — на північну і південну частини, за рядом інших ознак — на «східноукраїнську», «західноукраїнську», галицьку і гуцульську групи говірок. Карпатське наріччя за ознакою нерухомості і рухомості наголосу поділяється відповідно на західну і східну частини.

Праця членів Московської діалектологічної комісії стосовно українських говорів побудована на основі критичного зіставлення попередніх досліджень у ділянці діалектології, чимало місця в ній відведено характеристиці перехідних говірок між українською і російською, білоруською та словацькою мовами. Названі дослідники справедливо не підтримали О. І. Соболевського в тому, що частину карпатських говірок треба віднести до північного наріччя української мови.

М. М. Дурново в пізнішій праці «Вступ в історію російської мови» (1927) говори української мови поділяв на поліські, східноукраїнські і західноукраїнські. У праці «Діалектологічна класифікація українських говорів» (1923) В. М. Гонцова і на доданій до неї карті за фонетичними і морфологічними ознаками виділяються північне і південне наріччя. Південне наріччя автор поділяє на старожитні південно-західні говори, співвідносні щодо часу виникнення з північним наріччям, і нові південно-східні, виникнення яких припадає на кінець XV і початок XVI ст. Південна межа північ-

ного наріччя разом з перехідними говірками на північній основі за картою проводиться по приблизній лінії: на південь від Холма — від Грубешова — від Луцька — від Ровна — від Новограда-Волинського — Житомир — понад Россю до Канева—Лубни — далі по Сулі на північ від Сум. Південно-західні говори від південно-східних відділяє приблизна лінія: Ананьїв—Умань—на схід від Житомира.

Ю. Ф. Карський у підручнику «Російська діалектологія» (1924) підтримує поділ української мови на північне і південне наріччя з виділенням карпатських говорів, що був запропонований Московською діалектологічною комісією.

На «Карті українських говорів» (1933) І. Зілінський теж приймає поділ українських говорів на північне і південне наріччя. Правда, в південному наріччі східноукраїнські говори автор відділяє від західноукраїнських, і по суті діалектне членування української мови сприймається як тричленне. У південно-західній групі виділяються говори: південноволинський, подільський, наддністрянський або опільський, надсянський, лемківський, бойківський, середньозакарпатський, гуцульський, покутсько-буковинський. Окремо позначаються говірки, перехідні між північним і південним наріччями.

А. А. Москаленко в посібнику «Конспект лекцій з української діалектології» (1940) відстоює групування українських говорів К. П. Михальчука на три наріччя — північне, південно-західне і південно-східне; всі три наріччя автор характеризує фонетичними, морфологічними, синтаксичними і лексичними ознаками.

У «Програмі з української діалектології» (1941) М. Ф. Наконечний виділяє північне, південно-західне (з карпатським) і південно-східне наріччя. Північне наріччя автор членує на східнополіські, середньополіські, західнополіські і підляські говірки; у південно-західному наріччі виділяє наддністрянський або опільський, надсянський, покутсько-буковинський, подільський, південноволинський, а в карпатській діалектній групі — лемківський, бойківський з середньозакарпатським і гуцульський говори.

У «Нарисах з діалектології української мови» (1955) Ф. Т. Жилка і на вміщеній там карті говори української мови поділяються на три наріччя (групи говорів): північне, південно-західне і південно-

східне. Північне наріччя поділяється на східнополіський, середньополіський і західнополіський говори. У південно-західному наріччі виділяється група говорів Галичини, Буковини, Поділля та південної Волині і прикарпатських говорів. У першій групі вирізняються говори: наддністрянський або опільський з надсянським, покутський, буковинський, подільський, волинський; у другій — бойківсько-середньозакарпатський, гуцульський, лемківський. У південно-східному наріччі виділяються говори: середньонаддніпрянський, слобожанський і степовий.

У монографії «Говори української мови» (1958) і на вміщеній в ній карті Ф. Т. Жилко вніс деякі зміни в групування українських говорів (покутський і буковинський говори об'єднав в один, бойківський і закарпатський роз'єднав, по-іншому визначив східні межі волинського говору тощо).

Друге видання «Нарисів з діалектології української мови» (1966) Ф. Т. Жилка щодо групування говорів відзначається непослідовністю: посилаючись на давній племінний поділ східних слов'ян, автор у сучасній українській діалектній мові визначає два наріччя — північне і південне, пов'язуючи говори з пізнішими феодально-адміністративними і державними кордонами, виділяє три наріччя: північне (поліське), південно-західне і південно-східне. На доданій карті визначається два наріччя. Автор у дечому змінює своє попереднє групування говорів у межах південних наріч, застосовує нову термінологію на позначення територіальних діалектних одиниць.

Проблемі діалектного членування української мови присвячені вузівські посібники С. П. Бевзенка «Діалектні групи і говори української мови» (1975) та «Українська діалектологія» (1980). У цих працях виділяються три наріччя української мови — поліське або північноукраїнське, південно-західне і південно-східне. С. П. Бевзенко в поліському наріччі визначає говори: східнополіський (лівобережнополіський), середньополіський (правобережнополіський) і західнополіський (волинсько-поліський) з набузько-поліським або підляським. У південно-західному наріччі автор виділяє три групи говорів: волинсько-подільську, галицько-буковинську і карпатську. У першій групі визначаються південноволинський і подільський говори; у другій — наддністрянський, надсянський, покутсько-буковинський або надпрутський і східнокар-

патський або гуцульський; у третій — закарпатський (середньозакарпатський), північнокарпатський (північнопідкарпатський) або бойківський і західнокарпатський або лемківський. Південносхідне наріччя дослідник поділяє на середньонадніпрянський, слобожанський і степовий говори.

Отже, в сучасній діалектології вже загальноприйнятим є поділ говорів української мови на три наріччя — північне, південно-західне і південно-східне. Таке членування української діалектної мови підтверджується, зокрема, матеріалами «Атласу української мови». Слід зазначити, що при групуванні говорів української мови доводиться розрізняти давній і сучасний їх стан. Автори, що вивчали проблему групування українських говорів, не раз сплутували різні етапи розвитку говорів, унаслідок чого приходили до неоднакових висновків.

УКРАЇНСЬКІ НАРІЧЧЯ

Три наріччя української мови виділялися не завжди. За давньоруської доби на території сучасної України населення утворювало дві етнічно-мовні групи — північно-східну і південно-західну — і відповідно виділялися північно-східне і південно-західне наріччя. У протиставленні давніх північно-східного і південно-західного наріччя, очевидно, до певної міри відображається ще племінний поділ південної частини східних слов'ян. Давні східнослов'янські племена або союзи племен відрізнялися певними мовними рисами, що кожне плем'я (союз племен) мало свій говір як особливу мовну систему. Такої думки дотримуються історики. Є підстави давні північно-східні говори співвідносити з полянами, деревлянами, сіверянами і північними волинянами, південно-західні — з південними волинянами, уличами, тиверцями і білими хорватами. Так уважав мовознавець М. Ф. Наконечний. На думку О. О. Шахматова, прямих нащадків полян, деревлян і сіверян можна визнати в населенні північної Київщини і Волині, південних районів Чернігівщини і північних Полтавщини. К. П. Михальчук уважав, що давні північно-східні говори співвідносяться з полянами і деревлянами; сіверяни і дреговичі, на його думку, належали до перехідного типу між північноруськими і південноруськими племенами. З південно-західною групою співвідносяться

дуліби (на Волині) і хорвати (в Галичині). Уличі і тиверці (на Поділлі) були перехідною ланкою між північно-східною і південно-західною групами.

Пов'язувати українські говори з мовою давніх східнослов'янських племен стало вже традицією в українській діалектології, проте таке пов'язування, хоч загалом і правомірне, у багатьох випадках утруднене складною історією міждіалектної взаємодії; різниювальні риси українських говорів найчастіше відносно пізнього походження. А втім коли мати на увазі, що давні південні межі північного наріччя української мови порівняно з сьогоднішніми сягали далі на південь, то з виділенням на території України первісних північно-східного і південно-західного наріччя добре пов'язуються висновки істориків про межі між Київським, Переяславським і Чернігівським князівствами як основою давньоруської держави, з одного боку, і рештою давньоруських адміністративно-політичних утворень у межах сучасної України, — з другого. Ці межі, в свою чергу, є підстави пов'язувати з найдавнішими (племінними) етнічними межами.

Давнім північно-східним говорам відповідає сучасне північне наріччя української мови, прямим відповідником давнього південно-західного наріччя є сучасні південно-західні говори. На таку співвідносність між давніми і сучасними наріччями вказують архаїчні, співвідносні з давньоруською добою фонетичні риси. Південно-східне наріччя виникло порівняно пізно внаслідок складного історичного процесу взаємодії первісних північно-східного і південно-західного наріччя.

Три сучасні українські наріччя визначаються сукупністю фонетичних, граматичних і лексичних рис. Виходячи з того, що сучасні південні наріччя відповідають колишньому одному, цілком природно сприймаємо той факт, що багатьма рисами північне наріччя протиставляється обом південним.

Як уже було сказано, в історичному плані між собою співвідносні північне і південно-західне наріччя. Усі північні і більшість південно-західних говорів є старожитніми. Північне і південно-західне наріччя характеризуються діалектною розчленованістю, що зумовлена різними чинниками: відбиттям певною мірою мови давніх племен, стабільністю меж колишніх феодальних і державно-адміністративних утворень, поміркованою інтенсивністю міграції населення.

Південно-східне і південно-західне наріччя співвідносні в плані взаємодії з новою літературною мовою в процесі її становлення: південно-східне наріччя лягло в основу нової загальноукраїнської літературної мови, південно-західні говори були основою західноукраїнського різновиду літературної мови, що існував у ХІХ і на початку ХХ ст.

З огляду на специфіку історичної долі трьох наріч цілком природним є той факт, що вони виділяються не шляхом класифікації, розрізнення на основі певних співвідносних рис, а насамперед шляхом діалектного групування за сукупністю ознак.

Як свідчить «Атлас української мови», українська діалектна мова розчленовується на три наріччя пасмом ізоглос фонетичних, граматичних і лексичних явищ.

Північне наріччя української мови, як відомо, на півночі межує з білоруською мовою, на сході — з російською, на заході — з польською. Зауважимо, що «Атлас української мови», на який ми опираємося, з його мережею населених пунктів не може служити надійним джерелом для визначення меж між спорідненими мовами, для цього потрібні міжмовні лінгвогеографічні праці типу «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу». Правда, межі української мови в науковій літературі загалом визначені, і корективи щодо цього істотними не можуть бути.

За даними «Атласу української мови» південна межа північного наріччя проходить приблизно по лінії: Володимир-Волинський—Луцьк—Ровно—Новоград-Волинський—Київ—Прилуки—Конотоп і далі по ріці Сейм до межі з російською мовою. Ізоглоси ряду явищ північного наріччя проходять на південь від названої лінії, на північ від неї поширена смуга говірок з ознаками південних наріч. Ширина смуги з перехідними говірками в різних місцях неоднакова. Досить широка смуга ізоглос розділяє північне і південно-східне наріччя між Києвом і Прилуками, що пояснюється, очевидно, інтенсивною міграцією населення в цьому районі. На решті території перехідні говірки між північним і південним наріччями утворюють вужчу смугу і становлять наслідок міждіалектних взаємовпливів.

Межа між північним і південними наріччями, проведена на основі даних «Атласу української мови», проходить загалом далі на північ порівняно з межею,

яка досі визначалась більшістю дослідників. Це слід пояснювати, з одного боку, особливістю критеріїв діалектного членування у попередніх дослідників і, з другого — тим, що риси південних наріч витісняють особливості північного наріччя і таким чином територія північного наріччя щораз звужується.

М. В. Никончук південну межу середньополіського говору проводить далі на північ визначеної нами лінії. Дослідник вважає, що ця межа проходить по лінії: на північ від міста Ровно — на північ від міста Новоград-Волинський (між селами Курчиця і Вербівка) — верхів'я ріки Уборть — верхів'я р. Уж — правий берег р. Ірша — на північ від Києва (між селами Лютиж і Сухолуччя) — басейн ріки Остер на Чернігівщині. Приблизно по вказаній лінії пролягає ряд ізоглос діалектних явищ і за даними «Атласу української мови», проте сукупність найістотніших ознак, характерних для північного наріччя, дає підстави проводити південну межу північного наріччя на цьому відрізку далі на південь.

Межу між північним і південними наріччями не можна пояснити ніякими іншими причинами, як тільки найдавнішими етнічними кордонами, пов'язаними з розселенням східнослов'янських племен. Зазначена межа розділяє і давні князівства (Київське, Волинське), і пізніші землі (Чернігівська, Переяславська, Київська, Волинська, Холмська), і воєводства (Київське, Волинське), і губернії (Чернігівська, Полтавська, Київська, Волинська), і сучасні області (Сумська, Чернігівська, Київська, Житомирська, Ровенська, Волинська).

Наводимо найважливіші діалектні явища за «Атласом української мови», якими розмежовуються північне і південні наріччя. Вказані тут ізоглоси відділяють передусім східнополіський і середньополіський говори північного наріччя від середньонадніпрянського говору південно-східного наріччя і волинського говору південно-західного наріччя. Про риси, якими західнополіський говір північного наріччя відмежовується від волинського говору південно-західного наріччя, буде мова далі. При протиставленні діалектних явищ першими подаються особливості північного наріччя, другими — риси південних наріч:

відмінність вимови голосних звуків на місці давніх *а* після *й*, носового *е*, *я*т, *о*, *е* в новозакритих складах залежно від наголосу (*ййця*, але *ейцэ*; *м'ясо*,

але *месні*; *діед*, але *дедóк* або *дидóк*; *нуос* або *нуис*, або *нус*, або *нис*, але *носі*; *осієнні*, але *óсень* або *óсинь*) — однакова вимова цих голосних у наголошеній і ненаголошеній позиціях;

вимова наголошеного голосного на місці давнього особливого голосного — ятя в іменнику *дірка*: *дірка*, *дірка* — *дірка*;

вимова ненаголошеного голосного на місці давнього ятя: *дедóк*, *лесóк*, *мешóк*, *ведрó* і *дидóк*, *лисóк*, *мишóк*, *видрó* — *дідóк*, *лісóк*, *мішóк*, *відрó*;

вимова давнього голосного *е* в наголошеному закритому складі після шиплячих приголосних: *шесть* або *шисть* — *шість*;

вимова давнього голосного *е* в ненаголошеному закритому складі: *óсень*, *пóпел* — *óсінь*, *пóпіл* або *пóпил*;

вимова голосного звука *е* в післянаголошеному відкритому складі: чистий звук *е* (*óзеро*, *мáтери*) — звук, середній між *е* і *и*;

вимова початкового голосного звука в іменнику *їжак*: *єжáк* або *яжáк* — *їжáк*;

вимова початкового голосного в іменнику *яйце*: *ейцé* або *ййцé* — *яйцé*;

вимова першого ненаголошеного голосного звука на місці давнього *о* в іменнику *півкопа*: *повкóпа* — *півкóпа*;

вимова голосного звука після *л* в іменнику *яблуко*: *яблоко* — *яблуко*;

вимова числівникових форм *третій*, *двічі*, *тричі*: *трéйті*, *двійчі*, *трийчі* — *трéтій*, *двічі*, *тричі*;

вимова форм дієслова *піти*: *пійдú*, *пійдéш*, *пійдé*, *пійдéмо*, *пійдéте*, *пійдúть* — *підú*, *підéш*, *підé*, *підéмо*, *підéте*, *підúть*;

наголошування іменників жіночого роду з суфіксом *-к-* в множині: *хúстки*, *кістки* — *хусткі*, *кісткі*;

наголошування займенника *він* у знахідному відмінку однини з прийменником *за*: *за йогó* (*егó*, *негó*) — *за йóго* (*ньюго*);

втрата значення зменшуваності суфіксом *-к-* в іменнику *війки*: *війки* в значенні *вії* — *вії* в цьому ж значенні;

вживання дієслівних суфіксів *-ува-* і *-ова-*: *мандровáти*, *ціловáти* або *мандрувáти*, *цілувáти* — *мандрувáти*, *цілувáти*;

форма місцевого відмінка однини іменників I відміни з шиплячими приголосними основи: *на грúши* або *на грúші* — *на грúші*;

форма давального відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду: *дубу, лісу, коню, товаришу* — *дубові, лісові, коньові, товаришові* або *коневі, товаришеві* і *дубу, лісу, коню, товаришу*;

форма називного відмінка іменника *вуса*: *вуси* — *вуса* або *вуси*;

форма називного відмінка множини іменників з суфіксом *-ан-* та іменника *люди*: *селяне, громадяне, міщане, люде* — *селяни, громадяни, міщани, люди*;

форма орудного відмінка займенника *вона* (з прийменником): з *єю* — з *нею*;

форма називного відмінка займенника *те*: *тее* або *те* — *те*;

форма називного відмінка однини прикметників чоловічого роду: *добрі, вишнівi, молоді* — *добрий, вишнівий, молодій*;

форма називного відмінка однини прикметників середнього роду: *багатеє, малее, довгее* або *багате, мале, довге* — *багате, мале, довге*;

форма називного відмінка множини прикметників: *гárníї, добрії, чужії* або *гárníє, добріє, чужіє* — *гární, добрі, чужі*;

форма давального і місцевого відмінків однини прикметників і займенників жіночого роду: *молодії, глибокії, тій* — *молоді, глибокі, ті* або *молодій, глибокій, тій*;

форма вищого ступеня прикметників і прислівників на *-іш-*: *білійши, білійше, білейши, білейше, білейіши, білейіше* або *біліши, біліше* — *біліший, біліше*;

форма вищого ступеня прикметників і прислівників на *-ш-*: *вішиши, ближши, вішише, ближше* або *віщи, ближчи, віще, ближче* — *віщий, ближчий, віще, ближче*;

вживання заперечної частки в займенниках і прислівниках: *неяки, неяк* і *ніяки, нияк* — *ніякий, нияк*;

вживання словосполучень: *журітися по сїну, за сїном, за сїна* — *журітися за сїном, за сїна*;

вживання слів — на позначення кукурудзи: *кяхі* — *кукурудза, качані, пшенічка*; рогача: *вілка, вилóшник* — *рогáч, хвátки, підньóм*; гоїдалки: *орéля (рéля), гóйдалка* — *гóйдалка*; кладовища: *могилки, кладовище* — *цвїнтар, кладовище*; курчати: *ципля, курча* — *курча*; у значенні *дуже*: *вельми, кріпко, дуже* (*великий*) — *дуже* (*великий*); вживання вигуків, якими кличуть гусей: *гулю-гулю* або *те(г)-те(г)* — *гусь-гусь* або *гусю-гусю*.

У середньополіському і східнополіському говорах північного наріччя говірки з окремими рисами південних наріч сягають до лінії: Костопіль—Городниця—Малин—Димер—Козелець — на північ від Ніжина—Кролевець—Глухів. Приблизно по цій лінії, за «Атласом української мови», пролягають ізоглоси явищ (першими подаються риси, спільні з особливостями південних наріч, другими — риси північного наріччя):

вимова голосного звука на місці давнього наголошеного ятя: *дід, тіло, сіно, сніг, ціп, річка, обід, вітер, пішки — діед, тіело, сіено, сніег, ціеп, рієчка, обієд, вієтер, пієшки;*

вимова голосного на місці давнього і після шиплячих приголосних: як чистий и (*жіто, чистий, шірший*) — як звук, середній між и та і, або як чистий и;

вимова наголошеного голосного звука в закритому складі на місці давнього е: *кисіль, піч, курінь — кисіель, пієч, курієнь;*

вимова ненаголошеного голосного звука на місці давнього носового е: *місяць, колодязь, пам'ять або памнять — місець, колодезь, паметь;*

кінцевий приголосний звук в іменнику *жовч*: *жовч — жовть;*

вимова іменника *гудзик*: *гудзик — гузик;*

початковий приголосний звук у словах *тісто, тісний*: *тісто, тісний* або *кісто, кісний* — *тісто, тісні;*

наголос в називному відмінку однини іменника *комір*: *комір — комір;*

форма родового відмінка однини прикметників жіночого роду: *добрі, молоді — добре, молоді* або *добрій, молодій;*

вживання слів — на позначення лемеша: *леміш — сошнік*; чересла: *чересло — ніж* або *ниж*; гнізда: *гніздо — кубло і гніздо.*

Ряд особливостей середньополіського і східнополіського говорів північного наріччя «Атлас української мови» відзначає далі на південь від основної південної його межі по приблизній лінії: Здолбунів—Житомир — Васильків — Переяслав-Хмельницький — Прилуки — Конотоп — Рильськ (при протиставленні першими подаються риси північного наріччя, другими — особливості південних наріч):

голосний звук на місці давнього е в наголошеному закритому складі після шиплячих: *жінка, щітка — жінка, щітка;*

голосний звук на місці давнього *о* в наголошеному закритому складі: *тик, виз, ослін, поріг* — *тік, віз, ослін, поріг*;

голосний звук на місці давнього *о* в ненаголошеному закритому складі: *в конці, оконце* — *в кінці, віконце*;

звукова будова іменника *парубок*: *пáробок* — *пáрубок*;

наголошування прикметників із суфіксом *-еньк-*: *біленький, тоненький, гарненький*; — *біленький, тоненький*;

форма називного відмінка одними іменників середнього роду на *-я*: *пір'є, весілле, щáсте* — *пір'я, весілля, щáстя*;

форма називного відмінка іменників *груді, гуси*: *груді, гусі* — *груді, гуси*;

форма називного відмінка множини прикметників: *гáрни, дббри, чужі*—*гáрні, дббрі, чужі*.

Західнополіський говір північного наріччя від волинського говору південно-західного наріччя, за «Атласом української мови», відділяють ізоглоси явищ (першими при протиставленні подаються риси західнополіського говору, другими — волинського):

відмінність вимови голосних на місці давнього *я* та *і*, *о*, *е* в новозакритих складах залежно від наголосу — однакова вимова цих голосних у наголошеній і ненаголошеній позиціях;

вимова наголошеного голосного звука на місці давнього *я* після *р*: *річка, рідко, горіх, стріх, зустріти* і *рйчка, рйдко, горйх, стрйх, зустрйти*—*річка, рідко, горіх, стріх, зустріти*;

вимова голосного на місці давнього *я* в іменниках *діра, дірка*: *дйра, дйрка*—*дюра, дюрка*;

вимова ненаголошеного голосного на місці давнього *я* після зубних і губних приголосних: *стінá, дидбк, мишбк* і *стінá, дйдбк, мйшбк* — *стінá, дйдбк, мйшбк*;

вимова голосного на місці давнього *я* в іменнику *пасіка*: *пáсика*—*пáсіка*;

вимова голосного на місці давнього *я* в дієслові *цілувати*: *цйлувáти*—*цюлувáти* і *цйлувáти*;

вимова ненаголошеного голосного на місці давнього *я* в іменнику *відро*: *ведрб, видрб* і *відрб*—*відрб* і *видрб*;

вимова ненаголошеного голосного на місці давнього *е* в закритому складі: *бсень, кáмень, пбпел, бсень*,

ка́мись, по́пил і о́сись, ка́мись, по́пил—о́сись, ка́мись, по́пил;

вимова ненаголошеного голосного на місці давнього *о* в закритому складі: *у конці́, ра́досьть і у кунці́—у кінці́, ра́дісьть;*

вимова голосного на місці давнього *о* в займеннику *він*: *вин і він—він;*

вимова ненаголошених голосних звуків в іменнику *лобода*: *лебеда́—лобода́;*

вимова голосного звука після *л* в іменнику *яблуко*: *я́блико—я́блуко;*

наголос в іменнику *комір*: *комі́р—ко́мір;*

суфікси іменника *копач*: *копа́льник і копа́ч—копа́ч;*

суфікси іменника *горобець*: *горобе́й, горобу́х і воробе́ль—горобе́ць;*

суфікси іменників — назв поля з-під гречки, прося: *гречкі́в'є, проссе́—гречáнисько, просі́сько;*

форма родового відмінка однини іменників III відміни: *со́ли, тіни—со́лі, тіні;*

форма давального відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду: *бра́тови, женихо́ви, ба́тькови, коне́ви, това́ришеви, злодієви—бра́тові, женихо́ві, ба́тькові, коне́ві, това́ришеві, злодієві;*

форма давального відмінка однини іменників середнього роду IV відміни: *теля́ти, гуся́ти, ягня́ти, порося́ти—теля́ті, гуся́ті, ягня́ті, порося́ті;*

форма родового відмінка однини прикметників і присвійних займенників жіночого роду з основою на твердий приголосний: *до́бреї, на́шеї, до́бриї, на́шої і до́брої, на́шої—до́брої, на́шої;*

форма називного відмінка числівника *двісті*: *двісти—двісті;*

вживання слів на позначення — орача: *рата́й і ора́ч—ора́ч;* картоплі; *бу́льба, карто́пля і карто́шка—карто́пля і карто́фля;* мурашок: *мура́хі—кома́хі;* вживання вигуків, якими кличуть овець: *шут-шут і шу́тка-шу́тка—базь-базь.*

Наведена на основі даних «Атласу української мови» межа між західнополіським говором північного наріччя і волинським говором південно-західного наріччя в основному збігається з визначенням її попередніми дослідниками.

Південно-західне наріччя української мови на півдні межує з молдавською, румунською і угорською мовами, на заході — із словацькою і польською. Для

південно-східного наріччя на півночі і сході сусідньою є російська мова, на південному заході — молдавська і румунська.

За даними «Атласу української мови» південно-західне і південно-східне наріччя розмежовуються пасмом ізоглос, яке знаходиться між лініями: Житомир — Козятин — Іллінці — Гайсин — Гайворон — Любашівка — Велика Михайлівка — на заході і Радомишль — Попільня — Сквиря — Ставище — Тальне — Новоукраїнка — Вознесенськ — Березівка — Одеса — на сході. Основна ж межа між цими наріччями проходить приблизно по лінії: Коростишів — Ружин — Тетіїв — на схід від Умані — Первомайськ — Миколаївка — Роздільна.

Ізоглоси, які на картах «Атласу української мови» розділяють південно-західне і південно-східне наріччя, ясна річ, відмежовують волинський і подільський говори південно-західного наріччя від середньо-наддніпрянського і степового говорів південно-східного наріччя і в багатьох випадках не стосуються всіх говорів обох наріч.

По вказаній основній лінії, що розмежовує південно-західне і південно-східне наріччя, проходять ізоглоси явищ (при протиставленні першими подаються риси південно-західних говорів, другими — південно-східних):

вимова голосного звука на місці давнього *я* в дієслові *цілувати*: *цюлува́ти* і *цілува́ти*—*цілува́ти*;

вимова першого ненаголошеного голосного звука в іменнику *лобод*: *либодá* і *лободá*—*лободá*;

вимова голосного звука на місці давнього *е* носового в числівниках на *-дцять*: *дванáцьцять*, *дев'ятна́цьцять*, *два́цьцять* — *дванáцьцять*, *дев'ятна́цьцять*, *два́цьцять*;

вимова шиплячого приголосного в іменнику *сажа*: *са́джа* і *са́жа*—*са́жа*;

звукова будова іменника *свaтьба*: *сва́дьба*—*сва́йба* і *сва́льба*;

звукова будова іменника *скирта*: *сти́рти*—*ски́рта* і *ски́рда*;

звукова будова дієслова *колисати*: *колиса́ти* — *ко-лиха́ти*;

наголошування іменника *кропива*: *кропи́ва* — *кропива́*;

суфікси у формах вищого ступеня прикметників: *біліщий* і *біліший* — *біліший*;

форма називного відмінка числівника *один*: *одѣн, ідѣн, едѣн—одѣн*;

форма називного відмінка числівника *чотири*: *штѣри і чотѣри—чотѣри і чотѣри*;

форма інфінітива дієслів з основою на голосний звук: *сидѣти, ходѣти—сидѣть, ходѣть і сидѣти, ходѣти*;

форма 3-ї особи однини теперішнього часу дієслів I дієвідміни: *знаѣ, дѣмаѣ—зна, дѣма і знаѣ, дѣмаѣ*;

форма 2-ї особи однини теперішнього часу дієслів *дати, їсти*: *даш, їш і дасѣш, їсѣш—дасѣ, їсѣ*;

підрядний сполучник *поки*: *заки і заким, дѣки, пѣки—пѣки, дѣки*;

вживання конструкції: *идѣ (ідѣть) трѣох братѣв або три братѣ—идѣ (ідѣть) три братѣ*;

вживання слів на позначення — кошари (на овець): *обѣра і кошѣра—кошѣра*: глека (на молоко): *гладѣщик і глѣчик—глѣчик і кушѣн*; торби годувати коней: *опѣлка і рѣптух—шѣнька і рѣптух*; картоплі: *барабѣля і картѣпля—картѣпля*; хмизу: *рѣща—хмиз*; вагітної жінки: *грѣба—вагітна*; про вовків: *завѣдять і трѣблять—вѣють*; вживання вигуків, якими кличуть коней: *цьось-цьось і ксьов-ксьов—кось-кось і сьок-сьок*; вживання вигуків, якими відганяють коней: *куш, гатѣ і но—но*; вживання вигуків, якими відганяють овець: *а-бѣзь і а-р'я—бѣря-бѣря і кучѣ-кучѣ*.

По західній лінії визначеної межі між південно-західним і південно-східним наріччями проходять ізоглоси явищ:

вимова кореневого голосного звука в іменнику *дѣрка*: *дѣрка—дѣрка*;

звукова будова іменника *квасоля*: *фасѣля і квасѣля—квасѣля*;

форма орудного відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду з м'яким приголосним основи: *пѣльцом і пѣльцем—пѣльцем*;

форма родового відмінка іменників *люди, дѣти, гуси, гості, гроші*: *людѣй, дѣтѣй, гусѣй, гѣстѣй, грѣшей—людѣй, дѣтѣй, гусѣй, гѣстѣй, грѣшей*;

форма знахідного відмінка однини займенника *він* з прийменником: *за ньѣго і за нѣго—за йѣго і за ньѣго*;

форма 1-ї особи однини дієслів майбутнього часу недоконаного виду: *бѣду брати і брав, бѣду бѣти і бив, бѣду носѣти і носѣв—братиму, бѣтиму, носѣтиму і бѣду брати, бѣду бѣти, бѣду носѣти*;

вживання слів на позначення — півня: *когút і півень—півень*; білки: *бівірка і вивіорка — білка*; ночов: *нецьки—но́чви і вагані*.

До явищ, ізоглоси яких проходять по названій східній лінії розмежувального пасма ізглос, належать:

вимова переднаголошеного голосного звука в іменнику *халява*: *холя́ва і халя́ва—халя́ва*;

вимова прикметника *глибокий*: *глибо́кий і глибо́кий* — *глибо́кий*;

вимова приголосного звука *р* перед голосним звуком, що походить з давнього носового *е*: *пора́док, гора́чий—пора́док, гаря́чий*;

вимова слів з початковим звукосполученням *хв*: *фіст, фора́ст, фаліти, фата́ти—хвіст, хвора́ст, хваліти, хватати*;

вживання приставного приголосного *г*: *гора́ти, го́зеро і о́зеро, гоні́к і гуні́к—ора́ти, о́зеро, оні́к і уні́к*;

вживання приставного приголосного *г* перед приставним голосним *і*: *гіржа́ти і гиржа́ти—іржа́ти*;

наголошування родового відмінка однини займенників *мій, твій*: *мо́го, тво́го—мого́, твого́*;

наголошування дієслів II дієвідміни в 1-й особі однини теперішнього часу: *но́шу або но́сю, ко́шу або ко́сю, про́шу або про́сю—ношу́ або носю́, кошу́ або косю́, прошу́ або просю́*;

вживання іменникових суфіксів *-ище* і *-исько*: *жи́тнісько, карто́плісько, пасо́вісько—житніще, карто́пліще, пасо́віще*;

словотвірні варіанти іменника *бич*: *бия́к—бич*;

словотвірні варіанти іменника *щавель*: *щаві́й—щаве́ль*;

словотвірні варіанти іменника *лівша*: *ліва́к—лівши́а* або *лівшу́н*;

форма орудного відмінка однини іменників III відміни: *со́лею* або *со́люю—сі́ллю*;

форма I-ї особи однини теперішнього часу дієслова *лити*: *лля́ю* або *лію́—ллю́*;

вживання словосполучень: *дві відрі́—два відрá*;

вживання назв на позначення — подвір'я: *обі́йстія* — *подві́р'я*; кочерги: *коцюба́—кочерга́*; вживання вигуків, якими кличуть овець: *базь-базь* або *ба́зю-ба́зю—бир-бир* або *сі-сі*; вживання вигуків, якими відганяють качок: *а-та́сь—гі́ля*.

Слід зауважити, що на південь від Первомайська ряд рис південно-західного наріччя проходить далі на

схід від зазначеної лінії і сягає до ріки Південний Буг, окремі риси цього наріччя доходять до ріки Інгул.

«Атлас української мови» засвідчує також явища, які поєднують північне наріччя з одним із південних і протиставляють їх другому південному. Так, північне і південно-східне наріччя протиставляються південно-західному ізоглосами явищ (першими наводяться спільні риси північного і південно-східного наріччя, другими — особливості південно-західного наріччя):

вживання приставного голосного в дієслові *іржати*: *ржати, ржуть і іржати, іржуть—гиржати, гиржуть і іржати, іржуть* (у частині південноподільських говірок також *ржати, ржуть*);

форма інфінітива дієслів з основою на голосний: *сидіть, ходіть і сидіти, ходіти—сидіти, ходіти*;

вживання слів у значенні — вагітна: *вагітна, важка—вагітна, тяжка, груба* (*груба* також у частині поліських говірок); хмиз: *хмиз—хмиз, хмізя, ріща*; чекати: *ждати, чекати—чекати*.

Північне і південно-західне наріччя протиставляються південно-східному рисами (першими наводяться спільні особливості північного і південно-західного наріччя, другими — риси південно-східного наріччя):

вимова приголосного *р* перед *а*: *буряк, зоря—буряк, зоря*;

вимова ненаголошеного голосного в слові *заміж*: *замуж і заміж—заміж*;

звукова будова іменника *зозуля*: *зозуля і зозуля—зозуля*;

наголошування іменника *кропива*: *кропива—кропива*;

суфікси іменника *вулик*: *вуйей і вуйей—вуйей*;

форма називного відмінка іменника *миша*: *миш і миша — миша*;

форма називного відмінка однини займенника *ця*: *ця і ця—ця*;

форма 3-ї особи однини теперішнього часу дієслів І дієвідміни: *знає, думає, слухає, грає—зна, дума, слуха, гра і знає, думає, слухає, грає*;

назва діжі для тіста: *пікальна діжа — діжа*.

За різними діалектними явищами українські наріччя співвідносяться по-різному. У галузі фонетики південно-східні і південно-західні говори мають багато спільного і протиставляються північному наріччю, у галузі граматики більше спільного між північним і пів-

денно-східним наріччями, а південно-західні говори їм протиставляються. У лексиці кожне наріччя приблизно в однаковій мірі виявляє свою специфіку.

ГОВОРИ ПІВНІЧНОГО НАРІЧЧЯ

Північне наріччя української мови за територією найменше. Воно охоплює Чернігівську область та північні райони Сумської, Київської, Житомирської, Ровенської і Волинської областей. Українські поліські говірки знаходяться також на Берестейщині і Пінщині в БРСР. Північні говори української мови своїм предком мають мову давніх слов'янських племен полян, древлян, сіверян і північних волинян.

Найголовніша риса північного наріччя полягає в тому, що голосні звуки на місці давніх голосних невисокого піднесення (а після й, е носового, ятя, а також о, е в новозакритих складах) в наголошеній і ненаголошеній позиціях звучать по-різному. Важливими ознаками цього наріччя є також наявність так званих дифтонгів (двозвуків) на місці давніх наголошених о, е і ятя, поширеність дієслівного суфікса *-ова-*, вживання закінчення *-у* в давальному відмінку однини іменників II відміни чоловічого роду, збереження давнього закінчення *-е* в називному відмінку однини іменників середнього роду типу *зілле*, вживання усічених форм прикметників у називному відмінку однини і множини, вживання конструкції типу *журитися по сину* у значенні «журитися сином» тощо.

Північне наріччя за даними «Атласу української мови», що загалом відповідають наявним уже спостереженням дослідників, поділяється на три говори: східнополіський, середньополіський і західнополіський. Східнополіський і середньополіський говори, хоч і відрізняються один від одного, загалом протиставляються західнополіському говору, у якому дуже поширені риси говорів південно-західного наріччя.

Межа між східнополіським і середньополіським говорами проходить в основному по Дніпру. По цій лінії проходила межа між Чернігівським і Київським воєводствами, Сіверським князівством і Київським воєводством, з середини XVII ст. і до кінця XVIII ст. Дніпро був державним кордоном між Росією і Польщею. Деякі дослідники, зокрема М. В. Никончук, вважають, що найважливішим чинником у розмежу-

ванні середньополіського і східнополіського говорів є те, що Дніпро був природним кордоном між давніми етнічними групами східних слов'ян. Проте, як буде видно з дальшого опису, більшість рис, які розмежовують східнополіський і середньополіський говори, можна характеризувати як відносно пізні.

Як свідчать відповідні карти «Атласу української мови», східнополіський і середньополіський говори розмежовуються ізоглосами явищ (першими при протиставленні наводяться риси середньополіського говору, другими — особливості східнополіського говору):

вимова голосного звуку в іменнику *блиск*: *бляск, блеск, блиск і бліск — блеск, блиск*;

вимова голосного звуку на місці ненаголошеного ятя в дієслові *цілувати*: *цьолувать, целувать, цилувать і цілувать — цалувать, целувать, цилувать і цілувать*;

вимова голосного звуку на місці давнього *е* в іменнику *тітка*: *тьотка, тютка і тюотка — тюйтка, тюотка і тьотка*;

звукова будова іменника *порося*: *порося — порося, пареся і парася*;

звукова будова іменника *чемерка*: *чемёрка, чимёрка і чумарка — чемьорка і чиморка*;

словотвірна будова іменника *очіпок*: *чепець і очіпок — чієпок (чєпок), чепець і очіпок*;

звукова і словотвірна будова іменника *обичайка*: *обичайка і обічайка — обічка (обёчка, обіёчка) і обічко (обёчко, обіёчко)*;

суфікси на творення назв будівлі для корів: *короварня — корівник*;

форма називного відмінка однини займенника *той*: *тей — той (тей тільки в північно-західних говірках східнополіського говору)*;

форма інфінітива дієслів з основою на голосний: *сидіт і сидіть — сидіть*;

форма 1-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни з основою на зубні приголосні: *ходю, водю, будю, сидю, носю, кося, прося і хожу, вожу, бужу, сижу, ношу, кошу, прошу — хожу, вожу, бужу, сижу, ношу, кошу, прошу* (тільки в східних говірках східнополіського говору виступають також форми типу *ходю, носю*);

форма 3-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни: *ходит, носит, просит, возит, баचित і*

хóдить, нóсить, прóсить, вóзить, бáчить — хóдить, нóсить, прóсить, вóзить, бáчить;

форма 3-ї особи множини теперішнього часу дієслів I і II дієвідмін: *несúт, стережúт, хóдять, прóсят, лóвлят, волóчат і несúть, стережúть, хóдять, прóсять, лóвлять, волóчать — несúть, стережúть, хóдять, прóсять, лóвлять, волóчать;*

вживання слів на позначення — димаря: *кóмин і труба́ — бóвдур, труба́ і кóмин; кочерги: ковеня́, коцюба́ і кочерга́ — кочерга́; журавля (витягати воду): жураве́ль — звід і жураве́ль; гряділя: стеблó, гряділь і стрелá — гряділь і стрелá; способу оранки від середини загону до країв: наскла́д, навскла́д і вскла́д — вскла́д; качки: кáчка і ўтка — ўтва і ўтка; вигуків, якими відганяють котів: а-коту́ і а-коцю́ — коту́, катя́, коцю́ і а-дзю́с; вигуків, якими відганяють корів: а-ну́ і гей — гей і гей-куді́; вигуків, якими кличуть овець: бар-бар і бир-бир — бра-бра і бир-бир.*

За даними «Атласу української мови» межа між середньополіським і західнополіським говорами проходить не по ріці Горинь, як донедавна вважали дослідники, а трохи далі на захід від Горині (приблизно посередині між Стиром і Горинню, по Горині ця межа проходить тільки на півдні наріччя, де ріка робить коліно на захід). Західнополіський і середньополіський говори на картах «Атласу української мови» розмежовуються ізоглосами таких явищ (першими подаються особливості західнополіського говору, другими — середньополіського):

вимова голосного звука на місці давнього наголошеного ятя після губних і зубних приголосних та після л: *білий, обід, вітер, сміх, тіло, дід, діти, сіно, сніг, слід, лізти, на столі — білий, обід, вітер, сміх, тіло, дид, діти, сіно, сниг, слид, лізти, на столі; бєлий, обєд, вєтер, смєх, тєло, дєд, дєті, сєно, снєг, слєд; лєзти, на столє і бієлий, обієд, вієтер, смієх, тієло, дієд, дієти, сієно, снієг, слієд, лієзти, на століє;*

вимова голосного звука на місці давнього наголошеного ятя після р: *річка, рідко, горіх, стріх, зустріти або річка, рідко, горіх, стріх, зустріти — рієчка, рієдко, горієх, стрієх, зустрієть; рєчка, рєдко, горєх, стрєх, зустрєть і річка, рідко, горіх, стріх, зустріть;*

вимова голосного звука на місці давнього ненаголошеного ятя: *стіна́, дідóк або стина́, дидóк — стина́, дидóк або стена́, дедóк;*

ВИМОВА ГОЛОСНОГО ЗВУКА НА МІСЦІ ДАВНЬОГО ЯТЯ В ДІЄСЛОВІ *цілувати*: *цилувати—цюлувать, цюлувать* або *цилувать*;

ВИМОВА ГОЛОСНОГО ЗВУКА НА МІСЦІ ДАВНЬОГО НЕНАГОЛОШЕНОГО ЯТЯ ПІСЛЯ ГУБНИХ ПРИГОЛОСНИХ: *мишók* і *мішók—мешók*;

ВИМОВА ЗВУКОСПОЛУЧЕНЬ *ки, хи*: *Кіїв, хітрий*; *Кіїв, хітрий* або *Кéїв, хéтрий—Кіїв, хітрий* або *Кіїв, хітрий*;

ВИМОВА ГОЛОСНОГО ЗВУКА В ІМЕННИКУ *лід*: *лід—льод, люод, ліед*;

ВИМОВА КОРЕНЕВОГО ГОЛОСНОГО ЗВУКА В ІМЕННИКУ *щітка*: *щітка* і *щítка—щítка, щóтка, щúтка* або *щуóтка*;

ВИМОВА ГОЛОСНОГО В ЧИСЛІВНИКУ *шість*: *шість, шисть* або *шесть—шисть, шесть* або *шієсть*;

ВИМОВА ГОЛОСНОГО В ІМЕННИКУ *піч*: *піч—пич* і *піеч*;

ВИМОВА ГОЛОСНОГО ЗВУКА НА МІСЦІ ДАВНЬОГО НАГОЛОШЕНОГО НОСОВОГО *е*: *взяв, дякувати* і *взев, дéкувати—взяв, дякувать*;

ВИМОВА ГОЛОСНОГО ЗВУКА НА МІСЦІ ДАВНЬОГО НАГОЛОШЕНОГО *о*: *віз, він, тік, поріг, лій* і *виз, вин, тик, поріг, лий* — *воз, вон, ток, порóг, лой*; *вуз, вун, тук, порúг, луй* і *вуоз, вуон, туок, порубóг, луой*;

ВИМОВА ГОЛОСНОГО ЗВУКА ПІСЛЯ *л* В ІМЕННИКУ *яблуко*: *яблицо—яблоку* і *яблоку*;

ЗВУКОВА БУДОВА ПРИСЛІВНИКА *смерком*: *смерком—змеркóм* і *смеркóм*;

ЗВУКОВА БУДОВА ДІЄСЛОВА *вишкірити*: *вішкірити* і *віщірити—віщірить*;

ЗВУКОВА БУДОВА ІМЕННИКА *яструб*: *яструб—ястріб* і *яструб*;

СЛОВОТВІРНА БУДОВА ІМЕННИКІВ — НАЗВ ПОЛЯ З-ПІД ГРЕЧКИ: *гречків'є—гречківка* і *гречків'є*;

СЛОВОТВІРНА БУДОВА ІМЕННИКА *наймит*: *наймит—наймик*;

РІД ІМЕННИКА *посаг*: *пóсаг—посáга*;

ФОРМА ДАВАЛЬНОГО ВІДМІНКА ОДНИНИ ІМЕННИКІВ II ВІДМІНИ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ ТВЕРДОЇ ГРУПИ: *братови, женихóви, батькови, дубови, лісови—брату, женихú, батьку, дубу, лісу*;

ФОРМА ДАВАЛЬНОГО ВІДМІНКА ОДНИНИ ІМЕННИКІВ II ВІДМІНИ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ М'ЯКОЇ І МІШАНОЇ ГРУПИ: *конéви* і *коньóви, злбдйови, товаришови—коню, злбдію, товаришу*;

форма родового відмінка однини прикметників і прикметникової форми займенників жіночого роду: *добрєй, нашої; добрий, нашої; доброї, нашої; добрей, нашої* і *добрї, наші—добої, нашої* і *доброй, нашої*;

форма орудного відмінка числівника *два*: *двима́, двіма́, двомі́* і *двумі́—двома́* і *двумá*;

форма називного відмінка числівника *двісті*: *двісти—двісти* і *двісті*;

форма інфінітива дієслів з основою на голосний звук: *сидіти, ходіти—сидіть, ходіть*;

форма прислівника *літом*: *літом* і *вліто—літом* і *влітку*;

вживання слів на позначення — огудиння (огірків): *хмиліня і бєття — гурковіння і (о)гурєчник*; кукурудзи: *кукурúдза (кокорúза, какарúза) і качані—кітяхі, кіяхі, кукрúдза (какарúза) і качані*; хмари: *хма́ра і оболок — хма́ра і пом'яг*.

В усіх трьох поліських говорах на основі деяких діалектних явищ карти «Атласу української мови» виділяють певні групи говірок, що протиставляються одна одній. Насамперед, як уже зазначалось, південна смуга говірок північних середньополіського і східнополіського говорів характеризується рядом рис південних наріч і становить тип перехідних говірок між наріччями, що виникли внаслідок міждіалектної взаємодії.

Східнополіський говір

Східнополіський говір знаходиться на території Чернігівської області і в північних районах Сумської та північно-східних лівобережних районах Київської області.

Серед особливостей східнополіського говору виділяються такі:

найбільша кількість двозвуків на місці давніх наголошених голосних *о* та *е* в новозакритих складах;

вимова ненаголошеного *о* як *у* в ряді слів (*услін, укріп, учкúр*);

вживання початкового *і* в словах *ігółка, ігра́ть* і приставного *і* в словах *іллю, ігру́ша*;

вимова звука *е* замість *о* в іменнику *слєза́*;

вживання приставного звука *й* в іменнику *юлиця* (вулиця);

вживання вставного звука й в прикметнику *гбйстри* (гострий);

звукова будова іменників: *пареся* (поросся), *чеморка* (чемерка), *обієчко* (обичайка); *лядя* (ляда), *дорц* (дощ), *гледчок* (гледчик);

вживання форм 1-ї особи множини наказового способу дієслів на -ом (*ходьб́ом, берб́ом, несб́ом*);

вживання прийменника са в значенні зі (*са мно́ю*);

вживання словосполучення *два ведри́* (два відра);

вживання слів на позначення: наймита—*челя́дник*, качки — *у́тва*, чорногуза — *га́йстер*, заметілі — *хві́ща* (*хві́жа*); кукурудзи — *кікі*, грибів — *ба́бки*, полиці в плузі — *отва́л*, воза для перевезення зерна — *ма́жа*, торби годувати коней — *ка́йстра*, батога — *пу́га*, оранки урозгін — *вобиго́ню*, димаря — *бо́вдур*, скатерті — *насті́льниця*, труни — *гроб*, вигука, яким кличуть овець, — *бра-бра*, вигука, яким відганяють качок, — *ву́тя*, вигука, яким відганяють котів, — *а-дзю́с*.

У східнополіському говорі виділяється група північних говірок, що лежить на північ від лінії, проведеної від Дніпра до гирла Сноу через Чернігів, та на захід від ріки Снов, крайні північні говірки на схід від Сноу і далі по обидва боки течії Десни. Найголовніші риси цих говірок такі:

перехід ненаголошеного е в а після м'яких і стверділих (шиплячих та р) приголосних (*о́сянь, сяло́, рака́, жані́цца*);

вимова и після м'яких приголосних як і (*сіні*);

вимова давнього і після губних приголосних як і (*вілкі*) або як звук, середній між и та і, тоді як у решті східнополіських говірок виступає звук и (*вілкі, мі́лий, бі́ти*);

вимова голосного і на місці давнього ятя в іменнику *дірка*, у решті східнополіських говірок — *дірка*;

вимова голосного а на місці давнього ятя в дієслові *цілувати*: *цалува́ть*;

м'яка вимова приголосних звуків перед голосними переднього ряду (*тьі́хо, нві́ва, селя́не*);

м'яка вимова приголосного з в іменнику *зозуля*: *зязю́ля, зезю́ля*;

вживання приставного й в займеннику *він*: *йон, йун*;

вживання збірних форм іменників типу *селя́нне* (селяни);

форма називного відмінка однини прикметників і займенників середнього роду на *-оє* (*бага́тоє, ма-лоє, до́вгоє, то́є*);

збереження основ на *г, к* при дієвідмінюванні у 1-й особі однини і в 3-й особі множини (*стерегу́, пе-кú; стерегу́ть, пекúть*);

вживання дієслівної форми *пєб* в значенні *співає*.

Особливості зазначеної групи говірок пояснюють-ся взаємодією з говірками білоруської мови.

Крім того, в східнополіському говорі виділяються крайні східні говірки (на схід від лінії Шостка — Кролевець) з такими основними рисами:

вимова голосного звука *и* на місці давнього ненаголошеного носового *є* (*рибий, заприжú, памить*), тоді як у решті східнополіських говірок відповідні слова вимовляються із звуком *е* (*ребí, запрежú, паметь, пам'еть*) або *я* (*рябí, запряжú, пам'ять*);

вимова голосного звука *і* на місці давнього ненаголошеного носового *є* в іменнику *місіць*, у решті говірок *місець* або *місяць*;

вимова голосного звука *и* на місці давнього ненаголошеного носового *є* в числівникових формах на *-дцять* (*дванáццять*), у решті говірок *дванáцеть* або *дванáццять*;

вимова ненаголошеного голосного *є* як *и* (*силó, бзиро*);

звукова будова імені *Івдóха*, у решті східнополіських говірок *Євдóха* або *Явдóха*;

звукова будова іменника *швúрєнь* (шворінь);

форми 1-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни з основою на *д, с* (*ходíю, водíю, будíю, сидíю, носíю, косíю, просíю*);

форма 3-ї особи множини теперішнього часу дієслів II дієвідміни на *-ють* (*ходíють, про́сють*);

вживання слів на позначення: селезня — *утáк*, клуні — *пúня*, вигука, яким кличуть гусей, — *тег-тег*.

Специфіка зазначених говірок зумовлена передусім їх розташуванням на межі з говірками російської мови, з одного боку, і середньонаддніпрянськими та слобожанськими говірками південно-східного наріччя української мови — з другого. Загалом же східнополіський говір північного наріччя давній, найправдоподібніше в його основі лежить мова східнослов'янських племен полян і частково сіверян.

Середньополіський говір

Середньополіський говір охоплює територію більшої північно-східної частини Житомирської і північних правобережних районів Київської області.

До специфічних особливостей середньополіського говору належать:

на місці давніх голосних **ы** та **і** вимовляється звук, середній між **и** та **і**;

перед голосними звуками, що походять з давнього **я**тя, губні приголосні вимовляються твердо (*світ, смих, свет, смех*);

виступає звукова будова дієслова *ержа́ть* (іржати);

інфінітиви дієслів, а також форма 3-ї особи однини і множини теперішнього часу дієслів II дієвідміни можуть вживатися з твердим **-т** (*сиді́т, ході́т; ході́т, но́сит; ходя́т, но́сят*);

з твердим кінцевим **т** вживаються також числівникові форми (*дванáццат, дванáньцат, дев'ятна́ццат, дев'ятна́ньцат*);

дієслівні форми з губними приголосними основи вимовляються із звуком **й** перед закінченням (*люб'ю́, люб'я́т* або *люб'ять*);

у формі 1-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни зубні приголосні звуки не чергуються з шиплячими (*ході́ю, носі́ю, свисті́ю*);

зворотні дієслова вживаються з часткою **-са** (*пора́дивса, одружівса, ста́лоса, робі́лоса, здава́лоса, трапля́лоса*);

конструкції типу *беру́ серпа́, взяв ножа́* переважають над конструкціями *беру́ серп, взяв ніж*; переважає над іншими також конструкція *мені бо́літь голова́*;

вживаються слова: *багно́* — вид рослини, *козля́к* — родова назва грибів, *движ* (*здвиж*) — трясовина, *веселу́ха* — райдуга, *товста́* — вагітна, *кімба́лка* — очіпок, *ковеня́* — кочерга, *тук* — клуня, *стебло́* — гряділь, *вроскі́дку* (*нароскі́дку*) — урозгін (орати), *зрі́х* — огріх в оранці, *а-коту́* — вигук, яким відганяють котів, *сю-сю* — вигук, яким кличуть собак, *бар-бар* — вигук, яким кличуть овець, тощо.

Крайні північні говірки середньополіського говору біля кордону с БРСР рядом рис поєднуються з північними говірками східнополіського говору і разом з ним становлять наслідок узаємодії українських по-

ліських говірок з говірками білоруської мови. До таких рис, за «Атласом української мови», належать:

відповідно до загальноукраїнського голосного звука *и* після м'яких приголосних вимовляється *і*, а після твердих приголосних звук, середній між *и* та *і*;

вимова голосного *і* в іменнику *дірка* (у решті середньополіських говірок *дірка*);

приголосні звуки перед голосними переднього ряду вимовляються м'яко (*зелєни, ныва, тыхо, сьїны*);

м'яка вимова приголосного *з* в іменнику *везюля*;

м'яка вимова приголосного *р* перед голосним *і*, що походить з давніх *ы* та *і* (*ріба, трі*);

наявність збірних форм іменників типу *селянне*;

форма 1-ї особи множини теперішнього часу дієслів I дієвідміни на *-ом* (*несом*);

вживання слова *стрелá* в значенні *гряділь*.

У крайніх північно-східних середньополіських говірках (у межах Київської області) виділяються ще такі особливості: приставний звук *й* в займеннику *йон, юн* (він), форма давального відмінка множини іменників II відміни чоловічого роду на *-ом* (*волóm, братóm*), форма місцевого відмінка множини цих же іменників на *-ох* (*на волóх, баранóх*), вживання слова *гумно́* в значенні *клуня*.

Взаємодією з сусідніми говірками білоруської мови зумовлена своєрідність говірок у північно-західній частині середньополіського говору на північ від Олевська і Рокитна, які виділяються такими рисами:

вимова голосного *у* на місці давнього *ы* (*бук, муш, ву, вусотá, пугáе*), зокрема в префіксі *ви-* (*вўтратить, вўйти*);

вимова м'якого приголосного звука з можливим сполученням із звуком *й* на місці м'якого *в* у словах *сýто, сýтї, сýято, сýятї*;

вимова приголосного *зь* замість *д* в імені *Зьмитро́* (Дмитро);

вживання словосполучення *їди́ дбму́* в значенні «їди додому»;

вживання слів: *горцáй* у значенні *гончар*, *щавєр* у значенні *щавіль*.

Крайні північні говірки середньополіського говору окремими рисами споріднюються з усіма говірками східнополіського говору: це вставний приголосний звук *р* в іменнику *дорщ* (дощ) і форма вказівного займенника *се* (у решті середньополіських говірок — *(о)це*).

За «Атласом української мови» в середньополіському говорі виділяється ще група східних говірок приблизно в межах Київської області, які характеризуються такими рисами:

на місці давнього **о** в закритому складі вимовляється голосний звук **у** (*вуз, тук, молодій, глибокій*); дієслово *іржати* вимовляється з початковим **и** (*иржа́ть*);

вживання звукосполучення **рй** замість м'якого **р** (*пор'ядок, гар'ячий, зор'я, р'ясни*);

вживання звукосполучення **рй** замість твердого **р** (*гр'яд, р'яма*);

вживання конструкції типу *у мене боліть голова* (у решті східнополіських говірок вживається вислів *мені боліть голова*);

вживання слів: *мілиці* — чепіги, *банька* — наперсток у косі, *селех* — селезень, *лобко* — лобач, *ковеня* — кочерга, *клубня* — клуня (у решті середньополіських говірок у цьому значенні вживається слово *тік*), *сьок-сьок* — вигук, яким кличуть коней.

На думку археологів, приблизно по межі між Житомирською і Київською областями в XI—XII ст. проходила межа між деревлянами і полянами. Можливо, що ця давня етнічна межа якоюсь мірою постає підґрунтям сучасного групування середньополіських говірок.

У крайній західній частині середньополіського говору в межиріччі Горині і Случа «Атлас української мови» відзначає деякі риси, що поєднують відповідні говірки з західнополіськими говірками:

вживання приставного приголосного **г** перед голосним **о** (*госінь, гозиро, говес*);

форма родового відмінка множини іменників І відміни на **-ей** (*совей, козей, хворобей*);

форма родового відмінка іменника *гроші* на **-ий** (*гробиий*). У цих же говірках відзначено перехід звукосполучення **шн** в **чн** (*тутечній*).

Взаємодія між говірками середньополіського і західнополіського говорів на зазначеній території сприймається як сама по собі зрозуміла.

За М. В. Никончуком, виділення груп говірок у межах середньополіського говору пов'язане з давніми етнічними групуваннями на цій території і є залишком особливостей родо-племінних говорів. Проте наведені вище риси окремих груп середньополіських говірок вказують на виникнення їх унаслідок пізніх,

уже українських діалектотворчих процесів та українсько-білоруських міжмовних узаємин. Загалом же архаїчний середньополіський говір, очевидно, походить від мови східнослов'янських племінних об'єднань полян і деревлян.

Західнополіський говір

Західнополіським говором охоплюється територія майже всієї Волинської і північно-західних районів Ровенської областей, а також Берестейщини і Пінщини в БРСР. Говірки західного Полісся характерні тим, що в них поєднуються особливості північного наріччя з рисами південно-західних говорів. До найголовніших рис цього говору можна віднести такі:

на місці давніх наголошених голосних *о*, *е*, а також на місці ятя переважно виступають голосні однорідного утворення (монофтонги), а не дифтонги, як у середньополіському і східнополіському говорах; ненаголошений голосний звук *е* наближається до *и* (*силó, мині*);

у більшій частині говору наголошений звук *а* після м'яких і шиплячих приголосних переходить в *е* (*взев, дэкувати, тэжко, душэ*);

у північній частині говору в *е* переходить наголошений *а* після *й* (*эма, эгода, эблуко*);

звукосполучення *ги* переходить в *ге* (*гэнути, ворогэ, плугэ*);

давній ненаголошений звук *о* переходить в *у* (*гудіна, в кунці*);

наявність у багатьох словах приставного голосного *о* (*обияк — бияк, оліко — лико, оліщина — ліщина, очерэмуха — черемха*);

вживання суфікса *-ель* в іменнику *воробэль* (горобець);

вживання суфікса *-аш* в іменнику *ліваш* (лівша);

вживання прикметникового суфікса *-ейк-* (*лигэйкий, малэйкий, тонэйкий*);

вживання форм давального відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду на *-ови, -еви* (*братови, конэви*);

вживання форм давального відмінка множини іменників з м'якими приголосними основи на *-ом* (*кóньом, лóддьом*);

вживання форм місцевого відмінка множини іменників на *-ох* (*двэрох, грúдьох*);

вживання форм родового відмінка однини прикметників і займенників на *-еї* (*дóбрeї, молодeї, нáшеї*);

вживання форм найвищого ступеня прикметників і прислівників з префіксом *нав-* (*навстáрший, нав-нйжчий, навскорíше*);

вживання числівникової форми орудного відмінка *двима́* або *двiма́*;

вживання форм інфінітива на *-ти* і *-чи* (*сидiти, могчi, пичi*);

вживання форм 1-ї особи однини дієслів майбутнього часу типу *брáтим, бiтим, косiтим*;

звукова будова слів: *дiтьол* (дятел), *билiця* (білка), *сачiвка* (сочевиця), *дбшчка* (дошка), *пiрiкiнути* (перекинути), *влiто* (літом);

вживання слів: *нeнька* (колиска), *оболóк* (хмара), *натiна* (бурячиння), *сплав* (драговина), *голлiче* (хмиз), *шiтик* (чоловічий пояс), *лiпи* (чепіги), *закрiй* (полиця в плузі), *квiтiт* (квітує — про жито).

У західнополіському говорі на північ від ріки Прип'ять (в основному на території БРСР) виділяються говірки Берестейщини і Пінщини, що рядом рис споріднюються із середньополіськими говірками. Від решти західнополіських говірок вони відрізняються рисами:

на місці давнього наголошеного ятя після приголосного *р* виступає голосний *е* (*рeчка, рeдко, горeх*), у решті західнополіських говірок виступають голосні *і, и*;

на місці давнього *е* в слові *лiд* вимовляється звук, близький до *у* (*люд*) або *и* (*лид*), у решті говірок — *і* (*лiд*);

на місці давнього *е* в наголошеному закритому складі вимовляється голосний *е* (*шeсть, сeм*), у решті говірок вживаються голосні *і* та *и*;

на місці давнього носового *е* в кінцевому наголошеному складі виступає голосний *а* (*ягнiя*), у решті говірок — *е*;

на місці давнього *о* в наголошеному закритому складі вимовляється голосний *у* або звук, близький до *у* (*вуз, хвуст, тук, стул, руг, порiг, луй, вун*), у решті говірок відповідно вживається *і* або звук, проміжний між *і* та *и*;

вживання приголосного *в* замість *м* у слові *вандрувати*;

вживання звукосполучення *зм* замість *см* у слові *змерком*;

вживання початкового приголосного **ш** в іменнику *шворінь*, у решті говірок *шворінь* і *сворінь*;

тверда або м'яка вимова кінцевого приголосного **р** (*звір* і *звірь*), у решті говірок тільки тверда;

суфікс **-ій** в іменнику *воробій*, у решті говірок названий іменник з таким суфіксом не вживається;

вищий ступінь прикметників на **-ійш-** (*білійший*, *добрійший*), в інших говірках — **-іш-** (*біліший*) та **-ішш-** (*білішший*);

форма називного відмінка числівника *одьо́н* (один), в інших говірках — *оді́н* і *їді́н*;

форма іменника *свирдьо́лок* (свердел);

вживання слів: *мозі́ль* (вузол), у решті говірок *вúзол*; *бич*, *пúга* (батіг), у решті говірок *батіг* (*ба-тіг*); *ужо́вка* (капиця), у решті говірок *ка́пиця*; *кли-ка́ти* (ковтати), у решті говірок *ковта́ти* і *лига́ти* (з проривним г); *а-сю́* — вигук, яким відганяють свиней, у решті говірок вживаються інші вигуки.

Вузькою смугою понад рікою Буг у західнополіському говорі рядом рис виділяються ще надбузькі говірки (аналогічні говірки збереглися й на захід від ріки Буг на території Польщі):

вимова голосного **і** на місці давнього **е** в слові *мі́д* (мед), у решті говірок — *ме́д*;

звукосполучення **вль** на місці давнього м'якого **в** (*здоро́вля*), у решті говірок — *здо́ро́в'я*;

вживання приголосного **с** замість **х** у слові *коли-са́ти* (колихати);

звукова будова іменника *лободá*, у решті говірок — *лебеда́*;

форма місцевого відмінка однини іменників I відміни м'якої групи на **-и** (*в землі́*, *на рілі́*, *на стерні́*, *на доло́ни*), у решті говірок відповідно виступає закінчення **-і**;

форма орудного відмінка однини іменників середнього роду II відміни м'якої групи на **-ом** (*по́льом*, *се́рцьом*), у решті говірок відповідно вживається закінчення **-ем**;

вживання вказівного займенника *той*, *та*, *те*, у решті говірок *цей*, *ця*, *це* або *сей*, *ся*, *се*;

форми 1-ї і 2-ї особи однини теперішнього часу дієслова *лити* — *лію́*, *лієш*, у решті говірок *ллю́*, *ллєш*;

вживання прийменника *без* (через), у решті говірок *че́рез* або *ке́рес*;

вживання слів: *осу́шок* (окраєць хліба), у решті го-

вірок *окра́йчик*, *лобо́к* або *цілу́шка*; *ла́пати* (ловити), у решті говірок *лови́ти*; *цинь-цинь* — вигук, яким кличуть свиней.

Групування говірок у західнополіському говорі, здійснене за даними «Атласу української мови», загалом збігається з дотеперішнім визначенням трьох груп західнополіських говірок за лексичними даними (Й. Тарнацький).

Як видно з наведеного матеріалу і як неодноразово стверджували дослідники, західнополіський говір північного наріччя істотно відрізняється від середньополіського і східнополіського говорів; особливість його полягає в нашаруванні на північну діалектну основу південно-західних говіркових рис. Найбільше південно-західних особливостей у надбузьких говірках, найменше — у берестейських і пінських.

Західнополіський говір постав унаслідок найдавнішої колонізації цієї території різними етнічними елементами. Очевидно, північна (поліська) частина історичної Волині етнічно споконвіку відрізнялася від південної, яку охоплює сучасний волинський говір, що зумовлювалося відмінними природними умовами. На території, яку охоплює західнополіський говір, за давньоруським літописом, жило східнослов'янське племінне об'єднання бужан, яке пізніше стало називатися волинянами. Бужани первісно входили до складу найдавнішого племінного об'єднання дулібів. Західнополіський говір відповідає також північній частині території Червенської землі, що виділилася в X ст. На думку істориків, червенська територія захоплювала течію ріки Стир, але не доходила до Горині. По Горині вже знаходилися міста, що належали до «Руської землі». Як видно з наведеної вище межі між середньополіським і західнополіським говорами, даним історії повністю відповідають мовні факти.

Історичними чинниками зумовлена відмінність берестейських говірок від решти західнополіського говору. Археологи допускають, що у VIII—IX ст. волиняни перейшли через Прип'ять і освоїли територію майбутньої Берестейщини. Проте, на думку істориків, Берестейщина має свою історію, відмінну від історії «Червенських городів». В XI—XII ст. вона входила до складу Київської Русі. Берестейщина виявилася крайньою на заході частиною київської території, що прилягала до Турово-Пінських земель.

До Волинської «області» Берестейська земля була приєднана в другій половині XII ст.

Виділення надбузьких говірок у західнополіському говорі пояснюється давнім етнічним зв'язком цієї території з Наддністрянщиною і багатомісним перебуванням відповідних земель у складі Польщі.

ГОВОРИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАРІЧЧЯ

Південно-західним наріччям охоплюються південні райони Волинської, Ровенської і Житомирської областей, Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Вінницька, Івано-Франківська, Чернівецька і Закарпатська області та західна частина Черкаської, Кіровоградської і Одеської областей. Ряд говірок південно-західного наріччя збереглося на території Польщі, один говір (лемківський) розміщений на території Чехословаччини, окремі говірки південно-західного наріччя знаходяться на території Молдавії і Румунії, а переселенські також у Югославії, Канаді, США.

Південно-західні говори української мови характеризуються великою строкатістю. Ця строкатість зумовлена передусім етнічними чинниками. Мова давніх східнослов'янських племен волинян, уличів, тиверців і білих хорватів, яким відповідає населення південно-західної України, найправдоподібніше, характеризувалася певними відмінностями.

Сучасні південно-західні говори української мови утворюють три виразні групи: волинсько-подільську, галицько-буковинську і карпатську. Можна допускати, що волинський і подільський говори відповідають мові давніх південних волинян і уличів. Г. Ф. Шило вважає, що уличі були також предками наддністрянців. Галицько-буковинська група говорів з гуцульським говором, очевидно, походить від мови тиверців. Населення Наддністрянщини, яке відповідає літописному розміщенню тиверців, у «Повісті временних літ» під 1138 роком уже називається галичанами. У XIII ст. Наддністрянщина входить до Галицької землі Галицько-Волинського князівства. Карпатська група говорів, правдоподібно, своїм предком має мову білих хорватів. Специфіка українських карпатських говорів, які виявляють певну спільність з говорами південнослов'янських і західнослов'янських мов, відповідає думці археологів, що білі хорвати були схід-

нослов'янським залишком обширного праслов'янського племені. Очевидно, тиверці, яких літопис розміщує по нижній течії Дністра, під тиском угрів та печенігів перейшли на територію пізнішої Галичини і східного Закарпаття і роз'єднали первісних сусідів волинян і білих хорватів, на що вказує, зокрема, розірваність ряду сучасних карпатських і волинсько-поліських ізоглос. На можливу первісну суміжність білих хорватів і волинян вказують дані археології.

Слід мати на увазі, що прямої відповідності між племінними мовами східних слов'ян і сучасними південно-західними українськими говорами немає. Більшість рис сучасних південно-західних говорів розвинулася порівняно пізно, переважно вже на ґрунті української мови, проте в основі збереження певних залишків давнини в одних говорах і появи відповідних нових утворень в інших могло бути давнє мовно-етнічне підґрунтя.

Важливим політичним чинником, що сприяв узамодії первісних південно-західних говорів, було об'єднання відповідних земель у Галицько-Волинському князівстві. Загарбання в XIV ст. земель Галичини, Белзщини і частини Холмщини Польщею, а Волині — Литвою, підкорення всіх цих земель після Люблінської унії 1596 р. Польщею теж позначились на узамодії між відповідними говорами. Важливими для утворення сучасних українських південно-західних говорів були також пізніші міграційні процеси.

Певні політико-адміністративні чинники в ряді випадків сприяли також розчленуванню сучасних південно-західних говорів. Так, межа між волинським і наддністрянським говорами в певній частині відповідає кордону між Галицьким і Волинським князівствами за давньоруської доби, а пізніше кордону між Руським і Волинським воеводствами, далі між Галичиною і Волинською губернією. Подільський говір частково збігається з межами Подільського воеводства, а ще більшою мірою пізнішої Подільської губернії. На розмежуванні подільських і наддністрянських говірок позначилось перебування Галичини під владою Австрії після розподілу Польщі в 1793 р., а після першої світової війни до 1939 р. знову під владою Польщі.

Волинсько-подільська група говорів

Волинський і подільський говори як окрема група говорів південно-західного наріччя характеризуються тим, що більша східна їх частина великою мірою споріднена з говорами південно-східного наріччя, переважно особливості цих говірок нашаровувались на північно-східну діалектну основу в процесі створення середньонаддніпряньського говору і далі всього південно-східного наріччя.

До загальних ознак волинського і подільського говорів належать:

збереження голосного *а* після м'яких і шиплячих приголосних (*зять, сядь, тяжко, дякувати, жаль, час, шáпка*);

ствердіння приголосного *р* (*бúра, зорá, бурáк, по-ра́док, расний*);

пом'якшення суфіксальних приголосних *с* і *ц* (*сільськíй, турéцький, жнець*);

форми давального відмінка однини іменників II відміни твердої, м'якої і мішаної груп на *-ові* (*ба́тькові, бра́тові, коньóві, това́ришові*);

форми орудного відмінка однини іменників I відміни твердої, м'якої і мішаної груп на *-ою* (*рукóю, земльóю, душóю*);

форми 2-ї особи однини теперішнього часу від дієслів *їсти, дати* — *їси́ш, даси́ш*;

вживання слова *комарі* в значенні *мурашки*, тощо.

Волинський говір

Волинський говір знаходиться на території південних районів Волинської, Ровенської і Житомирської та північних районів Львівської, Тернопільської, Хмельницької і Вінницької областей. На півночі він межує з середньополіським і західнополіським говорами північного наріччя, на сході — із середньонаддніпряньським говором південно-східного наріччя. Про ці межі була мова при характеристиці наріч. На заході межею волинського говору на сучасному етапі є державний кордон з Польщею, хоч окремі українські волинські говірки зберігаються і за межами кордону. На півдні волинський говір межує з наддністрянським і подільським говорами. Південна межа волинського говору проходить приблизно по лінії: Белз—Мости Великі—Буськ—Золочів—Збараж—Красилів—Хмільник—Калинівка—Тетіїв. Слід зауважити, що

загалом по цій лінії (з деякими уточненнями) между між волинським і наддністрянським говорами визначали їх дослідники Г. Ф. Шило і К. Дейна. Приблизно по названій межі за «Атласом української мови» проходять ізоглоси явищ (при протиставленні першими наводяться риси волинського говору, другими — наддністрянського і подільського):

голосні звуки *о* — *е* після шиплячих приголосних: *шóстий* — *шéстий*;

звукова будова іменника *зозуля*: *зозу́ля* і *зозу́ля* — *зозу́ля*;

звукова будова іменника *ковбаня*: *ковба́ня* і *ковба́ня* — *калаба́ня*;

звукова будова іменника *криниця*: *крини́ця* — *кирни́ця*;

звукова будова іменника *комір*: *ко́мір* — *ко́мнір*;

звукова будова іменника *пахва*: *па́хва* і *пахва́* — *па́ха* і *паха́*;

звукова будова іменника *дошка*: *до́шка* і *до́ска* — *до́шка*;

твердість і м'якість приголосного *ц* в кінці слів: *хло́пець*, *удове́ць*, *жнець* — *хло́пец*, *удове́ц*, *жнец* і *хло́пец*, *удове́ць*, *жнець*;

словотвірні варіанти іменника *лівша*: *ліву́н* і *лівшу́н* — *ліва́к*, *лівкúтник* і *малькúтник*;

словотвірні варіанти іменника *праник*: *прач* — *пра́ник* і *прані́к*;

форма називного відмінка однини іменника *блоха*: *блòх* і *блòха* — *блòха*;

форма давального відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду: *брати́ви*, *женихóви*, *батькові*, *товари́шові*, *злòдійові* — *брати́ви*, *женихóви*, *батькови*, *товари́шови*, *злòдійови*);

форма знахідного відмінка займенника *він* з прийменником: *за ньóго* — *за нéго*;

форми 1-ї і 2-ї особи однини теперішнього часу дієслова *лити*: *ллю*, *ллеш* — *лéю*, *лéїш*; *ляю*, *ляєш*;

форма 1-ї особи множини дієслів минулого часу: *ми ходи́ли*, *роби́ли* — *ходи́лисмо*, *robíлисмо*, *читали́смо*, *писали́смо* і *ми ходи́ли*, *robíли*, *читали*, *писали*;

форми 1-ї і 2-ї особи однини умовного способу: *я дав би*, *ти дав би* — *да́вбим*, *да́вбис*;

вживання часток: *неха́й*, *нех* — *най*, *ней*;

вживання слів на позначення — печі: *піч* — *п'ец*; півня: *півень* — *кугу́т* (*когу́т*); мурашок: *кома́хі* —

муравлі і комарі; хмизу: хмиз — ріца; бачити: бачи-ти — відіти.

Волинський говір від наддністрянського (по названій лінії до Збруча) ще відмежовується ри-сами:

голосні звуки на місці давнього *е* в іменнику *мед*:
мед — *мід*;

голосні звуки на місці давнього носового *е* після приголосного *р*: *запряжу* — *запріжу* і *запрежу*;

голосні звуки на місці давнього носового *е* після губних приголосних: *пáм'ять* і *пáмнять* — *пáмніть*;

початкові приголосні звуки в дієслові *мандрувати*:
мандрува́ти — *вандрува́ти*;

початкові приголосні в іменнику *квасоля*: *пасо́ля* і *квасо́ля* — *фасо́лі*;

звукова будова іменника *ложка*: *ло́жка* — *лі́шка*;

звукова будова іменника *війт*: *ві́йт* і *вуйт* — *віт*;

звукова будова прикметника *різний*: *рі́зний* — *рі́жний*;

приставні приголосні перед *о*: *гора́ти*, *гори́х* — *во-ра́ти*, *вори́х*;

твердість і м'якість приголосного *л* в іменнику *мельник*: *ме́льник* — *ме́льник*;

м'якість і твердість приголосного *ц* в іменнику *нецьки*: *не́цьки* — *не́цки*;

форма орудного відмінка однини іменників I від-міни м'якої групи: *доло́нею* і *доло́ньою* — *доло́нев*, *доло́нем* і *доло́ньом*;

форма місцевого відмінка іменників I відміни м'я-кої групи: *у землі*, *на ріллі* — *у землі́*, *на рілі́*;

форма родового відмінка однини іменників III від-міни: *со́лі*, *зло́сті* — *со́ли*, *зло́сти*;

форма давального відмінка однини іменників II від-міни м'якої групи: *коне́ві*, *женце́ві* — *коне́ви*, *жен-це́ви*;

форма місцевого відмінка однини іменників II від-міни з основою на *-ц*: *у кінці́*, *вінці́* — *у кінці́*, *вінці́*;

форма давального відмінка однини іменників IV відміни з суфіксами *-ат-*, *-ят-*: *лоша́ті*, *теля́ті* — *ло-ше́ту*, *телéту* і *лоше́тови*, *телéтови*;

форма орудного відмінка однини іменників IV від-міни з суфіксами *-ат-*, *-ят-*: *лоша́м*, *теля́м* — *лоше́том*, *телéтом*;

форма називного відмінка числівника *дев'яно-сто*: *дев'яно́сто* і *девино́сто* — *дев'ядесéт* і *девідесéт*;

форма 2-ї особи однини теперішнього часу дієслів

дати, їсти: *дасі́, їсі́ і дасі́ш, їсі́ш* — *дась, їсь і даш, їш*;

варіанти сполучників *що, щоб*: *шо — же і шо; шоб і шобі́* — *жеб, жебі́ і шоб, шобі́*;

варіанти частки *ся*: *ся — сі, си, се*;

вживання словосполучень: *після обіду, війні і по обіді, війні* — *по обіді, війні*;

вживання словосполучень типу *взяти ніж*: *взяв ножа́* — *взев ніж*;

вживання слів на позначення — *горища*: *гора́ — стрих*; *шматка*: *кусóк — кавáлок і кавáльчик*; *курчати*: *курча́ — кúр'і, кúр'ітко*; *дятла*: *дýтел — довба́ч*; *дядька*: *дядько — вúйко*; *яблука*: *яблуко — я́нко*; *берегти*: *берегті́ — пильнува́ти*; *навстіж*: *навстіж і навстежéнь — нарóствір*.

Від подільських говірок по названій лінії волинський говір відмежовується ізоглосами:

твердість і м'якість приголосного *л* в іменнику *попіл*: *по́піл — по́піль*;

твердість і м'якість приголосного *л* в дієслові *цілувати*: *цілува́ти — цілюва́ти*;

приголосні *ж* і *з* в іменнику *ожеред*: *озерéд — ожерéд*;

приголосні *дж* і *ч* в іменнику *бджола*: *пчола́ — бджола́*;

звукосполучення *ки* і *кі* в іменнику *сокира*: *сокіра — сокі́ра*;

звукова будова іменника *соняшник*: *со́нешник, солонéшник і со́яшник — со́няшник і со́яшник*;

наголос в іменнику *руно*: *ру́но і рунó — ру́но*;

форма давального відмінка однини іменників II відміни м'якої групи: *конéві* — *коньóві* і *коньóви*;

форма орудного відмінка однини іменників II відміни м'якої групи: *па́льцем, по́лем, се́рцем* — *па́льцьом, по́льом, се́рцьом*;

форма родового відмінка однини іменників IV відміни із суфіксом *-ят-*: *теля́ті, гуся́ті, ягня́ті, порося́ті* — *теля́ти, гуся́ти, ягня́ти, порося́ти*;

форма давального відмінка однини іменників IV відміни із суфіксом *-ят-*: *теля́ті, гуся́ті, ягня́ті, порося́ті* — *тельóві, гусьóві, ягньóві, поросьóві* і *тельóви, гусьóви, ягньóви, поросьóви*;

форма орудного відмінка однини іменників IV відміни з суфіксом *-ят-*: *теля́м, ягня́м, порося́м* — *тельóм, ягньóм, поросьóм*;

інфінітив дієслова *ревти*: *ревіти* — *ревіти*, *ревіти*
і *ревіти*;

форма 1-ї особи однини теперішнього часу дієслів
II дієвідміни: *ходжу* і *ходжу*, *воджу* і *воджу*, *буджу*
і *буджу*, *сиджу*, *ношу* і *ношу*, *кошу* і *кошу*, *прошу* і
прошу — *ходю*, *водю*, *будю*, *сидю*, *носю*, *косю*, *просью*;

форма 2-ї особи однини теперішнього часу дієслів
дати, їсти: *даси*, *їси* і *дасиш*, *їсиш* — *даш*, *їш* і *дасиш*,
їсиш;

вживання слів на позначення — загальної будівлі
для свійських тварин: *хлів* — *шопа* і *хлів*; рядна:
раднó — *верета* і *раднó*; вагітної жінки: *вагітна* і
груба — *тяжка* і *груба*; вити (про вовків): *віють* —
заводять і *віють*.

Крім рис, якими волинський і подільський говори
як говори південно-західного наріччя відмежовуються
від середньонаддніпряньського і степового говорів як
говорів південно-східного наріччя, про які була мова,
волинський говір ще відділяється від середньонад-
дніпряньського рисами (першими подаються особли-
вості волинського говору, другими — середньонад-
дніпряньського):

звукова будова іменника *буряк*: *барак*, *борак* і
бурак — *буряк*;

перехід ненаголошеного голосного *о* в *у*: *пуруся*,
гурубець, *гурох* — *порося*, *горобець*, *горох*;

звукова будова іменника *соняшник*: *сонешник*,
сояшник і *соняшник* — *сояшник* і *соняшник*;

словотвірні варіанти іменника *кладовище*: *кля-*
довисько і *кладовисько* — *кладовище*;

форма родового відмінка однини іменників IV від-
міни з суфіксами *-ат-*, *-ят-*: *курчати*, *теляти*, *щеняти* і
курчати, *теляти*, *щеняти* — *курчати*, *теляти*, *щеняти*.

За «Атласом української мови» межа між волин-
ським і середньонаддніпряньським говорами загалом
нечітка, волинський говір багатьма рисами спорід-
нюється із середньонаддніпряньським.

У волинському говорі виділяються північноволин-
ські і південноволинські говірки. Для північноволин-
ських говірок характерні риси, спільні з особливостя-
ми західнополіських і середньополіських говірок пів-
нічного наріччя, південноволинські говірки спорід-
нюються рядом рис із наддністрянськими і подільськи-
ми говірками південно-західного наріччя. Точну межу
між північноволинськими і південноволинськими го-
вірками визначити трудно. Найзагальніше і умовно

таку межу можна провести по лінії: Горохів — Шепетівка — Бердичів. Деякі мовні риси (наприклад, конструкції типу *взяв ножá, серпá, перекинув вóза*) з говорами північного наріччя поєднують весь волинський говір.

Волинський говір, за даними «Атласу української мови», приблизно по течії ріки Стир поділяється на західноволинські і східноволинські говірки. Західноволинські говірки решті і більшості говірок волинського говору протиставляються рисами, які переважно збігаються з особливостями наддністрянських говірок (далі при протиставленні першими наводяться діалектні елементи західноволинських говірок, другими — елементи східноволинських говірок):

голосні звуки на місці давнього носового *е* (*взé-ти, дéкувати, горéчий, ягнé, місіць* — *взяти, дякувати, горячий, ягня, місяць*);

голосний звук перед складом з *а* в прикметнику *багатий*: *богáтий* — *багáтий*;

перехід голосного *о* в *у* в повноголосному звукосполученні *-оло-*: *зóлуто* — *зóлото*; в іменнику *кропива*: *крупíва* — *кropicíва*;

початкові приголосні в іменнику *шкварка*: *сквáрка* — *шквáрка*;

звукова будова прикметника *тутешній*: *тутéйший* — *тутéшний*;

суфікси *-ан-*, *-н-* в прикметнику *капустяний*: *капúсний* і *капúстяний* (*капустя́ний*) — *капúстяний*;

префікси *по-*, *за-* в дієслові *почекати*: *зачекáй* — *почекáй*;

форма називного відмінка складених числівників: *півтретя, півчверта* — *два з половиною* (*два і пів*), *три з половиною* (*три і пів*);

форма називного відмінка числівника *двісті*: *двіста* — *двісті*;

інфінітив дієслова *ревти*: *рустí* — *ревтí*;

інфінітив дієслів *стригти, пекти*: *стричи, печí* — *стригти, пекті*;

вживання слів на позначення — *лісу*: *гай* — *ліс*; *скатерті*; *партовіна* — *скáтерть* і *настільник*; *огудиння* *огірків*: *хмилíня* — *огúдиння* і *огірчíння*; *загальної назви худоби*: *бідло* — *худóба*; *гарний*: *фáйний* — *гáрний*; *ловити*: *лáпати* — *ловíти*.

Загалом же характерними для східноволинських говірок є риси: м'якість приголосного *т* в закінченнях 3-ї особи однини і множини дієслів теперішнього часу

і 2-ї особи множини наказового способу (*хóдить, рóб-
ить, нóсить; хóдять, рóблять, нóсять; ходіть, робіть,
носіть*);

поширеність звукосполучень *гі, кі, хі (но́гі, рі́кі,
трóхі)*;

звукова будова іменника *гої́рок* (огірок);

стягнені форми родового і орудного відмінків од-
нини вказівних і присвійних займенників жіночого
роду (*те́ї, се́ї, ме́ї, тве́ї, све́ї; те́ю, се́ю, ме́ю, тве́ю,
све́ю*);

приставний приголосний *й* замість *н* у непрямих
відмінках займенників *він, вона, воно* з прийменника-
ми (*за йбо́, з ё́ю, до ё́ї*);

чергування приголосних *д — дж, з — ж, т — ч і
с — ш* і наголошення закінчення в дієслівних фор-
мах 1-ї особи однини теперішнього часу (*годжу́, во-
жу́, свічу́, ношу́*);

наголошення закінчення у формі 3-ї особи одни-
ни дієслів минулого часу жіночого роду (*плелá, велá,
везлá*);

форми 2-ї особи однини наказового способу без
закінчень (*захóдь, принóсь*).

Серед рис західноволинських говірок слід відзна-
чити:

перехід наголошеного голосного *е* в *а* (*тра́ба, ти-
па́р, на за́млю, ша́стий, з дуца́м*);

форми називного і знахідного відмінків однини
іменників середнього роду типу *зілля на -е* (*зілле,
житте́, пір'е*);

форма родового і знахідного відмінків однини від
іменника *мати* — *ма́тира*;

форма орудного відмінка однини іменників і прик-
метників жіночого роду на *-ов* (*те́пов рукóв, до́вгов
до́рбо́гов*);

форми давального відмінка множини іменників II
відміни м'якої групи на *-ем* (*жинце́м, ковалéм*), міс-
цевого відмінка на *-ех* (*на жинце́х, ковалéх*) і оруд-
ного відмінка на *-ема* (*жинце́ма, ковалéма*);

нестягнені форми прикметників середнього роду в
називному відмінку однини на *-оє* (*мало́є, дрібно́є*);

форми родового відмінка однини прикметників
жіночого роду на *-еї* (*старéї, малéї*) і орудного від-
мінка на *-ею* (*старéю, малéю*);

дієслівні форми минулого часу типу *робі́вім, ро-
бі́вісь, робі́лисьмо, робі́лисьте*.

Як видно з наведеного матеріалу, відмінність за-

хідноволинських говірок від східноволинських досить істотна. На думку Г. Ф. Шила, західноволинські говірки утворюють окремих середньонадбузький говір.

Розмежування західноволинських і східноволинських говірок, очевидно, пов'язане з найдавнішими етнічно-мовними межами. На думку археолога В. В. Седова, основна територія давніх волинян знаходилася між рікою Буг на заході і рікою Случ на сході і між басейном верхньої течії Прип'яті на півночі і водорозділом басейнів Прип'яті та Буга і Дністра на півдні. Отже, західноволинські говірки відповідають мові південних волинян, східноволинські, можливо, походять від мови уличів. Найявність рис східноволинських говірок на східній території колишніх волинян можна пояснювати експансією східноволинських говірок у пізніші часи.

Близькість західноволинських говірок до надбузьких західнополіських і західнонаддністрянських та надсянських, очевидно, теж має давню підоснову. Історики вказують на самотність відповідних земель, на виявлення тенденцій до їх уніфікації, до утворення територіальних об'єднань ще перед прилученням їх до Київської Русі.

Подільський говір

Подільським говором охоплюються південні райони Хмельницької і Вінницької, крайні західні райони Черкаської, Кіровоградської і Миколаївської областей та північно-західні райони Одеської області.

Подільський говір на заході по ріці Збруч межує з наддністрянським говором, на півдні по Дністру з покутсько-буковинським, а далі на схід з молдавською мовою. По Збручу визначається межа між подільським і наддністрянським говорами за матеріалами «Атласу української мови» і за даними монографічних досліджень Г. Ф. Шила, К. Дейни та інших діалектологів. За даними «Атласу української мови» подільський говір від наддністрянського відмежовують ізоглоси (при протиставленні першими наводяться риси подільського говору, другими — наддністрянського):

голосний звук на місці давнього ятя в іменнику
відро: відрó — видрó;

наявність і відсутність приставного голосного звука в дієслові *іржати: іржáти — ржáти і іржáти;*

голосні звуки *о* і *е* після шиплячих приголосних: *шобстий, вчора — шéстий, вчэра*;

голосні звуки на місці давнього носового *е* в кінчислівнику *десять*: *дéсьть і дéсiть — дéсiть*;

голосні звуки на місці давнього носового *е* в кінцевому складі: *ягнѧ — ягнѧ́*;

перехід голосного *а* після м'яких приголосних в *е* та *і*: *фасóля — фасóле і фасóлі*;

звукова будова іменника *цвях*: *цввях — цввих і цввех*;

звукова будова іменника *коцюба*: *коцюба і коцюба́ — кацюба*;

звукова будова іменника *зозуля*: *зузю́ля і зазю́ля — зазю́ле і зазю́лі*;

звукова будова іменника *золото*: *зо́лото — збо́то і зо́лото*;

звукова будова іменника *війт*: *війт — віт*;

звукова будова дієслова *мандрувати*: *вандрува́ти — мандрува́ти*;

звукова будова іменника *граната*: *гранáта* (з протяжним *г*) — *гранáта* (з проривним *г*);

звукова будова іменника *гадюка*: *гадію́ка — гадію́га* (з проривним другим *г*) і *гадію́ка*;

словотвірна будова іменників — назв листя картоплі, буряків: *картоплі́ня, бараболі́ня, бурачі́ня — бараболя́нка, бурача́нка*;

форма орудного відмінка множини іменника *гість*: *гiстьми́ і го́стями та го́стями — го́стема і го́стима*;

форма називного відмінка складених числівників: *два з полови́ною, три з полови́ною — пiвтретя, пiвчверта*;

форма називного відмінка числівника *дев'яносто*: *дев'яносто і девинóсто — дев'ядесéт, дев'їдесéт, деведесéт*;

форма називного відмінка числівника *двісті*: *двісті і двiста — двiста*;

форми 1-ї і 2-ї особи однини теперішнього часу від дієслова *лити*: *ляю, ляєш — лёю, лёєш*;

особові форми дієслів II дієвідміни теперішнього часу з основою на губний приголосний: *лю́блять, лóвлять — лю́б'ять, лóв'ять*;

сполучник *що*: *шо — же і шо*; сполучник *щоб*: *шоб — жебі́ і жибі́*;

поширення словосполучень: *взяв ножа́, переки́нув вóза і взяв ніж, переки́нув віз — взяв ніж, переки́нув віз*;

поширення конструкцій: *у хлопця нема грóшей — хлопець не має грóшей і у хлопце нема грóшей;*

вживання слів — на позначення будівлі для свійських тварин: *хлів і обора — стáйне*; кварти пити воду: *квáрта — горне і банячок*; скатерті: *скáтерка і обрúс — обрúс*; воза для зерна, картоплі: *бестáрка — гáра* (з проривним г); райдуги: *ра́дуга — дугá*; господині: *хазя́йка і господи́ня — господи́не* (з проривним г) і *газди́не* (з проривним г); вагітної жінки: *берéмена, грúба і вагітна — грúба і вагітна*; короткозорої людини: *близору́кий і короткозо́рий — короткозо́рий*; почекаати: *почека́ти і подо́ждати — зачека́ти*; захворіти: *занедúжати і засла́бнути — засла́бнути*; кумкають (про жаб): *квáкають — ра́хкають*; вигуки, якими кличуть коней: *ксьов-ксьов і цонь-цонь — цисьцьов*.

Від буковинського говору подільські говірки відмежовуються ізоглосами (першими наводяться подільські риси, другими — буковинські):

голосні звуки на місці давнього ятя в іменниках *діра, дірка: дюра́, дюрка — дирá, дírка*;

звукова будова іменника *комір: ко́мнір — ко́внір*;

звукова будова іменників *вдова, вдовець: вдова́, вдове́ць — одова́, одове́ць*;

твердість і м'якість приголосного ц перед закінченням -а: *вúлиця, тёрниця — вúлица, тёрница*;

звукова будова дієслова *вишкірити: ви́щирити і ви́шкірити — ви́шкірити*;

твердість і м'якість приголосного р перед голосними, що походять з а та носового е: *бу́ра, зорá, расний — бу́рі, зоре́, рісний*;

твердість і м'якість кінцевого приголосного р: *зві́р, вівча́р — звірь, вівча́рь*;

звукова і словотвірна будова іменника *свердел: свёрдел і свідёрок — свёрдлик і свёрдел*;

вживання слів на позначення — батька: *ба́тько і тáто — дя́дьо і тáто*; орача: *орáч — плугатáрь*; кварти (пити воду): *квáрта — лі́тра*; скатерті: *обрúс і скáтерка — скáтерка*; постолів: *ходакі́, постолі́ і личакі́ — постолі́*; толоки: *толока́ — кла́ка*; копи з 15 снопів: *п'ятна́цятка — півклáня і півклáдня*; холодний, холодно: *зі́мний, зі́мно і холо́дний, хо́дно — студéний, студéно*.

У західній частині подільського говору (на захід від ріки Студенця і лінії між Ярмолинцями і Хмельницьким) низкою ізоглос виділяються західнопо-

дільські говірки, що від решти подільських говірок відмежовуються рисами (першими наводяться особливості західноподільських говірок, другими — східноподільських):

голосні звуки на місці давнього *е* в іменнику *мед*: *мід* — *мед*;

голосні звуки на місці давнього носового *е* після м'яких приголосних: *взев*, *дэкувати* — *взяв*, *дякувати*;

голосні звуки на місці давнього носового *е* після приголосного *р*: *запрежу́* і *запріжу́* — *запряжу́*;

голосні звуки на місці давнього носового *е* після губних приголосних: *пáмніть* і *пáмнять* (*пáм'ять*) — *пáмнять* (*пáм'ять*);

звукова будова іменника *ложка*: *ліжка* — *лóжка*;

наявність і відсутність приставного приголосного перед голосним *о*: *вóсінь*, *вóзеро*, *вовéс* — *óсінь*, *óзе-ро*, *овéс*;

приставні приголосні *в* і *г* пред голосним *о*: *во-ра́ти*, *ворі́х*, *вóстрий* — *горáти*, *горі́х*, *гóстрий*;

форма орудного відмінка однини іменників I відміни м'якої і мішаної груп: *землév*, *долóнев*, *душév*; *земльóв*, *долóньов*, *душóв* і *земльóм*, *долóньом*, *душóм* — *земльóю*, *долóньою*, *душóю*;

форма родового відмінка однини іменників III відміни: *сóли*, *нóчи* — *сóлі*, *нóчі*;

форма орудного відмінка однини іменників III відміни: *сóлев*, *тíнев*, *нóчев*; *сóльов*, *тíньов*, *нóчов* і *сóльом*, *тíньом*, *нóчом* — *сóлею*, *тíнею*, *нóчею* і *сóльою*, *тíньою*, *нóчою*;

форма місцевого відмінка однини іменників I і II відмін з основою на *ц*: *у кирні́ци*, *у кінці́* — *у кирні́ці*, *у кінці́*;

форма давального відмінка однини іменників IV відміни з суфіксом *-ат-(ят)*: *лоша́ту*, *теля́ту* — *лоша́тови*, *теля́тови* і *лоша́ті*, *теля́ті*;

форма орудного відмінка займенника *вона*: *нев* і *не́йом* — *не́ю*;

форма орудного відмінка займенника *та*: *тов*, *том* — *тійóю*;

форма називного відмінка числівника *один*: *едéн* — *їдéн*;

інфінітив дієслів *стригти*, *пекти*: *стрі́чи*, *печі́* — *стрі́гти*, *пекті́*;

форми 1-ї і 2-ї особи однини теперішнього часу дієслова *лити*: *лéю*, *лéїш* — *ля́ю*, *ля́єш*;

варіанти частки *ся*: *сі*, *се* — *ся*;

вживаня слів на позначення — шматка хліба: *кава́лок* — *кусок* і *ку́сень*; дядька: *стрий* і *стри́йко* — *дядько* і *вуйко*; яблука: *я́пко* — *я́блуко*; гарний: *фа́йний* і *га́рний* — *га́рний*.

Західноподільські говірки приблизною лінією між містами Гусятин — Чемерівці — Смотрич — Дунаївці розділяються на північну і південну частини. Північна частина західноподільських говірок, що споріднюється з північно-східними говірками наддністрянського говору, виділяється рисами: звукова будова іменника *соно́шник* (соняшник), форма орудного відмінка однини іменників і займенників жіночого роду на *-ом* (*земльом, долоньом, со́льом, тиньом, но́чом, нейом, том*); займенник, що вказує на близький предмет — *той, та, те*, займенник, що вказує на віддалений предмет — *тамто́й, тамта́, тамте́*. Тільки в південній частині західноподільських говірок засвідчуються риси, характерні для наддністрянського говору: звукова будова іменника *мід* (мед), форма орудного відмінка однини іменників і займенників жіночого роду на *-ев, -ев*.

Кількома рисами, властивими наддністрянським говіркам, виділяються говірки на схід від Збруча тільки в районі між умовними лініями Гусятин — місто Смотрич — Оринин: звук *е* на місці давнього носового *е* після м'яких і ствердilih середньоязикових приголосних (*взѣти, дѣкувати, щѣсте, пам'еть, ягнѣ*); форма називного відмінка однини іменників середнього роду типу *зілля* на *е* (*насіне, каміне, пір'є*) і на *и* (*пір'и, подвір'и*); звукова будова прикметника *кирва́вий* (кривавий); займенникові форми давального відмінка *ми, мі* (мені).

Решта подільських говірок загалом поділяється на північноподільські і південноподільські. Північноподільські говірки загалом характеризуються проникненням у них особливостей волинського говору.

Південноподільські говірки, що тягнуться смугою на північ від Дністра і від кордону з Молдавською РСР приблизно до лінії: Дунаївці — Шаргород — Вапнярка — Чечельник — Балта — Анап'їв, від решти подільських говірок відділяються рисами (першими при протиставленні подаються риси південноподільських говірок, другими — північноподільських):

м'якість і твердість приголосних *т, д, с, н* перед *і*, що походить з давнього *о*: *тык, двім, сіль, ніж* — *тік, дім, сіль, ніж*;

твердість і м'якість приголосного *ц* в кінці слова: *хлопец, удовец, зяц, місяц* — *хлопець, удовець, зяць, місяць*;

відсутність і наявність приставного приголосного *г* перед голосним *о*: *озеро, босінь, орати* — *гозеро, го-сінь, горати*;

звукова будова іменника *лід*: *лед* — *лід* і *льод*;

звукова будова іменника *комір*: *комнір* — *комір*;

звукова будова іменника *пахва*: *пахá* і *пахvá* — *пахvá*;

звукова будова іменника *дятел*: *дзятель* — *дятьель*;

звукова будова іменника *ячмінь*: *ячимінь* — *ячмінь*;

звукова будова іменника *чепіги*: *чепіги* — *чепіги*;

звукова будова іменника *огірок*: *огирок* — *гоїрок*;

словотвірна будова іменника *вулик*: *вўлей* і *вўлій* — *вўлик* і *вўлій*;

словотвірна будова іменника *комин*: *коминок* — *комин*;

словотвірна будова іменника — назви поля з-під гречки: *гребанисько, гречисько* і *гречківка* — *гречківка*;

форма родового відмінка однини іменників III від-міни: *соли, любви* — *солі, любви*;

форма давального відмінка іменників *коні, люди*: *коньом, людьом* і *коням, людям* — *коням, лю-дям*;

форма місцевого відмінка іменників *сіни, груди*: *у сіньох, грўдьох* і *у сінях, грўдях* — *у сінях, грўдях*;

займенник, що вказує на близький предмет: *сей, ся, се* — *цей, ця, це*;

частка *хай*: *най* — *хай* і *нехай*;

словосполучення: *пішов воді* — *пішов по воду*;

вживання слів на позначення — оранки від сере-дини до країв загону: *доскладу* — *всклад*; огріху в оранці: *сказ* — *залім* і *сказ*; кукурудзи: *папио́я* — *кукурудза*;

півкопи: *клáня* — *півко́па*; печі: *п'ец* — *піч*; горища: *під* — *горá*; ночов: *коріто* — *нецьки* і *но́чви* (*но́чови*); дуже (великий): *тя́жко* (великий) — *дўже* (великий); вигуків, якими відганяють собак: *а-ціба* — *пішов* або *а-но́*.

Подільський говір загалом характеризується ри-

сами:

вимова вставного звука *л* замість *й* після губних

приголосних (*здоровля, жаблячий, ріблячий*);

вимова вставного звука **н** замість **й** після приго-
лосного **м** (*па́мнять, мня́со, ті́мня*);

перехід звукосполучення **вн** у **мн** у словах *рі́мний, рі́мняти*;

твердий приголосний **т** у дієслівних формах 3-ї особи однини і множини теперішнього часу і 2-ї особи множини наказового способу: *хо́дит, но́сит; хо́дять, но́сят; ході́т, носі́т*;

форма орудного відмінка однини іменників серед-
нього роду на **-ом** (*зі́льом, кла́чом, тельбо́м, мньо́м*);

форма орудного відмінка однини іменників III від-
міни на **-ою** (*со́льою, но́чою*);

усічені закінчення в формах давального і місце-
вого відмінків однини прикметників та займенників
жіночого роду (*ті га́рні дівчи́ні, на ті зе́лені тра́ви*);

відсутність чергування приголосних **д** — **дж**, **з** —
ж, **т** — **ч** і **с** — **ш** у дієслівних формах (*хо́дю, во́зю, свистю́, про́сю; хо́дяний, крутя́ний, про́сяний*);

вживання суфіксів **-іщ-** і **-ч-** у формах вищого і
найвищого ступенів порівняння прикметників і при-
слівників (*добри́щий, соло́дчий; добри́ще, соло́дче*).

Галицько-буковинська група говорів

До особливостей галицько-буковинської групи го-
ворів належать:

перехід голосного **а** будь-якого походження після
м'яких і шиплячих приголосних у голосні **е**, **и**, **і**
(*де́кувати, теле́, ягне́, тьигну́ти, чьис, де́сіть, чи́сно́к, щі́сті, зі́лі*);

вимова наголошеного голосного **и** як звука, се-
реднього між **и** та **е** або **й** близького до **е** (*пе́ти, ве́-
діти*);

перехід м'яких приголосних **т**, **д** у м'які **к** і про-
ривний **г** (*кісто, кісний, кігну́ти, гівка, гідо*);

твердість суфіксальних приголосних **с** і **ц** (*ру́-
ський, польський, сільський, турецький, коза́цький, гро-
ма́цький*);

перехід м'яких приголосних **н** і **д** у **й** (*діво́йка, со́нейко, два́йціть, трийці́ть*);

форма орудного відмінка однини іменників, прик-
метників та займенників на **-ов** (*тов те́плов руко́в, зі
мнов*);

перехід м'якої групи прикметників у тверду (*сі-
ний, сі́на, сі́не*);

вживання дієслівних форм минулого часу з за-

лишками давнього перфекта типу *ходів'ем, ходів'ес, ходїлас, ходїлисте; ходївім, ходївісь, ходїлась, ходїлисьте;*

вживання складних форм дієслів майбутнього часу типу *бўду ходів, бўду робїв, бўду ходїла, бўду робїла;*

вживання зворотної частки *се, сьи, сі* перед дієсловом і після дієслова (*я се сьміяв і я сьміявсе, я сі дивїв і я дивївсі;*

форма 2-ї особи однини дієслів *їсти, дати: їсь, дась і їш, даш;*

вживання слова *пёрстень* у значенні «наперсток у косі» тощо.

Наддністрянський говір

Наддністрянський говір займає територію центральної частини Львівської, південну частину Тернопільської і північну частину Івано-Франківської областей. Межа наддністрянського говору на заході тепер проходить по кордону з Польщею, а далі на південь приблизно по лінії Немирів — Яворів — Мостиська — Доброміль цей говір межує з надсянськими говірками. Наддністрянський говір від надсянського відмежовується ізоглосами явищ (першими при протиставленні подаються риси наддністрянського говору, другими — надсянського):

голосний звук на місці давнього **ы** після губних приголосних: **и** (*бик, миш, ви, ми*) — **ы**, що зберігає давню вимову, відмінну від **и** (*бык, мыш, вы, мы*) і **и** (*бик, миш, ви, ми*);

вимова кореневого голосного в дієслівній формі *була: бўла — бїла і біла;*

вимова звукосполучення **гн**: *гїнути, ворогї, плугї — гїнути, ворог, плуг;*

голосні звуки **о** або **е** після шиплячих приголосних: *шїстий, вчїра — шїстий, вчїра;*

звукова будова іменника *парубок: пáрубок — пáрібок;*

звукова будова іменника *брови: брóви — брїви;*

звукова будова іменника *комір: кóмнір — кóмір;*

звукова будова слів *дзвін, дзвінкий: дзвін, дзвінкий — звін, звінкий;*

звукова будова дієслівної форми *квітє: цвітє — квітє і квіне* (про жито);

форма орудного відмінка однини іменників і зай-

менників жіночого роду: *головію, землію, солею, тою, нею* і *головів, землів, солев, тов, нев* — *головім, землём, солем, том, нем*;

форма давального відмінка однини іменників IV відміни з суфіксом **-ат-(-ят-)**: *лошіту, телёту* і *лошітью, телётю* — *лошіті, теляті*;

форма називного відмінка множини іменників II відміни чоловічого роду з основою на приголосні **к, х**: *вовкі, парубкі, співакі, пастухі* — *вовкі, парубкі, співакі, пастухі*;

форма називного відмінка однини прикметників середнього роду: *богате, довге* — *богатоє, довгоє*;

форма називного відмінка множини прикметників: *добрі, файні* — *добриі, файниі*;

форма називного відмінка множини присвійних прикметників: *материні, батькові* — *материни, батькови*;

частка *хай*: *най і ней* — *няй і ней*;

вживання слів — на позначення обичайки в ситі. *обичайка* — *каблук* і *облук*; рубля до воза: *рубель* — *півус*; весни: *весна* — *яр*; райдуги: *дуга* і *весёлка* — *смуга*; райкають (про жаб): *райкают* і *ра́хкают* — *рѣхкают*.

Межа між наддністрянським і бойківським говорами проходить трохи на південь від лінії між містами: Добромиль — Старий Самбір — Борислав — Болехів — Надвірна. Ця межа, визначена за даними «Атласу української мови», загалом збігається з межею, що визначалася раніше дослідниками на основі їх особистих спостережень. Наддністрянський говір від бойківського відмежовують ізоглоси явищ (першими наводяться риси наддністрянського говору, другими — бойківського):

вимова голосного звука на місці наголошеного ятя після губних приголосних: *віра, звир* і *вѣра, звер* — *віра, звір*;

наявність приставного голосного в дієслові *іржати*: *ржати* і *иржати* — *иржати*;

голосний звук на місці давнього наголошеного носового **е** після передньоязикових приголосних: *взѣти, дѣкувати, тѣшко* і *взѣти, дѣкувати, тѣшко* — *взѣти, дѣкувати, тѣшко*;

голосний звук на місці давнього ненаголошеного носового **е** після передньоязикових приголосних: *дѣсѣть, місяць* — *дѣсѣть, місяць*;

голосний звук на місці давнього наголошеного но-

сового *е* після шиплячих приголосних: *щісте, щёсте і щісте — щастя*;

голосний звук на місці давнього носового *е* після приголосного *р*: *запрешу і запрьішу — запряшу*;

голосний звук на місці давнього ненаголошеного носового *е* в іменнику *пам'ять*: *пáмніть, пáм'еть, пáм-неть і памйить, пáмньить — пáмнять, пáм'ять*;

голосний звук на місці давнього ненаголошеного носового *е* в числівнику *дев'ять*: *дév'іть — дév'ять*;

голосний звук на місці давнього носового *е* в кінцевому наголошеному складі: *ягнэ і ягньі — ягня*;

голосний звук на місці *а* в кінцевому відкритому складі після шиплячих: *сáжі, сáже і сáжьи — сáжа*;

звукова будова іменника *сльоза*: *сльозá — слизá*;

твердий або м'який приголосний *р* в кінці слів: *звір, косáр, гончáр, вівчáр — звірь, косáрь, гончáрь, вівчáрь*;

голосний звук у закінченні називного відмінка однини іменників I відміни м'якої групи: *фасóлі, фасóле і фасóльи — фасóля*;

голосний звук у закінченні називного відмінка однини іменників середнього роду типу *насіння*: *насіні, каміні, пірі, подвірі; насіне, каміне, піре, подвіре і насіньи, каміньи, пірьи, подвірьи — насіня, каміня, піря, подвіря*;

форми називного і давального відмінків збірного іменника *браття*: *браті і братьи — брата; братьом — братім*;

форма орудного відмінка множини іменника *гість*: *гостéма і гостіма — гостями і гостями*;

форма називного відмінка числівника *дев'яносто*: *дев'ідесét і девідесét — дев'ядесят і девядесят*;

форма 1-ї особи множини дієслів теперішнього часу: *рóbим, хóдим, несéм і рóbимо, хóдимо, несéмо — рóbиме, хóдимо, несéме і рóbимо, хóдимо, несéмо*;

частка *ся*: *сі — ся*;

словосполучення типу *вищий від батька*: *віищий від батька; виищий ніж батько і виищий як батько — віищий від батька*;

словосполучення *іти додому*: *іті додóму — іті домів і іті додóму*;

вживання слів на позначення — *рубля до воза: рубéль — пáвус, пáус і павз; грудей коня: пёрса, пёрста і грудніця — грúди і грудніця; ловити: ловіти і лáпати — їмáти і ловіти*.

Наддністрянський говір на сході приблизно по лі-

нії Коломия — Городенка і далі по Дністру межує з покутсько-буковинським говором, від якого відділяється рисами (при протиставленні першими подаються наддністрянські особливості, другими — покутсько-буковинські):

звукова будова прикметника *тутешній*: *тутéйший* і *тутéшний* — *тутéшний*;

тверда і м'яка вимова приголосного *р* у кінці слів: *звір*, *коса́р*, *гонча́р*, *вівча́р* — *звірь*, *коса́рь*, *гонча́рь*, *вівча́рь*;

форма орудного відмінка однини іменників IV відміни із суфіксом *-ят-*: *телéтем*, *поросéтем*; *телéтом*, *поросéтом* і *телéтьом*, *поросéтьом* — *теля́м*, *порося́м*, *ягця́м*;

форма орудного відмінка множини іменника *гість*: *го́стема*, *го́стіма*, *гистьмі́* — *го́стями* або *гостя́ми* і *гистьмі́*;

форма місцевого відмінка множини іменників чоловічого роду II відміни м'якої групи: *на ко́ньох*, *зя́тьо́х* — *на ко́нях*, *зя́тя́х*;

займенники, що вказують на близький предмет: *сей*, *ся*, *се* — *цей*, *ця*, *це*;

займенник *що*: *що* і *шо* — *шо*;

словосполучення типу *дві руки*: *дві рука́* і *дві руці́* — *дві руці́*;

вживання слів на позначення — кварти пити воду: *кві́рта* і *горня́* — *горня́* і *літра*; скатерті: *обрі́с* і *ска́терка* — *ска́терть* і *ска́терка*; торби: *то́рба* — *та́йстра* і *то́рба*; гряділя: *гряді́ль* — *продоло́б*; толоки: *толока́* — *кла́ка*; півкопи снопів: *полу́кіпок* — *кла́ня* і *кла́дня*; грибів: *грибу́* і *гу́би* — *печери́ці* і *гу́би*; яструба: *ястри́б* і *ястру́б* — *полові́к* і *ястру́б*; батька: *та́то* — *дя́дьо* і *та́то*; виють (про вовків): *в'ю́т* і *ві́ють* — *ру́ють*.

Приблизно по лінії Надвірна — Коломия наддністрянський говір межує з гуцульським, від якого відділяється особливостями (першими подаються риси наддністрянського говору, другими — гуцульського):

голосний звук на місці давнього *я* в іменнику *відро*: *видро́* — *відро́* і *видро́*;

голосний звук на місці давнього *е* в іменнику *попіл*: *по́піл* — *по́пил* і *по́піл*;

форма 1-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни: *хо́джу*, *бу́джу*, *си́джу* і *сиджу́* — *хо́жу*, *бу́жу*, *си́жу* і *сижу́*;

форма 1-ї особи множини теперішнього часу діє-

слів II дієвідміни: *хóдим, рóбим і хóдимо, рóбимо — хóдимо, рóбимо;*

вживання слів на позначення — окрайця хліба: *окра́ец і цілу́шка —okráец;* яструба: *я́стриб і я́струб — полови́к і я́струб;* вигуків, якими відганяють коней: *а-кю́ш — вю́о;* вигуків, якими кличуть овець: *бир-бир — тпр-тпр;* вигуків, якими кличуть свиней: *куць-куць і кцьо-кцьо — цонь-цонь і цько-цько.*

Наддністрянський говір приблизно рікою Дністер розділяється на північну і південну частини, які за «Атласом української мови» розмежовується явищами (першими наводяться риси північних наддністрянських говірок, другими — південних):

звукова будова іменника *блоха*: *блoхá — блиxá;*
початкові приголосні в іменнику *хвіст*: *фiст — хвiст і фiст;*

початкові приголосні в прислівнику *смерком*: *смеркóм — змеркóм;*

наявність і відсутність приставного приголосного в перед голосним *о*: *вóсiнь, вóзеро — óсiнь, óзеро;*

словотвірна будова іменника *лівша*: *лiвкúтник і малькúтник — лiвáк і лiвшáк;*

словотвірна будова іменника *бияк*: *биáк — бi-лень;*

словотвірна будова іменника *праник*: *прáник — прáнник;*

словотвірна будова іменника *гадюка*: *гадiюга* (з проривним другим приголосним *г*) і *гадiока* — *гадiюга* (з проривним другим приголосним *г*) і *гадина*;

словотвірна будова іменників — назв поля з-під сільськогосподарських культур: *льóниско, гречáниско — ильня́нка, гречáнка;*

форма 2-ї особи однини теперішнього часу дієслів *дати, їсти*: *дась, їсь і даш, їш — даш, їш;*

прийменник *через*: *без і чéрез — чéрез;*

словосполучення типу *поїхав у ліс*: *поїхав до ліса — поїхав у ліс і поїхав до ліса;*

вживання слів на позначення — горища в житловому будинку: *стрих, вішки і горá — під і стрих;* ночов: *не́цьки — корiто;* гоїдалки: *гойдáлка і гойдáнка — колисáнка і гойдáнка;* наперстка в косі: *пéрстень — обрúчка і пéрстень;* капиці: *капи́ці — вiуголов, вiуголово і капи́ще;* дятла: *довбáч і дятел — жóвна, довбáч і дятел;* холодний день: *зiмний (день) — студéний (день) і зiмний (день).*

Кількома рисами наддністрянський говір приблиз-

но по лінії ріка Свіч — Золочів поділяється на західнонаддністрянські і східнонаддністрянські говірки (при протиставленні першими подаються особливості західнонаддністрянських говірок, другими — східнонаддністрянських):

звукова будова іменника *шкіра*: *скіра* і *шкіра* — *шкіра*;

займенник, що вказує на близький предмет: *той, та, те* — *сей, ся, се* і *той, та, те*;

вживання слів на позначення — батога: *батіг* і *бич* — *батіг*; гарний: *ладний* і *файний* — *файний*.

Наддністрянський говір у цілому характеризується рисами:

перехід ненаголошеного голосного *о* в *у* (*гулува*, *рубіти*, *гоку*);

у центральній частині говору перехід наголошеного голосного *а* перед *в* у *о* (*прóвда*, *дов*);

дуже м'яка (майже шепелява) вимова приголосних *з, с, ц, дз* (*звіле*, *сєліній*, *сєпівати*, *цєвєх*, *цєвіт*, *дзюб*);

вживання приставного приголосного *в* перед голосним *о* та *у*, що походить з *о* (*вóстрий*, *вóзеро*, *вуріх*, *вурáти*);

пом'якшення приголосних *к, х* перед *е* (*кєдати*, *лавкє*, *хєтрий*);

часте вживання звукосполучень *гі* (з проривним *г*), *кі, хі* (*мóргі*, *сúкі*, *мúкі*, *птáхі*, *мúхі*);

звукова будова іменника *вóльско* (військо);

наголошене закінчення *-е* в називному відмінку однини іменників середнього роду типу *житє*, *вісілє*, *знанє*;

форми місцевого відмінка однини іменників чоловічого, жіночого і середнього роду з м'якими приголосними основи на *-и* (*на коні*, *тіжни*, *землі*, *дуло́ни*, *по́ли*, *яйці*);

форми родового відмінка однини іменників жіночого і середнього роду на *-ів* (*бабіє*, *ко́зів*, *но́ців*, *сє́лів*, *ві́кнів*);

форми давального і місцевого відмінків однини прикметників, займенників і порядкових числівників жіночого роду без кінцевого *й* (*ті файні жінці*, *на на́ші хáті*, *в трéті годíні*);

форми 3-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни під наголосом з кінцевим твердим приголосним *т* (*сиді́т*, *леж́ит*) і не під наголосом без кінцевого *т* (*хóди*, *рóби*, *но́си*, *ко́си*);

форми 2-ї особи однини дієслів *їсти, дати* — *їсь, дась*;

вживання слів: *вішки* (горище), *молочник* (гле-чик), *різе* (хмиз), *крадуємци* (крадькома).

Наддністрянські говірки територіально становлять центр Галичини, були основою західноукраїнського різновиду літературної мови.

Покутсько-буковинський говір

Покутсько-буковинський говір знаходиться на території майже всієї Чернівецької і західних районів Івано-Франківської областей. Він на півночі межує з наддністрянським говором, на північному сході — з подільським, на заході — з гуцульським, на півдні — з румунською і молдавською мовами. Межа між покутсько-буковинським і гуцульським говорами проходить з півночі на південь приблизно по лінії: Коломия — Косів — Кути — Путила — Селятин. Розмежовуються ці говори явищами (першими подаються риси покутсько-буковинського говору, другими — гуцульського):

звукова будова іменника *вим'я*: *вім'я* — *вім'я* і *вім'я*;

звукова будова іменника *попіл*: *пóпіл* — *пóпил* і *пóпіл*;

звукова будова прикметника *багатий*: *багáтий* і *богáтий* — *богáтий*;

звукова будова іменника *діврова*: *діврóва* — *дубрóва*;

звукова будова іменника *сльоза*: *сльозá* — *слизá* і *сльозá*;

форма місцевого відмінка іменників I відміни м'якої групи: *у землі, на ріллі* і *у землі, на рілі* — *у землі, на рілі*;

форма 1-ї особи множини дієслів теперішнього часу: *рòбим, хòдим, несém* і *рòбимо, хòдимо, несéмо* — *рòбимо, хòдимо, несéмо*;

вживання слів на позначення — білки: *вівірка* і *вєвириця* — *біліця*; вигуків, якими кличуть овець: *бир-бир, бр-бр* і *ніцю-ніцю* — *тпр-тпр* і *бир-бир*; значення слова *челядь*: *сім'я* і *гурт людей* — *жінки*.

Покутсько-буковинський говір відповідно до його назви поділяється на покутські і буковинські говірки, що розділяються приблизною лінією між містами Кути і Заліщики. Явища, якими розділяються ці групи говірок, за «Атласом української мови», зводяться

до таких (першими наводяться риси покутських говірок, другими — буковинських):

звукова будова іменника *дірка*: *дёрка* — *дёрка* і *дёрка*;

звукова будова дієслова *цілувати*: *цілува́ти* і *цюлува́ти* — *цюлува́ти* і *цьолува́ти*;

звукова будова іменника *відро*: *видрó* — *відрó* і *вадрó*;

голосний звук на місці давнього наголошеного носового *е* після передньоязикових приголосних: *взёти*, *дэкувати* — *взёти*, *дэкувати* і *взяти*, *дякувати*;

голосний звук на місці давнього носового *е* після м'якого приголосного *р*: *запріжю́* — *запряжю́*;

голосний звук на місці давнього носового *е* в кінцевому наголошеному складі: *ягнё* — *ягня́*;

голосний звук на місці *а* в кінцевому відкритому складі після шиплячого приголосного: *са́жі* — *са́жа*;

звукова будова іменників *ложка*, *блоха*: *лішка*, *блixá* — *лошка*, *блoxá*;

початкові приголосні звуки в дієслові *мандрувати*: *вандрува́ти* і *мандрува́ти* — *мандрува́ти*;

початкові приголосні звуки в прикметнику *зелений*: *дзелéний*, і *зелéний* — *зелéний*;

м'якість і твердість приголосного *ц* перед закінченням іменників І відміни: *вўлице*, *тёрнице* — *вўлица*, *тёрница*;

форма давального відмінка множини іменників чоловічого роду II відміни м'якої групи: *хло́пцiм*, *ко́ним* і *хло́пцем*, *ко́нем* — *хло́пцям*, *ко́ням*;

форма місцевого відмінка множини іменника *двері*: *на дверéх* — *на двéрях*;

форма 1-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни: *хóджу*, *бўджу*, *сiджу*, *прóшу* — *хóжу*, *бўжу*, *сiжу* (*сижю́*) і *хóдю*, *бўдю*, *сiдю* (*сидю́*), *прóсю*;

форми 1-ї і 2-ї особи однини теперішнього часу дієслова *лити*: *ллю*, *ллєш* і *лєю*, *лєєш* — *лію*, *лієш* і *ляю*, *ляєш*;

сполучник *що*: *що* і *шо* — *шо*;

вживання слів на позначення — пояса: *пáсок* — *пóяс* і *рёмiнь*; толоки: *толокá* — *клáка*; білки: *вiвiрка* — *вéвирица*; мурашок: *мурашкi* і *муравлi* — *мўхарицi*; вигуків, якими кличуть коней: *сьцьов-на* — *ня-ня*; вигуків, якими відганяють коней: *а-кўш* — *дi*; вигуків, якими відганяють овець: *а-кўш* і *куш* — *бир-бир* і *бiр'я*.

Покутсько-буковинський говір загалом характеризується рисами:

✓ на місці давніх голосних *е* і *я*тя можливий голосний *и* (*бсинь*; *дйрка*, *дирá*);

✓ твердість приголосного *с* у кінці займенників, прислівників, часток (*хтос*, *шос*, *чогóс*, *сес*, *цес*, *якэс*, *увэс*, *дес*, *коліс*, *абіс*);

м'яка вимова шиплячих приголосних (*жэба*, *жы́ти*, *шы́о*, *душы́*, *вчэра*, *плачь*);

✓ м'яка вимова приголосного *р* (*мо́ре*, *верьх*, *це́рьк-ва*, *пісарь*, *вівчя́рь*);

✓ послідовний перехід м'яких приголосних *т*, *д* у *г* (проривний), *к* (*гіти*, *негіле*, *кісто*, *сміке*, *дэвікь*, *гіськь*, *тескь*);

наявність звукосполучень *ги*, *ки*, *хи* (*плучі*, *вовкі*, *пастухі*);

звукова будова слів *вадрó* (відро), *Овдóха* (Явдохá);

✓ наявність дієслівних форм типу *хóдью*, *но́сю*, *во́зю*; форма 3-ї особи множини дієслів без кінцевого *т* (*воні хóде*, *но́се*, *му́се*, *ро́бле*);

✓ наявність дієслівних форм майбутнього часу типу *му*, *меш хóдіти*, *му*, *меш ро́біти*;

✓ форма 2-ї особи однини теперішнього часу дієслів *їсти*, *дати* — *їшь*, *дашь*;

поширеність конструкцій типу *пішов воді* у значенні «пішов по воду»;

вживання слів: *бацу́л* (торба і вузол), *габу́чити* (толочити), *житáрь* (польовий сторож), *знимéдити* (зникнути), *йбóйлик* (дитина), *кля́ка* (толока), *ла́да* (скриня), *півкля́ня* (кладка з 15 снопів), *продолóб* (гряділь), *па́зити* (стерегти), *ті́чки* (віз для дров), *лі́тра* (кварта на воду), *печері́ці* (гриби), *дзэ́стри* (придане), *тра́йстра* (торба), *лабу́з* (огірчиння), *поло́вік* (яструб), *весéлик* (чорногуз), *му́хари́ці* (мурашки), *ру́ют* (виють — про вовків).

Назва розгляданого говору відповідає давнім назвам відповідних територій України — Покуття і Буковина. Покуття — район України між ріками Дністер, Черемош і Карпатами, що утворює географічний «кут», за давньоруської доби належало до Галицько-Волинського князівства, з XIV до XVIII ст. перебувало під владою Польщі, з 1772 р. — Австрії, а з 1919 р. — знову Польщі. У 1939 р. Покуття разом з іншими західноукраїнськими землями було возз'єднане з УРСР.

Поширення буковинських говірок приблизно від-
повідає території Північної Буковини, яка за давньо-
руської доби входила до Галицько-Волинського кня-
зівства і в XIV ст. становила так звану Шипинську
землю (від адміністративного центру Шипинці), яку
в 1352 р. захопила Угорщина, а в 1359 р. — Мол-
давія. У складі Молдавії Шипинська земля зберігала
певну автономність. У XV ст. автономія цієї землі
була ліквідована, і з цього часу відповідна територія
носить назву Північна Буковина. У середині XVI ст.
Північна Буковина разом з Молдавією попадає під
владу Туреччини. З 1774 до 1918 р. ці землі знаходилися
під владою Австрії (з 1867 р. — Австро-Угор-
щини), з 1918 до 1940 р. — під владою Румунії. У
1940 р. Північна Буковина була воз'єднана з Ра-
дянською Україною.

Гуцульський говір

Гуцульський говір займає північні райони Івано-
Франківської, південно-західні райони Чернівецької
і східні райони Закарпатської областей. Гуцульські
говірки, хоч і знаходяться на території Карпат і За-
карпаття (як наслідок колонізації цієї території го-
ловним чином протягом XVI—XVIII ст. з півночі), за
більшістю ознак належать до галицько-буковинської
групи. За даними «Атласу української мови» гуцуль-
ський говір на заході приблизно по лінії між насе-
леними пунктами Солотвина — Устьчорна — Лопу-
хів, тобто, приблизно по течії ріки Тересва, межує
з закарпатським говором. По цій же лінії межу між
гуцульським і закарпатським говорами за власними
спостереженнями визначав І. Панькевич.

За «Атласом української мови» гуцульський говір
від закарпатського відмежовують діалектні явища
(першими наводяться риси гуцульського говору, дру-
гими — закарпатського);

голосний звук на місці давнього **ы**: **и** (*рыба, бик, миш, ми, ви, питає, висота, син, гинути*) — збережен-
ня давнього **ы** (*рыба, бык, мыш, мы, вы, питає, вы-
сота, сын, гинути*);

голосний звук у префіксі **ви-**: *вітратити, вішкіри-
ти, війти і вітратити, вішкірити, війти — вітратити,
ввішкірити, ввійти*;

кореневий голосний в іменнику *вим'я*: *вім'я і ві-
м'я — вйм'я*;

голосний звук на місці давнього *е* в іменнику *лід*:
лід — *лед* і *люд*;

голосний звук на місці давнього *е* в дієслівній формі *допік*: *допік* — *допюк*;

голосний звук на місці давнього наголошеного носового *е*: *взѣти*, *дѣкувати*, *ягнѣ* — *взяти*, *дякувати*, *ягня*;

голосний звук на місці давнього ненаголошеного носового *е*: *дѣсѣть*, *мѣсѣць*, *запрѣжѹ*, *пѣмнѣть*, *дѣв'ѣть*, *сѣжѣ* і *запрежѹ*, *пѣм'ѣть* (*пѣмнѣть*), *дѣв'ѣть*, *сѣже* — *дѣсѣть*, *мѣсѣць*, *запряжѹ*, *пѣм'ѣть* і *пѣмнѣть*, *дѣв'ѣть*, *сѣжа*;

голосний звук на місці давнього *о* в закритому складі: *вѣз*, *тѣк*, *порѣг*, *лѣй*, *вѣн*, *у кѣнці*, *радѣсть*, *хлѣпцѣв*, *тѣй*, *молодѣй* — *вуз*, *тук*, *порѹг*, *луй*, *вун*, *у кунці*, *радѹсть*, *хлѣпцюв*, *туй*, *молодѹй*;

вставний голосний звук в іменнику *вогонь*: *вогѣнь* — *вогѣнь* і *вогѣнь*;

початкові приголосні в словах *хвѣст*, *хвалѣти*: *фѣст*, *фалѣти* — *хвѣст*, *хвалѣти*;

твердість і м'якість приголосного *ц* в кінці слова: *хлѣпец*, *вдовѣц*, *жнец* — *хлѣпець*, *вдовѣць*, *жнець*;

звукова будова іменників *ложка*, *сльоза*: *лѣшка*, *слизѣ* — *лѣжка*, *слызѣ*;

звукова будова іменника *брови*: *брѣви* — *брѣвы*;

звукова будова іменника *дрова*: *дрѣвѣ* — *дрѣвѣ*;

звукова будова прикметника *кривавий*: *кѣрвѣвий* — *кѣрвѣвий*;

звукова будова іменника *свято*: *сѣѣто* і *сѣѣто* — *сѣѣто* і *сѣѣто*;

звукова будова іменника *терниця*: *тѣрлицѣ* — *тѣлницѣ*;

звукова будова іменника *горіх*: *горѣх* — *орѣх*;

звукова будова іменника *огірок*: *огѣрок* — *огурѣк*;

звукова будова форм дієслова *піти*: *пѣду*, *пѣдеш*, *пѣде*, *пѣдемо* — *пѣйду* і *пѣйду*, *пѣдеш* і *пѣдеш*, *пѣйде* і *пѣйде*, *пѣйдем*;

словотвірна будова прикметника *легенький*: *лѣгѣнький* — *лѣгѣнький*;

суфікси *-ува-* і *-ова-* в дієсловах: *цѣлувѣти*, *панувѣти*, *гамувѣти*, *малювѣти* — *цѣловѣти*, *пановѣти*, *гамовѣти*, *мальовѣти*;

форма орудного відмінка однини іменників I відміни м'якої і мішаної груп: *землѣв*, *долѣнев*, *душѣв* — *земльѣв*, *долѣньов*, *душѣв*;

форма давального відмінка однини іменників чо-

овічного роду II відміни м'якої групи: *коңѣви, хлѡпѣви* — *коңьѡви, хлѡпцьѡви*;

форма орудного відмінка однини іменників II відміни м'якої і мішаної груп: *коңѣм, дощѣм, пѡлем, сѣрцем* — *коңьѡм, дощѡм, пѡльѡм, сѣрцьѡм*;

форма називного відмінка однини іменників середнього роду типу насіння: *насіне, каміне, піре, подпіре* — *насіння, каміння, пір'я, подвір'я*;

форма орудного відмінка однини іменників IV відміни з суфіксами *-ят-*: *телѣм, ягнѣм, поросѣм* — *телятом, ягнѣтом, поросѣтом*;

форма називного відмінка множини іменників чоловічого роду II відміни з основою на приголосні *к, х*: *вовкі, пастухі* — *вовкѣ, пастухѣ* і *ѡвци*;

форма давального відмінка множини іменника *віл*: *вола́м* — *волу́м*;

форма давального відмінка множини іменників чоловічого роду II відміни м'якої групи: *коңем, хлѡпцем* і *коңім, хлѡпцім* — *коңюм, хлѡпцюм*;

форма орудного відмінка множини іменника *гість*: *гѡстеми* і *гѡстіми* — *гѡстями* і *гѡстіями*;

займенник *хто*: *хто* — *тко* і *ко*;

форма 1-ї особи множини дієслів теперішнього часу: *рѡбимо, хѡдимо, несѣмо* — *рѡбиме, хѡдиме, несѣме*;

варіанти частки *ся*: *се* і *сі* — *ся*;

конструкція типу *брата його нема дома*: *брата егѡ нема́ дѡма* — *брѡта егѡ не є дѡма*;

вживання слів — на позначення: кропиви: *кропѣва* — *жалѣва*; пасіки: *пасѣка* — *пчѡлінець*; хати: *хѡта* — *хѣжа* (*хѣжа*); клуні: *стѡдѡла* — *чур*; глека: *глек* і *шѣпли* — *купѡня*; гойдалки: *колицѡнка, гѡйдалка* і *хѣтанка* — *гѣцѡнка*; рубля до воза: *рубѣль* — *пѣзина*; погоди: *вѣремне* — *годѣна*; весілля: *весѣле* — *свѡдѣба*; приданого: *віно* і *пѡсаг* — *часть*; кладовища: *цѡвѣнтѡр* і *цѣнтѡр* — *теметѣв* і *тенетѣв*; короткозорий: *маѣ корѡткій вид* — *полѣдавий*; питатися: *питѡтисе* — *звѣдуватисе*; ковтати: *лігати* (з проривним *г*) і *прожирѡти* — *промыкѡти*; почекай: *заждѣ* — *заждѡй* і *ижджѡй*; значення слова *чѣлядь*: *жѣнки* — *сім'я* і *група людей*.

Межа між гуцульським і бойківським говорами за «Атласом української мови» проходить приблизно по лінії: Лопухів — Бистриця — Надвірна, хоч треба сказати, що атлас цю межу визначає невиразно, а в минулому дослідники проводили її трохи далі

на захід (по ріці Лімниця). Можна вказати на такі ізоглоси явищ, що проходять приблизно по названій лінії (першими подаються риси гуцульського говору, другими — бойківського):

голосний звук на місці давнього носового *е*: *взе́ти, дэ́кувати, запрежу́* — *взы́ти, дыйкувати, запрью́жу* і *взе́ти, дэ́кувати, запрежу́*;

голосний звук на місці *а* в кінцевому відкритому складі після шиплячих приголосних: *са́же* і *са́жі* — *са́жьи* і *са́жі*;

вимова голосного *б* перед складом з наголошеним *і*: *убі́д* і *обі́д* — *обі́д*;

вставний голосний в іменнику *вогoнь*: *вогóнь* — *вогéнь* і *вогóнь*;

звукова будова іменника *яблуко*: *я́блуко* — *я́блико*;

початкові приголосні у словах *хвіст, хвалити*: *фі́ст, фалі́ти* — *хві́ст, хвалі́ти* і *фі́ст, фалі́ти*;

варіанти м'якого приголосного *т* в кінці слова: *гіськь, теськь, старіськь, зліськ, шіськь* — *гісьть, тесьть, старісьть, злісьть, шісьть* і *гісьць, тесьць, старісьць, злісьць, шісьць*;

твердий і м'який приголосний *ц* в кінці слова: *хло́пец, вдовéц, жнец* — *хло́пець, вдовéць, жнець*;

варіанти приголосного *л* після голосного в кінці складу і слова: *пі́лка, по́піл* — *півка, по́пів*;

звукова будова форм дієслів II дієвідміни з основою на губний приголосний: *лю́б'еть, лoв'еть, лoм'еть* — *лю́блять, лoвлять, лoмлять*;

форми 2-ї особи однини теперішнього часу дієслів I дієвідміни з основою на голосний: *зна́їш, дума́їш, пита́їш, слуха́їш* і *зна́єш, думаєш, питаєш, слухаєш* — *зна́єш, думаєш, питаєш, слухаєш*;

вживання слів — на позначення: кропиви: *кропи́ва* — *жалі́ва*; окрайця (хліба): *окра́ец* і *окрайок* — *цілу́шка* і *окра́ець*; картоплі: *рі́па* і *мандибу́рка* — *бу́льба* і *рі́па*; картоплиння: *гі́чка* — *наті́на*.

У межах гуцульського говору виділяються групи говірок, які певними рисами споріднюються із закарпатським говором. Загалом гуцульський говір характеризується рисами:

наявність голосного звука, середнього між *и* та *і*, на місці давнього *о* в наголошеному закритому складі (у словах типу *віз, тік, ріг, лій*);

перехід голосного *а* після *й* в *е* (*ек, екій, ема, еблінка, егне, поес, стоєти, боєтисі*);

вимова голосного *е* як звука, середнього між *е* і *а*;

вимова голосного *и* як *е* (*вѣдѣти, жѣто, возѣв, ву-кѣй*);

збереження давньої м'якої вимови шиплячих приго-лосних (*жьовчъ, вѣжю, хѣчю, чьомѣ, шьо, нѣшю*);

збереження давньої м'якої вимови приголосного в середині і в кінці слів (*верхъ, зорѣ, косарь, вѣ-брь*);

відсутність приставного приголосного перед голо-ним *о* (*орати, ожина, овѣс, обрѣчь, ѳстрий, онѣка*);

твердість приголосного *ц* в кінці слів та перед голосними *а, у* (*швецъ, хлѣпецъ, кунѣца, пшеѣцу*);

дієслівні форми 1-ї особи однини і 3-ї особи мно-жини теперішнього часу із звуком *й* замість вставного *л* (*рѣб'ю, лѣв'ю, лѣм'ю, вонѣ рѣб'ѣ, лѣв'ѣ, лѣм'ѣ*);

дієслівні форми 3-ї особи множини теперішнього часу II дієвідміни без кінцевого *т* (*вонѣ хѣде, нѣсе, рѣсе, сидѣ*);

стягнені форми 3-ї особи однини теперішнього ча-су дієслів I дієвідміни типу *він знат, читат*;

форми умовного способу дієслів з часткою *бѣх* (*хѣдѣв бѣх, любѣв бѣх*);

форми 2-ї особи однини дієслів *їсти, дати*: *їшь, дашь*;

творення форм вищого ступеня порівняння прик-метників і прислівників за допомогою частки *май* (*майвѣщій, майвѣще*);

вживання слова *натѣна* в значенні «лобода», тощо.

Походження назв *гуцул, гуцули* і відповідно *гу-цульський* у мовознавчій літературі з'ясовується по-різному. Як зазначає М. Л. Худаш, найправдоподіб-ніше назва *гуцули* походить від особового власного імені *Гуцул*, яке утворилося від особової назви *Гуц* (очевидно, скорочена назва якогось складеного іме-ні) і суфікса *-ул*, поширеного в особових назвах пів-денних слов'ян і волохів, а з південними слов'янами і волохами в давнину *гуцули* перебували в контак-тах.

Надсянський говір

Надсянський говір за охоплюваною ним терито-рією серед інших говорів української мови наймен-ший, вивляється в мовлях Яворівського, Мостиського

і Старосамбірського районів Львівської області. З усіх говорів галицько-буковинської групи надсянський найбільшою мірою споріднюється з карпатською групою, разом з тим він деякими рисами поєднується з західноволинськими говірками. Дуже помітні в ньому також впливи польської мови. Можна допускати, що надсянський говір своїм предком має мову давньої Перемишлянщини, яка ще в XI ст. характеризувався певною окремішністю.

Надсянський говір характеризується рисами:

збереження в багатьох говірках звука *а* після м'яких і стверділих шиплячих приголосних (*зіля, час*);

наявність у ряді говірок давнього голосного *ы* (*сын, сыр, быч, вѣмня, рѣба*);

перехід у частині говірок голосного звука *е* в *а* (*біраза, жабра́к, ша́стий*);

перехід голосного *а* в кінці складу перед *в* у *о* (*дов, бров*);

поширення звукосполучення *гі, кі, хі* (*плугі, парубкі, пастухі*);

форми орудного відмінка однини іменників, займенників і прикметників жіночого роду на *-ом* (*водѣм, за тобѣм, дѣбром*);

поширення форм орудного відмінка множини іменників на *-има, -іма, -ема* (*пальціма, гѣсьціма, днѣма*);

дієслівні форми 2-ї особи однини наказового способу без особового закінчення (*берь, возь*);

вживання слів *каблѣк* (обід у ситі), *халѣпа* (хата), *крѣхкают* (про жаб).

Карпатська група говорів

Карпатська група українських говорів виділяється майже всіма дослідниками; для неї характерні передусім архаїчні риси, відсутні в інших південно-західних говорах. На цих говорах відчутно позначився також вплив сусідніх польської, словацької, а частково й угорської мов. К. П. Михальчук кваліфікував цю групу говорів як піднаріччя південно-західного наріччя. Її виділяли також О. Огоновський, члени Московської діалектологічної комісії та інші дослідники. Якщо К. Михальчук, О. Огоновський вважали карпатську групу частиною південно-західного наріччя, то члени Московської діалектологічної комісії і деякі інші дослідники схильні вважати цю групу само-

стійною, не зв'язаною з рештою південно-західних говорів.

Як уже зазначалось, О. І. Соболевський, а за ним і деякі інші дослідники карпатську групу говорів відносили до північного наріччя, головним чином на основі голосних звуків, що виступають на місці давніх *о*, *е* в новозакритих складах внаслідок відпадиння давніх голосних *ъ* і *ь*. Проте карпатські відповідники давніх *о*, *е* не пов'язані з північноукраїнськими відповідниками-двозвуками; вони є місцевим продуктом розвитку загальноукраїнського процесу перетворення давніх *о*, *е* в інші голосні звуки.

Г. Геровський південнокарпатські говірки, за винятком гуцульських, на основі деяких рис споріднював з говорами російської мови. Він, зокрема, вважав, що з російськими говорами карпатські споріднюються наявністю голосного *ы*; насправді ж карпатський звук *ы* не має нічого спільного з російським *ы*, у карпатських говорах він є особливим звуком, відмінним як від українського *и*, так і від російського *ы*.

Карпатська група говорів від інших говорів української мови відрізняється рисами:

наявність у переважній більшості говірок голосного *ы* (звук заднього ряду середнього або високого піднесення);

зберігання різниці між давніми голосними *ы* та *і* (*дым, сын, мѣти, рыба — сѣній, ходѣти*);

збереження давніх сполучень *гы, кы, хы* (*ногы, рікы, хыжа*);

збереження голосного звука *а* після м'яких і стверділих приголосних (*сядь, шапка*);

наявність голосних, відмінних від *і*, на місці давнього *о*, рідше *е*, незалежно від їх наголошеності (*вил, выл, вул, нис, ныс, нус, в кунці, підвечѣрок, підвечѣрок, підвечѣрок*);

наявність голосного *е*, близького за вимовою до *и* (*отѣць, типѣрь*);

збереження давньої м'якості приголосного *р* (*вирѣх, рибѣрь*);

збереження м'якості шиплячого приголосного *ч* (*чясть, богачѣ*);

вживання приголосного *дж* замість *ж* (*сѣджа, прѣджа, меджѣ*);

випускання звука *й* між голосними або заміна його звуком *в* (*знѣу, знѣву, мауть, мавають*);

наявність звукосполучень **ир, ил, ри, ли** на місці давніх **рѣ, лѣ, рѣ, лѣ** (*кирв́авий, хирб́ет, гилт́ати, слиз́а, блих́а, лішка*);

суфікс **-аля** в іменниках *жа́ля, копа́ля*;

суфікс **-ець** в іменнику *косе́ць* (косар);

суфікс **-айник** в іменнику *пра́йник* (праник);

суфікс **-арь** в іменнику *коша́рь* (кошик);

дієслівний суфікс **-ова-** (*шанова́ти, цілова́ти, дяко-вати*);

форма орудного відмінка однини іменників жіночого роду, а також прикметників і займенників на **-ов, -ев** (*тов рукóв, білов со́лев*);

закінчення **-я** в називному і знахідному відмінках однини іменників середнього роду типу *зілля*;

архаїчні форми знахідного відмінка однини іменників жіночого роду типу *ре́дьков, мо́рков* у ролі називного відмінка;

наявність у частині говірок форм родового відмінка однини іменників середнього роду IV відміни на **-ате** (*теля́те, щеня́те*);

збереження давніх форм називного відмінка множини іменників на **-ове** (*сина́ве, кума́ве, стола́ве*);

збереження давніх форм називного відмінка множини іменників на **-си, -зи, -ци** (*пта́си, слі́зи, во́вци*);

відсутність кінцевого **й** у формах родового відмінка множини іменників (*нема́ люди́, діти́, гусі́, го́сті*);

форми давального відмінка множини іменників на **-ом, -ум, -ім** (*лю́дьом, во́лум, сусі́дім*);

форми орудного відмінка множини іменників на **-и** (*ме́дзи бо́йки, хло́пи, з во́лі, з ягня́ти*);

форми місцевого відмінка множини іменників на **-ох, -іх** (*на па́льцо́х, у грю́діх*);

збереження твердої і м'якої груп прикметників;

форма називного відмінка множини присвійних прикметників на **-и** (*ма́терини хусткі́, ба́тькови діти́*);

нестягнені форми прикметників та займенників середнього роду в називному відмінку однини (*до́броє і до́брой, на́шое і на́шой*);

архаїчна форма питального займенника *што*;

форми 1-ї особи множини дієслів теперішнього і майбутнього часу і наказового способу на **-ме** (*не-семé, хо́дима, не́сьме, хо́дьме*);

стягнені дієслівні форми типу *знам, знаш, знат; співам, співаш, співат*;

наявність у дієслівних формах умовного способу

частки *бих*, що походить від давньої дієслівної форми аориста;

наявність конструкцій типу *іти домів* (домі, доміу) у значенні *іти додому*; *пішов на воду* у значенні *пішов по воду*;

наявність слів: *облік* (обід у ситі), *гачнік* (очкур), *пчільнік* (пасіка), *хіжа* (хата), *жонá* (жінка), *щавá* (щавель), *пішка*, *пішáк* або *пішнік* (стежка), *ярь* (весна), *натíна* (картоплиння), *тенгеріця* (кукурудза), *ястряб* (яструб), *імáти* (ловити), *звідуватися* (питатися), *не-не* — вигук, яким кличуть коней.

Бойківський говір

Бойківський говір займає територію південних районів Львівської та Івано-Франківської областей. На півдні він межує з закарпатським говором. Межа між бойківським і закарпатським говорами проходить приблизно від населеного пункту Лопухів на сході по хребту Карпат до кордону з Польщею на заході. Радянсько-польський державний кордон є межею бойківського говору на південному заході, на північному заході цей говір межує з українським надсянським говором. Західну межу бойківського говору приблизно по такій лінії визначав у минулому А. Княжинський.

Бойківський і закарпатський говори за «Атласом української мови» розділяються явищами (першими наводяться особливості бойківського говору, другими — закарпатського):

голосний звук на місці давнього ятя в іменнику *відро*: *видрó* і *ведрó* — *відрó*;

голосний звук на місці давнього ы: *син*, *рíба*, *питáе*, *висóтá* — *сын*, *ры́ба*, *пытáе*, *высотá*;

звукова будова іменників *блоха*, *яблуко*, *сльоза*: *блiхá*, *я́блико*, *слизá* — *блыхá*, *я́блыко*, *слызá*;

звукова будова іменника *брова*: *бровá* і *брíва* — *брывá*;

звукова будова іменника *свято*: *сьв'ято* і *сьвáто* — *сáто* і *сьято*;

початкові приголосні в прикметнику *хворий*: *хóрий* — *хвóрий*;

звукова будова особових форм дієслова *іти*: *пíду*, *пíде* і *пíде́*, *пíдемо*, *пíдеме* і *пíде́мо*, *пíде́ме* — *пíйду*, *пíйде* і *пíйде́*, *пíйдем* і *пíду*, *пíде* і *пíде́*, *пíдеме* і *пíде́ме*;

варіювання приголосного л після голосного в кінці складу і слова (*попíл*): *попíв* і *по́пив* — *попíл*;

звукова будова іменника *огірок*: *огіро́к* і *огиро́к* — *огуро́к*;

словотвірна будова іменника *коваль*: *кова́ль* — *кова́ч*;

словотвірна будова іменника *кошик*: *ко́шик* і *коші́ль* — *коша́р* і *коша́рка*;

словотвірна будова іменника *гадюка*: *га́дина* і *гадю́ка* — *гад* і *га́дина*;

суфікси *-ува-* і *-ова-* в дієсловах: *цілува́ти*, *шанува́ти* — *цілова́ти*, *шанова́ти*;

форми орудного відмінка однини іменників I відміни м'якої групи: *земле́в*, *долоне́в* — *земльо́в*, *долоньо́в*;

форма називного відмінка множини іменників чоловічого роду II відміни з основою на *р*: *вечері́* і *вечері* — *вечері́*;

форма називного відмінка множини іменників чоловічого роду II відміни з основою на приголосні *к*, *х*: *вовкі́*, *співакі́*, *пастухі́* — *вовкы́*, *співакы́*, *пастухы́* і *во́вци*;

форма родового відмінка множини іменників жіночого роду I відміни: *бабів*, *совів* — *баб*, *сов*;

форма родового відмінка множини іменників *люди*, *діти*, *гуси*: *людій*, *дітій*, *гусій* — *люді́*, *діті́*, *гусі́*;

форма давального відмінка множини іменників чоловічого роду II відміни: *вола́м*, *сина́м* — *волі́м*, *сині́м* і *волу́м*, *сину́м*;

форма знахідного відмінка займенника *він* з прийменником: *за не́го* і *за ньо́го* — *за ньо́го*;

форма займенника *хто*: *хто* — *тко* і *ко*;

форма називного відмінка однини прикметників середнього роду: *бага́те*, *до́вге* — *бага́тоє*, *до́вгоє*;

форма числівника *чотири*: *штíри* — *чотíри*;

сполучник *щоб*: *абі́* і *щобі́* — *обі́*;

словосполучення типу *ждати гостей*: *жда́ти на го́сті* — *жда́ти го́сті* і *жда́ти госте́й*;

конструкція типу *брата його нема дома*: *бра́та його́ нема́ до́ма* — *бра́та його́ не є до́ма*;

вживання слів на позначення — *хати*: *ха́та* — *хы́жа*; *глека*: *горне́ць* — *довжа́нка* і *товка́н*; *торби*: *то́рба* — *та́йстра*; *батоба*: *бич* — *корба́ч*; *шматка* (*хліба*): *ку́сень*, *ку́сник* і *кава́лок* — *дара́б*, *дара́бчик*; *погоди*: *пого́да* — *годи́на* і *хви́ля*; *весілля*: *всі́ля* — *сва́дьба*; *приданого*: *віно* — *часть*; *вулик*

*вўлий і вўлик — кіма́к; батька: та́то і оте́ць — ня-
ньо і нянько; сорому: со́ром і встид — га́ньба; пи-
татися: пита́тися — звідуватися; зустріти: зді́бати —
стри́ти; берегти: бере́гті і пильнува́ти — соко́тіти;
ковтати: лі́гати (з проривним г) — промика́ти і про-
жура́ти; кракають (про качок): ква́кають — ра́пка-
ють; вигуків, якими відганяють коней: вїо — не і ді.*

Бойківський говір рядом рис поділяється на західну і східну частини. «Атлас української мови» приблизно в районі міста Сколе засвідчує таку відмінність цих частин (першими подаються особливості західнобойківських говірок, другими — східнобойківських);

голосний звук у префіксі *ви-*: *ві́тратити, ві́шкі-
рити, вї́йти — ві́тратити, ві́шкірити, вї́йти;*

наявність і відсутність приставного приголосного в перед голосним *о*: *во́сінь, во́зеро, вовес, воріх, во-
гиро́к — о́сінь, о́зеро, овес, оріх, огіро́к;*

приголосні *д* і проривний *г* перед голосним *і*: *ді́д,
ді́вчина, ді́ти — гід, гівчина, гі́ти* (з проривним *г*);

початкові приголосні звуки в іменнику *шкіра*: *скі́ра — шкі́ра;*

м'якість і твердість приголосного *л* в іменнику *мельник*: *ме́льник — ме́льник;*

звукова будова іменника *вим'я*: *ві́м'я — ві́м'я;*

звукова будова іменника *парубок*: *па́рибок і па́-
рубок — па́рубок;*

звукова будова іменника *здоров'я*: *здо́ров'я —
здо́ровля;*

звукова будова форми 3-ї особи множини дієслів II дієвідміни з основою на губні приголосні: *лю́-
б'ять, ло́в'ять, ло́м'ять — лю́блять, ло́влять, ло́млять;*

звукова будова імені *Дмитро*: *Митро́ — Дмитро́;*

звукова будова прикметника *тутешній*: *туте́йший —
туте́шний;*

звукова будова іменника *соняшник*: *соне́шник —
со́няшник;*

звукова будова дієслова *сидіти*: *сиді́ти — сиді́ти;*

звукова будова числівника *одинадцять*: *одина́й-
ціть — одина́ціть і одина́йціть;*

словотвірна будова іменника *щавель*: *ща́ва — щав-
ні́к;*

словотвірна будова іменника *кошик*: *ко́шик —
коші́ль і ко́шик;*

форма знахідного відмінка займенника *він* з прий-
менником: *за ньо́го і за не́го — за не́го;*

займенник, що вказує на близький предмет: *той* — *сей*;

займенник, що вказує на віддалений предмет: *тамтой* — *той*;

форма родового відмінка однини прикметників жіночого роду твердої групи і присвійних займенників: *доброї, нашої* — *добреї, нашої* і *доброї, нашої*;

словосполучення: *іди́ домі́в* — *іди́ додо́му*;

вживання слів на позначення — рубля до воза: *пáвус* — *рубéль*; батога: *бич* — *баті́г*; крайця хліба: *окра́ець* і *окра́йчик* — *цілу́шка* і *окра́ець*; білки: *ві-вірка* — *білиця*; приданого: *пóсаг* і *віно* — *віно*; брата батька: *стрик* — *стрий* і *стри́йко*; гарний: *га́рний* і *фа́йний* — *фа́йний*; ловити: *іма́ти* і *лови́ти* — *лови́ти*; захворіти: *захорува́ти* і *засла́бнути* — *засла́бнути*.

До загальних особливостей бойківського говору належать:

наближення в багатьох говірках наголошеного *а* перед *в* у кінці складу до *о*: (*дов, мов, лóвка*);

голосний звук *і* на місці давніх *о, е* в новозакритих складах, який пом'якшує попередні приголосні (*свіль, тьік, ныч*);

збереження давньої м'якості шиплячими приголосними (*пшьонó, жя́ба, меджа́, чяс*);

перехід приголосного *л* у кінці складу у *в* (*вів, стів, орéв, горівка, скáвка*);

збереження дзвінкості або тільки часткове оглушення дзвінких приголосних у кінці слів (*біб, рід, хліб, віз*);

перехід звукосполучення *льн* у *нн* (*інна́нка* — *льо́нице, ме́нник* — *мельник*);

утрата *й* в закінченнях особових форм дієслів І дієвідміни з основою на *а* (*зна́у, зна́ут, чита́у, чита́ут*);

складні форми майбутнього часу дієслів типу *бу́ду ході́ти* (як і в інших карпатських говорах) поруч з рідшими *бу́ду ході́в* (як у галицько-буковинській групі говорів);

вживання слів: *ходакі́* (постоли), *весні́вка* (рай-дуга), *нат* (леміш), *недо́брок* (пропуск в оранці), *трясу́чка* (драговина), *сі* і *а-ку́ш* — вигуки, якими відганяють корів.

Слід зазначити, що на буковинському говорі *г* же виразно позначилася взаємодія між карпатськими і галицько-буковинськими групами говорів, тому

разних специфічних особливостей у ньому порівняно небагато.

Походження назви *бойки* дослідники з'ясовують по-різному: виводять її то від кельтської етнічної назви *бої*, то від уживаного в цьому говорі прислівника *боїє* в значенні «справді», «до речі», «очевидно». М. Л. Худаш вважає, що назву населення *бойки* слід виводити від особової назви *Бойко*, яка складається з особової назви *Бой*, що є скороченою формою власного складеного імені типу *Боїслав*, і зменшувального суфікса *-ко*. Усі дотеперішні погляди мають приблизно однакову ймовірність, і походження назви *бойки* не можна вважати остаточно розв'язаним.

Закарпатський говір

Закарпатський говір знаходиться на території Закарпатської області. Заселення Закарпаття східними слов'янами відбулося, очевидно, ще до X ст., тобто до приходу угорців у басейн Тиси і середнього Дунаю, тому закарпатський говір належить до давніх. У X—XI ст. Закарпаття входило до складу Київської Русі. З XII ст. на Закарпатті утвердилася влада Угорщини. Після турецької навали 1543 р. і розпаду Угорського королівства західна частина Закарпаття попала під владу Австрії, а східна увійшла до складу Трансільванії, між Австрією і Трансільванією в другій половині XVI ст. на Закарпатті точилися спустошливі війни. Після розпаду Австро-Угорщини 1918 р. Закарпаття залишалось під пануванням Угорщини, 1919 р. воно було включене до складу Чехословаччини. У 1945 р. Закарпатська Україна була возз'єднана з УРСР.

Закарпатський говір на заході приблизно по кордону з Чехословаччиною (на захід від ріки Уж) від кордону з Польщею майже до Ужгорода межує з лемківським говором, хоч треба сказати, що ця межа умовна, оскільки на схід від неї виступають говірки з деякими рисами лемківського говору, а на захід від цієї межі говірки мають деякі риси закарпатського говору.

За «Атласом української мови» по кордону з Чехословаччиною проходять ізоглоси явищ (першими подаються риси закарпатського говору, другими — лемківського):

наголошення двоскладових слів: кінцевий наголос (відрó або водрó, ягн́я, блих́а, сльоз́а, вузьќий, тісн́ий) — наголос на першому складі (відро, ягня, блиха, сліза, в́узький, тісний);

голосний звук на місці давнього і після шиплячих приголосних: и (прич́ина, ш́ити) або ы (прич́ина, ш́іти) — звук, середній між и та і;

голосний звук на місці и в іменнику вим'я: в́у-м'я і в́ым'я — в́ым'я;

голосний звук на місці давнього носового е в іменнику щаст́я: щ́аст́я — щ́ест́я, щ́іст́я і щ́аст́я;

подвоєння і відсутність подвоєння м'яких приголосних: жит́я, нас́ія, вес́іля — ж́ітт́я, нас́іння, вес́ілля і ж́іття, вес́іля, нас́ія;

твердість і м'якість приголосного ц у кінці слова: хлóпець, удовéць — хлóпец, удóвец і хлóпец, удóвець;

наявність і відсутність приставного приголосного в перед голосним о: óсінь, óзеро — вóсінь, вóзеро і óсінь, óзеро;

звукова будова іменника жона: жон́а — жéна;

звукова будова іменника золото: зóлото — зл́ато;

звукова будова іменника дошка: дóшка — дóчка;

словотвірна будова іменника копач: коп́ач — ко́пач;

словотвірна будова іменника горобець: горобéць — ворóбель;

форма називного відмінка парного іменника вуса: баву́са — баву́си і баву́си;

форма родового відмінка множини іменника кінь: ко́нюв — ко́ней і ко́нів;

форма давального відмінка множини іменників II відміни чоловічого роду: волу́м, си́нум і волáм, сына́м — во́лам, си́нам;

форма називного відмінка числівника одинадцять: е́динаці́ть і е́динаци́ть — е́динаці́ять;

форми 1-ї особи множини дієслів минулого часу: ходи́лиме, роби́лиме і ми ходи́ли, роби́ли — ми ходи́ли, роби́ли;

вживання слів на позначення — кропиви: жалі́ва — копрі́ва; яблуні: я́блунька і я́блонька — плáнка; ціпильна: ціпелн́янка — пáлиця; кіп у полі в межах 20 снопів: кри́сті — кри́жі; картоплі: кри́мплі — банду́рка; вагітної жінки: тяжќа і грóба — грóба; гарний: крас́ний і фáйний — ш́умний; ковтати: про-жирáти і промикáти — лі́гати (з проривним г); ви-

гуків, якими відганяють корів: *не* — *гей*, *ге* і *на*; вигуків, якими відганяють свиней: *куш* і *гуць* — *гуць*.

Закарпатський говір на заході межує з говірками словацької мови, на півдні — з говірками угорської і румунської мов.

У закарпатському говорі на південь від хребта Карпат виділяється смуга північнозакарпатських або верховинських говірок, що своїми рисами споріднюються з бойківськими говірками. До таких особливостей за «Атласом української мови» належать: голосний звук *и* в іменнику *вим'я*, голосний *і* на місці давнього *е* в дієслівній формі *доп'ік*, голосний *і* в іменнику *мід* (мед), голосний *і* на місці давнього *о* в новозакритому складі (*віз*, *він*, *тік*, *ріг*); початковий приголосний *ф* в іменнику *фасо́ля*; м'якість приголосних перед голосним і незалежно від його походження (*тьік*, *ньіж*, *тьіло*, *сньіг*); перехід звукосполучення *сьть* у *сьць* (*гісьць*, *тесць*, *ста́рисьць*, *сьціна́*); звукова будова іменника *огіро́к*, суфікс *-аль* в іменнику *ковáль*; суфікс *-аля* в іменнику *копа́ля* (копачка), суфікс *-ець* в іменнику *горобі́ць*; форма родового відмінка множини іменників типу *гість* на *-ий* (*го́стий*); звукова будова займенника *хто*, прийменника *від*, слово *сто́бла* в значенні *клубня*.

Ріками Латориця і Ріка закарпатський говір поділяється на західнозакарпатські або ужанські, середньозакарпатські або боржавські і східнозакарпатські або марамороські говірки. Природно, що цей поділ, здійснений на основі «Атласу української мови», загалом збігається з поділом у спеціальних дослідженнях закарпатського говору (І. Панькевича, Й. Дзензелівського).

За «Атласом української мови» західнозакарпатські говірки рядом рис протиставляються середньозакарпатським і східнозакарпатським говіркам як одному цілому. До таких рис належать (першими подаються особливості західнозакарпатських говірок, другими — середньозакарпатських і східнозакарпатських):

голосний звук на місці давнього *я* в дієслові *цілувати*: *цілува́ти* — *цюлува́ти*;

голосний звук на місці давнього *і* після шиплячих приголосних: *жи́ти*, *широ́кий* — *жіти*, *широ́кий*;

голосний звук на місці давнього *е* в іменнику *щітка*: *щі́тка* — *щі́тка*;

вставний голосний звук в іменнику вітер: *вітьор* — *вітер*;

звукова будова іменника блоха: *блoхá* і *блыхá* — *блыхá*;

звукова будова прикметника кривавий: *кравáвий* і *кирвáвий* — *кырвáвий*;

звукова будова іменника брова: *обíрва* і *брýва* — *брýва*;

звукова будова іменника криниця: *кирнiця* — *кырнiця*;

звукова будова дієслова вишкірити: *ви́цирити* і *ви́шкірити* — *вы́шкірити*;

звукова будова іменника шкіра: *скiра* і *скóра* — *шкіра*;

звукова будова іменника зозуля: *зозúля* і *зузúля* — *зазúля*;

звукова будова іменника піч: *пец* — *пiч*;

словотвірна будова іменника гончар: *гончáр* — *горщáр* і *гончáр*;

форма родового відмінка однини іменників III відміни: *солi* і *сóли* — *сóли*;

форма давального відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни м'якої групи: *коньóви* і *коньóви* — *конéви* і *коньóви*;

займенник, що вказує на близький предмет: *атóт* і *тот*, *атотá* і *тотá*, *атотó* і *тотó* і *сесь*, *сися*, *сисé* — *сесь*, *сися*, *сисé*;

займенник, що вказує на віддалений предмет: *тамтóт* і *тот* — *тот*;

займенник *хто*: *хто*, *тко* і *ко* — *тко* і *ко*;

форма називного відмінка числівника чотири: *четiри* — *четiри* і *четiри* — *чотiри*;

форма називного відмінка числівника дев'яносто: *дев'ядесáт* — *дев'яно́сто* і *дев'ядесáт*;

форма називного відмінка числівника двісті: *двáсто* — *двiста* і *двáсто*;

форма I-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни: *хóджу*, *бúджу*, *сiджу* — *хóжу*, *бúжу*, *сíжу*;

вживання слів на позначення — садиби: *фúндош*, *фúндуш* і *обiстá* — *обшáрня* і *обiстá*; клуні: *пелiвня* — *чур*; батога: *кóрбач* — *батúг* і *кóрбач*; кажана: *пергáч* — *лiлик*; батькового брата: *стри́ко* — *стрий*.

Чимала кількість діалектних явищ розмежує всі три групи закарпатських говірок (далі першими наводяться риси західнозакарпатських говірок, дру-

гими — середньозакарпатських, третіми — східнозакарпатських):

звукосполучення **ги**: *гіннути* — *гіннути* і *гьннути* — *гьннути*;

голосний звук на місці давнього **е** в іменнику *лід*: *лед* — *люд* і *лід* — *лед* і *люд*;

голосний звук на місці давнього **е** в іменнику *мед*: *мед* — *мюд* і *мід* — *мнюд*;

голосний звук на місці давнього **о** в новозакритому складі: *у* (*вуз, тук*) — голосний звук, середній між *у* та *і* — *у* (*вуз, тук*);

початковий звук *у* словах *вдова, вдовець*: *вдова́, вдове́ць* — *удова́, удове́ць* і *вдова́, вдове́ць* — *одова́, одове́ць*;

наявність і відсутність приставного приголосного **в** в іменнику *вулиця*: *вўлиця* — *ўлиця* — *вўлиця*;

наявність і відсутність приставного приголосного в прикметнику *вузький*: *вузький*, *гузький* і *узький* — *гузький* і *узький* — *вузький*;

звукова будова особових форм дієслова *піти*: *пійду, пійде* — *піду, піде* — *пійду, пійде*;

звукова будова іменника *праник*: *прайник* — *пранник* — *пранник*;

звукова будова іменника *дошка*: *дбшка* — *дбщка* і *дбшка* — *дбшка*;

словотвірна будова іменника *кошик*: *кошар* — *кошарка, кошарка* і *кіш* — *кошарка* і *кіш*;

форма орудного відмінка множини іменника *гість*: *гостями* і *гостя́ми* — *гістьми, гостями* і *гостя́ми* — *гостями* і *гостя́ми*;

форма орудного відмінка від займенника *вона*: *ньов* і *нев* — *нев* і *ньов* — *нев*;

займенник *що*: *шо* і *што* — *шо, што* і *що* — *що* і *што*;

форма називного відмінка однини прикметників середнього роду: *богато́й, довго́й* і *богато́е, довго́е* — *богато́е, довго́е* — *бога́те, довге́*;

форма вищого ступеня прикметників: *солодший* і *солоджий* — *солодший*, *солоджий* і *солоджий* — *май солодкий* і *май солодший*;

форма 1-ї особи множини наказового способу дієслів I і II дієвідмін: *ходьме, берме, несьме* і *ходім, берім, несім* — *ходім, берім, несім* і *ходьме, берме, несьме* — *ходім, берім, несім*;

сполучник *що*: *же, шо* і *ож* — *ож* і *што* — *що* і *аж*;

вживання слів на позначення — глека: довж^{а́}н-ка — товк^{а́}н і довж^{а́}нка — куп^{а́}ня; скатерті: порт^{о́}к, обр^{у́}с і ск^{а́}терть — ск^{а́}терть і обр^{у́}с — ск^{а́}терть; по-столів: бочк^{о́}ри — постол^{і́} і бочк^{о́}ри — постол^{і́}; гої-далки: го́мбалка, го́йдалка і го́йданка — колісало, гу́цанка і лóвганка (з проривним г) — гу́цанка; рубля до воза: чакл^{у́}, чакл^{у́}в, друч^{о́}к і п^{а́}вус — руд^{і́}на і п^{а́}взина — п^{і́}зина; полиці в плузі: пол^{і́}ця і д^{о́}шка — корм^{а́}нка, пол^{і́}ця і д^{о́}шка — д^{о́}шка; способу оран-ки з країв загону до середини: ур^{о́}зно і ур^{о́}зміт — ур^{о́}зно — о́коло і ур^{о́}згін; картоплі: кр^{у́}мплі — кр^{у́}мп-лі і б^{у́}ля — р^{і́}па; білки: м^{о́}вкушка, білі[́]ця і білка — лав^{і́}рка, м^{о́}вкушка і білі[́]ця — лоскор^{і́}х, л^{а́}сичка і бі-лі[́]ця; дятла: гарак^{а́}ль, ж^{о́}вна і д^{я́}тел — довб^{а́}к і д^{я́}тел — д^{я́}тел; чорногуза: б^{о́}цок, б^{у́}зьок і б^{у́}сьок — б^{у́}зьок, б^{у́}сьок і го́вля (з проривним г) — го́вля, б^{у́}-зьок і б^{у́}сьок; погоди: хв^{і́}ля — год^{і́}на і хв^{і́}ля — го-д^{і́}на; домовини: тр^{у́}на — дерев^{і́}ще і копер^{і́}щ^{у́}в — дерев^{і́}ще і д^{е́}рево.

Загалом закарпатський говір характеризується ри-сами:

наявність звука, середнього між у та і, на місці давніх о та е (у словах типу віз, ніс, мед);

вживання голосного у замість и в дієслівних пре-фіксах (у[́]тратити, в^{у́}тратити, у[́]шкірити, в^{у́}шкірити, у[́]пити, в^{у́}пити);

збереження початкового голосного и, що походить від давнього і, в дієслівних формах иг^{ра́}ти, іг^{раш}, іг^{рат};

звукова будова слів: св^{е́}ллик (свердел), навсте-ж^{а́}р (навстіж), о́би (щоб), у́ймня і в^{у́}ймня (вим'я), в^{у́}ста і у́ста (вуса), ву[́]ця і у[́]ця (вівця), р^{у́}ний (рів-ний), пас^{о́}ля (квасоля), пас^{о́}няшник і пас^{о́}нячник (соняшник), т^{е́}лниця (терниця), о^{ро́}х (горох);

словотвірна будова слів: ков^{а́}ч (коваль), коп^{а́}ш (копач), вороб^{о́}к (горобець), гор^{і́}щ^{а́}р (гончар);

поширення закінчень -ма, -ома, -има, що походять від давніх закінчень двоїни, в орудному відмінку множини іменників, прикметників і займенників (зу-бо́ма, чудж^{і́}ма, ні́ма, ті́ма);

форма вказівного займенника с^{е́}сь, с^{е́}ся, с^{е́}се́ (цей, ця, це);

форми питального займенника т^{ко} і ко і неозначе-ного т^{ко́}сь і ко́сь;

форма вищого ступеня прикметників і прислівни-ків типу сол^{о́}джий, мол^{о́}джий, сол^{о́}дже;

наявність в ряді говірок особово-чоловічих форм числівників типу *дваé, триé, чотирé*;

збереження приголосних основи *г, к* в дієслівних формах 1-ї особи однини (*мо́гу, пекú, рекú*);

форма 2-ї особи однини наказового способу від дієслова *йти* — *пой* (іди) і 1-ї особи множини *пойме* (йдімо);

наявність прийменників *од, уд* (від), *ізо* (мнов) (зі мною);

наявність сполучників *гі* (як), *ож* (що), *оби* (щоб);

наявність словосполучення *поза́д війни́* (після війни);

наявність конструкцій типу *бра́та його́ (йому́) не є до́ма*;

живання слів: *наксáмош* (наймит), *жона́* (жінка), *го́вля* з проривним *г* (чорногуз), *пітя* (курча), *ко́жа* (шкіра), *обша́ря* (садиба), *чур* (клубня), *ха́ща* (ліс), *теметів* і *тенетів* (кладовище), *пішка*, *пішнік*, *піхурка* (стежка), *чад* (сажа), *да́раб*, *дара́бчик*, *дара́бка* (шматок), *годі́на* (погода), *водя́нча* (кварта на воду), *довжа́нка*, *рябу́н*, *товка́н*, *купа́ня* (гличик), *часть* (придане), *сва́льба* (весілля), *желе́зо*, *пліта*, *бочу́р* (леміш), *корба́ч* (батіг), *ла́да* (віз для зерна, картоплі), *хрест* (кладка з 20 снопів), *кіма́к* (вулик), *пчольо́нок* (пасіка), *кру́мплі* (картопля), *полуда́вий* (короткозорий), *кра́сний* (гарний), *ме́рско*, *скарі́дно* (бридко), *ма́йже* (мабуть), *здри́ти* (бачити), *забетéгнути* (захворіти), *куш* — вигук, яким відганяють свиней.

Лемківський говір

Лемківський говір стосовно основної території поширення української мови займає окраїнне західне географічне положення і знаходиться в основному на території Чехословаччини. На півдні і південному заході лемківський говір межує з говірками словацької мови, на півночі і північному заході — з говірками польської мови. Межу між українськими лемківськими і словацькими говірками докладно визначив В. П. Латта. Північна частина лемківського говору знаходиться на території Польщі. У 1945 р. більша частина лемків з території Польщі була переселена на Тернопільщину, Львівщину та Івано-Франківщину. Невелика кількість лемківських родин поселилася в Миколаївській, Херсонській та Одеській областях. Частину лемків переселено на західно-

польські землі між Одером і Нейсе. На території давньої лемківщини в Польщі збереглося всього кілька українських говірок. Таким чином тепер північна межа лемківського говору загалом проходить по чехословацько-польському державному кордону. Межу між українськими лемківськими говірками і говірками польської мови в минулому визначив польський мовознавець З. Штібер.

Лемківщина заселялась переселенцями з сусідніх районів західної Галичини в основному протягом XIII—XVI ст. Внаслідок тривалого культурного, політичного і економічного відокремлення лемків від решти українського народу їх говір розвивався ізольовано від інших говорів української мови.

Назва розгляданого говору відповідає назві населення *лемки*. Більшість дослідників вважає, що назви *лемко*, *лемки* постали внаслідок передражнювання відповідних мовлян за вживання ними частки *лем* (лише). Слід зазначити, що частка *лем* поширена й у закарпатських говірках, а в частині лемківських говірок вона не вживається. На думку М. Л. Худаша, оскільки зазначені назви не узгоджуються з законами українського словотворення, згідно з якими утворення від частки *лем* повинні б мати вигляд *лемкало*, *лемкали*, цю назву слід виводити від особливої назви *Лемко*, що постала з кореня *лем-* і зменшувального суфікса *-ко*.

Найхарактерніша особливість лемківського говору полягає в тому, що в ньому відчутно виражений вплив словацької і польської мов. Наслідком впливу польської мови є постійний наголос у словах на другому складі від кінця (*голова*, *віно*, *молоко*). Крім названої для лемківського говору характерні риси:

наявність у більшості говірок голосного *і* на місці давніх *о*, *е* в новозакритих складах (за винятком крайніх західних говірок, у яких виступають голосні *и*, *ы*, *у*);

часте збереження давнього голосного *е* після шиплячих приголосних у новозакритих складах (*шесть*, *щётка*);

оглушення дзвінких приголосних у кінці слів (*дуп*, *жоблут*, *ріх*);

твердість приголосного *ц* (*хлбпец*, *жнец*, *вуліца*, *терніца*);

ствердіння інших давніх м'яких приголосних у кінці слів (*кін*, *камін*, *оген*, *жоблут*, *смерт*, *кіст*, *пят*);

твердість суфіксальних приголосних *с, ц* (*ру́ський, бога́цький*);

частий перехід приголосного *в* у *г* (*гме́рти, з боло́ті, з по́ли, з нас*);

звукова будова іменника *копрі́ва* і *покрі́ва* (кропи-ва);

звукова будова іменника *паро́бок* (парубок);

звукова будова іменника *зла́то* (золото);

звукова будова іменника *ві́тор* (вітер);

словотвірна будова іменника *воро́бель* (горобець);

форма родового відмінка однини іменників III відміни на *-і* (*со́лі, ті́ні, но́чі*);

форма родового відмінка множини іменників жіночого роду I відміни на *-ох* (*ба́бох, ру́кох*);

форма місцевого відмінка множини іменників чоловічого роду II відміни на *-ох* (*на ду́бох, по па́нох, на покóсох*);

форма орудного відмінка однини іменників і прикметників жіночого роду, а також займенників на *-ом* (*ру́ком, во́дом, мі́шом, до́бром, то́бом*);

часте вживання форм орудного відмінка множини прикметників і займенників на *-ма*, що походять від давніх форм двоїни (*білі́ма, тверді́ма, ті́ма, ні́ма, котрі́ма*);

форми називного відмінка множини прикметників на *-ы* (*до́бры по́ля, тве́рды, білы*);

часте вживання закінчення *-ой* у родовому відмінку однини прикметників і займенників жіночого роду (*до́брой, вели́кой, сі́ньой, той, мо́йой*);

форми прикметників чоловічого і середнього роду в місцевому відмінку однини на *-им* (*на до́брим па́но́ві*);

форми вказівного займенника *тот, то́та, то́то* (*цей, ця, це*);

вживання складених дієслівних форм майбутнього часу типу *бу́ду ходив* і *ходил, бу́деш ході́ла*;

вживання прийменника *през* (через);

звукова будова слів: *же́на* (жінка), *те́тка* (тітка), *а́стряб* (яструб), *гу́злик* із проривним *г* (вузол), *до́чка* (дошка), *копрі́ва, покрі́ва* (кропи́ва), *цво́ринь* (шворінь);

вживання слів: *бо́цян* (чорногуз), *куко́вка* (зозуля), *ста́ток* (худоба), *пла́нка* (яблунька), *пчі́льник* (пасіка), *банду́рка* (картопля), *мара́дик* (кладка з 20 снопів), *піня́зі* (гроші), *фа́лат* (кусок), *жі́длик* (кварта на воду), *цани́стра* (торба), *дзэ́стри* (прида-

не), *шумний* і *гардий* (гарний), *хороніти* (берегти), *грявчат* з проривним г (гегають — про гусей, качок), *барз* (дуже), *през* (через), *кич* — вигук, яким відганяють овець.

Лемківський говір, за даними «Атласу української мови», поділяється на східну і західну частини, межа між якими проходить на схід від лінії Пряшів — Бардіїв — Дукля. Ці дві групи говірок розмежовуються явищами (першими наводяться риси західнолемківських, другими — східнолемківських говірок):

голосний звук на місці давнього е в дієслівній формі *допiк*: *допюк* — *допiк*;

звукова будова іменника *ложка*: *лішка* і *льшка* — *лбшка*;

звукова будова слів *свято*, *святий*: *свѣто*, *свѣтий* — *сѣто*, *сѣтий* і *сѣто*, *сѣтий*;

наявність і відсутність приставного приголосного в перед голосним у: *уліця* — *вуліця* і *уліця*;

звукова будова дієслівних форм з губними приголосними основи: *люб'ять*, *лов'ять* — *люблять*, *ловлять*;

звукова будова іменника *кропива*: *покріва* — *копріва*;

звукова будова іменника *вівця*: *овця* — *вівця*;

словотвірна будова іменника *бияк*: *біяк* і *білень* — *білень*;

словотвірна будова іменника *гороховиння*: *горохвіння* — *горохвіня*, *горохов'янка* і *гороховлянка*;

форма орудного відмінка однини іменників I і III відмін: *руком*, *гліном*, *мбвом*, *сбвом*, *гобвом*, *зёмльом*, *дўшом*, *сольом*, *тiньом*, *ночом* — *руков*, *глінов*, *мбвов*, *сбвов*, *гобвов*, *зёмльов*, *дўшов*, *сольов*, *тiньов*, *ночов*;

форма родового відмінка множини іменників I відміни: *бабох* і *баб* — *баб*;

форма родового відмінка множини іменників чоловічого роду II відміни м'якої групи: *коній* — *конів* і *конеі*;

форма родового відмінка множини іменника *гiсть*: *гостьох* і *гостів* — *гостів*;

форма орудного відмінка займенників *вона*, *та*: *ньом*, *том* — *ньов*, *тов*;

форма 3-ї особи однини теперішнього часу від дієслова *знати*: *зна* — *знат*;

форма 1-ї особи однини від дієслів майбутнього

часу недоконаного виду: *бúду брав, бив, кóсив* — *бúду бра́ти, біти, косіти*;

вживання слів на позначення — садиби: *пляц* і *фúндош* — *обістя* і *фúндош*; сорочки: *кошеля* — *коши́ля* і *сорóчка*; копи в межах 20 снопів: *ма́ндель* і *ра́кош* — *марáник* і *крі́жі*; картоплі: *гру́лі* (з проривним г) — *банду́рка*; кукурудзи: *кукури́ца* — *тенгері́ця* (з проривним г) і *кендері́ця*; весілля: *весі́ля* і *сва́дьба* — *сва́дьба*; ковтати: *гилта́ти* (з проривним г) — *лига́ти* (з проривним г); значення слова *челядь*: *молодь* — *сім'я*.

Зазначені групи лемківських говірок за деякими рисами поділяються ще на менші підгрупи.

ГОВОРИ ПІВДЕННО-СХІДНОГО НАРІЧЧЯ

Південно-східне наріччя української мови територіально найбільше. Воно охоплює південну частину Київської і Сумської областей та Черкаську, Полтавську, Харківську, Ворошиловградську, Кіровоградську, Дніпропетровську, Донецьку, Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку і Кримську області. Говірки південно-східного наріччя української мови знаходяться також на території суміжних районів Курської, Белгородської, Воронежської, Ростовської областей та Краснодарського і Ставропольського країв РРФСР, частково в Надволжі, в південному Сибіру, на сході Казахстану і на півночі Киргизії та на Далекому Сході.

Первісно говори на території України утворювали північно-східну і південно-західну групи, з яких виникли сучасні північне і південно-західне наріччя. Проблему становить питання, коли і як виникло українське південно-східне наріччя. Відсутність писемних пам'яток з території південно-східних говорів періоду XIV—XV ст. спричинилася до появи суперечливих думок з приводу походження цього наріччя. В останні десятиліття поширювався погляд, що середньонаддніпрянський говір, який став основою утворення всього південно-східного наріччя, такої ж давності, як і архаїчні говори північного і південно-західного наріч. Проте факти, що приводилися для підкріплення цього погляду, не мають доказової сили. Насправді не можна знайти жодної давньої діалектної риси, якою середньонаддніпрянський говір відрізнявся

б від говорів південно-західного наріччя. Усі риси, що відмежовують південно-східне наріччя від південно-західного, відносно пізнього походження. Думка про часову співвідносність у виникненні усіх трьох нарічч української мови заперечується й історичними даними.

Північна частина середньої Наддніпрянщини була заселена східними слов'янами з найдавніших часів. Поширення території Київської Русі до берегів Чорного й Азовського морів сприяло заселенню східними слов'янами південних земель сучасної України. Уже в X ст. на Керченському і Таманському півостровах існувало давньоруське Тмутараканське князівство. Проте поява в південних степах печенігів (середина X ст.) і половців (середина XI ст.) перешкодила зміцненню влади Київської Русі над Причорномор'ям. Упродовж майже двох століть тривали напади половців на землі Київської Русі, внаслідок чого первісні південностепові поселення були спустошені. Постраждала від половців також середня Наддніпрянщина (Переяславщина, Надросся), проте тут населення швидко відновлювалось. У XII—XIII ст. Київська земля, як і середня Наддніпрянщина в цілому, була одним з найгустіше заселених районів Русі.

У першій половині XIII ст. на землі Київської Русі насувається татаро-монгольська навала, внаслідок чого людність південних районів середньої Наддніпрянщини значно зменшилася, адже значна частина поселень була знищена. Найбільше потерпіли землі південної Русі, що знаходились у безпосередньому сусідстві з кочівниками. Після навали татар середньонаддніпрянське населення знову швидко відновлювалось. У другій половині XIII ст. Київщина вже фактично знаходилася під владою волинських князів.

У XIV ст. українські землі попадають під владу Литовського князівства. З другої половини XVI ст. розпочалось поступове заселення південноукраїнських степів. Розгортається спорудження оборонних замків на південних і східних кордонах литовських володінь на Україні, а біля фортець засновувались поселення, де осідали переселенці з Київщини, Волині, Поділля, Галичини. У XV ст. межі Київського князівства сягали тільки землі на північ від лінії Черкаси—Зве-

нигородка—Брацлав на Правобережжі і на північний захід від течії Сули на Лівобережжі.

Після утворення Кримського князівства і захоплення Криму турками в кінці XV ст. і в першій половині XVI ст. відбуваються численні напади татар і турків на Україну, внаслідок чого знову були знищені майже всі поселення від Чорного моря до річок Мурафа, Рів, Гірський Тікич і Тясмин на Правобережній Україні і до ріки Сула на Лівобережжі.

Під захистом запорізьких козаків з середини XVI ст. відбувається нове заселення південноукраїнських земель, зокрема Брацлавщини, південної Київщини і Південної Переяславщини. Заселяли ці землі вихідці з центральної і північної Київщини, Волині, західного Поділля і Галичини.

У XVI ст. південноукраїнські землі до Полтави на Лівобережжі і Чигирин, Балти на Правобережжі були порівняно добре заселені. Про це свідчать карти іноземців XVI ст.

Як зазначає історик М. Владимирський-Буданов, в середній Наддніпрянщині на основі місцевого давньоруського і прибулого в пізніші часи населення поступово витворилася особлива етнічна група, що на час XVI ст. помітно відрізнялася від населення інших районів України.

Унаслідок унії Литви з Польщею з другої половини XVI ст. середньонаддніпрянські землі попадають під владу польських феодалів. З посиленням кріпосницького гніту з боку польської шляхти населення втікає на менш заселені наддніпрянські і задніпрянські степові простори, незважаючи на небезпеку з боку татар. У другій половині і особливо в кінці XVI ст. в наддніпрянські і надбузькі степи переселяються вихідці з Волині, Поділля і Галичини. Колонізація вільних південних земель ще інтенсивніше здійснюється в XVII ст. В епоху Б. Хмельницького на правобережну і лівобережну середню Наддніпрянщину переселилась значна частина населення Волині. Возз'єднана з Росією 1654 р. наддніпрянська територія України стає центром, до якого тяжіли інші землі, населені українцями. Таким чином населення Наддніпрянщини весь час збільшується за рахунок переселенців з різних місцевостей України і в кінці XVII ст. Наддніпрянщина стає густо заселеним краєм. На карті Г. Боплана з середини XVII ст. межі густо заселеної частини Правобережної і Лівобережної Ук-

раїни приблизно відповідають південним і східним межам сучасного середньонаддніпряньського говору.

У час руйнівних воєн в епоху після Б. Хмельницького населення середньої Наддніпрянщини зазнавало всіляких переміщень. Наприклад, у 1679 р., як свідчить літопис Самовидця, частина населення правобережної середньої Наддніпрянщини була переселена на Лівобережжя.

За Андрусівським перемир'ям та договорами з Туреччиною територія на правому березі Дніпра на південь від Тясмину мала бути незаселеною. Проте вже в кінці XVII ст. мешканці Миргородського і Полтавського полків почали заселяти ці землі, переважно вузькою смугою вздовж правого берега Дніпра.

У XVII—XVIII ст. більша частина українських степів знаходилася у володінні Запорізької Січі. Райони Запорізької землі — паланки займали територію майже на всьому південному Правобережжі і на північ від ріки Конка на Лівобережжі. Більшість правобережних і лівобережних паланок була досить густо заселена. У 70—80-х роках XVII ст. запорожці значно розширили свої володіння на території між річками Конкою, Вовчою і Самарою. Щоб припинити напади кримських і ногайських татар на Україну, російський уряд 1731 р. організував спорудження оборонної так званої Української лінії по річках Орель—Берестова — Берека — Сіверський Донець. На південь від цієї лінії протягом 40—50-х років XVIII ст. було засновано багато нових поселень.

У районі Бахмута і Лугані у XVIII ст. поселено багато вихідців із Сербії. У 1753 р. було утворено адміністративно-територіальну область Слов'яносербію, хоч основне населення на її території становили українці і росіяни.

У 1752 р. на Правобережжі між Дніпром і Синюхою, Тясмином і Великою Виссю та верхів'ями Інгулу і Інгульця царський уряд утворив із сербських, угорських, болгарських, грецьких і молдавських переселенців військово-адміністративне поселення під назвою Нова Сербія. На територію нової Сербії було переселено також багато козаків з Лівобережної України.

На південь від Нової Сербії було утворено військово-поселенський округ під назвою Новослобідський козацький полк, куди було переселено більшу частину українського населення з території Нової Сербії.

Новослобідський полк займав землі між Дніпром і Південним Бугом, включаючи верхів'я Інгулу й Інгульця. У 1764 р. Слов'яносербію, Нову Сербію і Новослобідський полк було ліквідовано, а відповідні землі приєднано до Новоросійської губернії.

З 1768 до 1783 р. кордон між Росією і Кримом становила так звана Дніпровська лінія, яку було споруджено між Дніпром і Азовським морем по річках Конка і Берда. З приєднанням Криму до Росії 1783 р. південноукраїнські степи були повністю звільнені від турецько-татарського панування і стали масово заселятись вихідцями з Правобережної, Лівобережної і Слобідської України та з Росії, розпочалось також заселення Криму переселенцями з Росії і України. Переселенцями швидко освоювалися землі Донбасу і степи всього побережжя Азовського моря.

На вільні причорноморські степи царський уряд переселяв не тільки українців і росіян, але й німців, греків, болгар, сербів, молдаван та ін. Проте всі іноземні поселенці на півдні України становили незначний процент; основним же населенням тут були українці; численними були також поселення росіян. Помітнішим був процент іноземних поселенців у містах, які в кінці XVIII ст. були утворені на півдні України (Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Одеса та ін.).

Після війни з Туреччиною в 1787—1791 роках царський уряд перейменував козацькі полки, що воювали на боці Росії, на Чорноморське військо, яке поселив на землях між Південним Бугом і Дністром. Після Яської угоди 1792 р. Чорноморське військо було переселене на Кубань.

Вслід за Чорноморським козацтвом розгорнулося масове переселення на Кубань селян і козаків з різних губерній України. На початку XIX ст. сюди переселилось багато вихідців з Лівобережної і Слобідської України. У середині XIX ст. на Кубань було переселено значну частину Азовського козацтва, яке після повернення з Задунайської Січі поселилось на побережжі Азовського моря. Чимало козаків переселилось на територію Кубані після 1865 р., коли Азовське козацтво перестало існувати. Процес переселення селян з України на Кубань продовжувався і в другій половині XIX ст., особливо він посилювався після реформи 1861 р. На Кубань переселились великі маси зубожілого селянства з Росії і з Полтавської, Харківської, Чернігівської та інших губерній України.

У 1793 р. відбувся так званий другий поділ Польщі, внаслідок якого Київщина, східна Волинь, Брацлавщина і частина західного Поділля були приєднані до Росії. Після третього поділу Польщі в 1795 р. до складу Росії увійшли землі західної Волині.

На території Слобожанщини під час панування татарських орд з середини XIII ст. давні слов'янські поселення були знищені. Процес заселення цього краю українцями і росіянами розпочався в першій половині XVI ст. У XVI ст. на Слобожанщині, що була у володінні російської держави, жила велика кількість українських козаків, які разом з російським військом воювали проти татар. У 1589 р. сюди переселилося близько 700 козаків на чолі з отаманом М. Федоровим. У XVII ст. Слобідська Україна стала швидко заселятись українськими козаками, селянами та міщанами, які втікали з Наддніпрянщини від польсько-шляхетського гніту, особливо після придушення повстань у 1625, 1630—1631, 1635, 1637—1638 роках. У 1639 р. з Наддніпрянщини прибуло біля 3000 чоловік на чолі з гетьманом Я. Острянином, в 1652 р. сюди переселилася велика група селян і козаків Чернігівського полку на чолі з І. Дзиковським. У XVII ст. тут виникли міста Острогозьк, Суми, Лебедин, Охтирка, Харків. Багато міст і сіл було засновано вихідцями з Чернігівщини, Переяславщини, Київщини.

У роки визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі під проводом Б. Хмельницького продовжувалось дозаселення Слобожанщини людністю з різних місцевостей України. Не припинилося дозаселення цього краю вихідцями з Правобережної і Лівобережної України і після возз'єднання України з Росією 1654 р., особливо після смерті Б. Хмельницького. У цей час багато селян втікало на Слобожанщину з Київщини, Брацлавщини, західного Поділля і Волині.

Після підписання Андрусівської угоди 1667 р., за якою Правобережна Україна залишилася під Польщею, тисячі козаків і селян втікали на Лівобережну Україну, а потім поселялися на Слобожанщині.

У XVIII ст. кількість населення Слобожанщини продовжує зростати. Переважну більшість населення тут становили вихідці з різних місцевостей України, решту — росіяни, також молдавани, серби, калмики та ін. Протягом XVIII ст. вихідці із Слобідської України стали заселяти степи Донбасу.

Аналіз історичного матеріалу з території південно-східного наріччя переконує, що від найдавніших часів східнослов'янське населення безперервно жило тільки в північній частині території сучасного середньонаддніпряньського говору, решту земель південно-східного наріччя українці заселяли порівняно пізно (в XVI ст. і пізніше). Північна частина території середньонаддніпряньського говору первісно належала до Київського, Переяславського і Чернігівського князівств. Немає ніяких історичних даних, які б свідчили про етнічну відмінність у давньоруську епоху південної частини Київського і Переяславського князівств від північної. Навпаки, все говорить за етнічну єдність цих земель, адже Київське, Переяславське і Чернігівське князівства первісно становили ядро і основу давньоруської держави. Найправдоподібніше мова на всій території Київського і Переяславського князівств за давньоруської доби нічим не відрізнялася.

Історичні факти свідчать також, що на території сучасного середньонаддніпряньського говору відбувалися інтенсивні рухи населення, що не могло не позначитись на розмиванні первісної північно-східної діалектної основи. Дуже істотним був приплив на територію південно-східного наріччя, і в першу чергу на територію середньонаддніпряньського говору, населення з території південно-західного і північного наріччя, у найтіснішому ж етнічному контакті середня Наддніпрянщина вже з XIII ст. перебувала з Волинню і Поділлям.

У повній згоді з історичними даними щодо цього знаходяться мовні факти, які свідчать, що південні межі північного наріччя весь час відсуваються на північ під тиском нового південно-східного наріччя. Мова середньонаддніпряньських пам'яток з XVII ст. засвідчує чимало північних рис, яких у сучасних південно-східних говорах уже немає. Отже, споконвіку заселена північна частина середньонаддніпряньського говору первісно належала до північно-східного наріччя. Допускати, що північне наріччя колись витіснило південне, а потім знову стало відступати під тиском говорів південного наріччя, нема ніяких підстав.

Серед усіх старожитніх говорів найближче до говорів південно-східного наріччя стоять волинський і подільський говори південно-західного наріччя. М. О. Максимович волинський, переяславський і сло-

божанський говори об'єднував в одне піднаріччя; Я. Ф. Головацький, К. П. Михальчук волинський і подільський говори зараховували до південно-східного наріччя. М. Ф. Наконечний відзначав, що середньонаддніпрянський говір як основа майбутнього південно-східного наріччя разом з південно-західними говорами становив єдине діалектне угруповання, яке протиставлялося угрупованню північному. Л. П. Бова (Ковальчук), досліджуючи говірки південної Житомирщини, переконливо доводить близькість східноволинських говірок до середньонаддніпрянського говору. Авторка вважає, що в XIV—XV ст. говірки середньої Наддніпрянщини і східної Волині належали до одного діалектного типу. Спостереження дослідників підтверджуються даними «Атласу української мови».

Отже, південно-східне наріччя в його сучасних межах виникло відносно пізно, у XVI—XVIII ст. Вихідним для цього наріччя був середньонаддніпрянський говір, що почав формуватись ще в XIII—XIV ст. шляхом взаємодії первісної північно-східної діалектної системи з південно-західною. Південно-західна діалектна система стала перемагати північно-східну, чому сприяв постійний і масовий приплив на Наддніпрянщину населення з Волині, Поділля, частково також Галичини.

Середньонаддніпрянський говір у XVI і XVII ст. представляв найбільш активну в політичному відношенні частину українського народу, з середньої Наддніпрянщини походила основна маса переселенців на Слобідській і степовій Україні.

Слобожанський і степовий говори порівняно з середньонаддніпрянським новожитні, початок їх формування сягає не раніше XVI ст. Ареал слобожанського говору загалом збігається з історичними межами Слобідської України, степовий говір займає в основному територію колишньої Новоросійської губернії.

Південно-східне наріччя як наслідок історичного процесу взаємодії первісних північно-східного і південно-західного наріччя не повністю співвідносне з архаїчними північними і південно-західними говорами, порівняно з ними воно до деякої міри становить наддіалектне утворення. Переважна більшість особливостей південно-східного наріччя є одночасно рисами загальноукраїнської літературної мови. До найголов-

ніших з них належать: перехід давнього ятя, а також первісних **о**, **е** в новозакритих складах в **і**; вживання голосного звука **и** на місці давніх **ы** та **і**; збереження голосного **а** будь-якого походження після м'яких і стверділих приголосних; наближення ненаголошеного голосного **е** до **и**; наближення ненаголошеного **о** перед складом з **у** та **і** до **у**; збереження дзвінкості приголосних звуків перед глухими і в кінці слів; подвоєння приголосних перед закінченням у формах іменників середнього роду типу *зілля* та в орудному відмінку однини іменників жіночого роду типу *сіллю*; наявність вставного приголосного **л** після губних приголосних у дієслівних формах 1-ї особи однини і 3-ї особи множини теперішнього і майбутнього часу (*люблю* — *люблять* — *полюблять*); вживання звукосполучення **ги**, **ки**, **хи**; поширеність іменникового суфікса **-ище** і дієслівного **-ува-**; наявність форм давального і місцевого відмінка однини іменників чоловічого і середнього роду на **-ові**, **-еві** і **-у**; наявність закінчення **-і** в давальному і місцевому відмінках однини іменників з м'якими приголосними основи (*на землі*, *коні*); наявність закінчення **-ою**, **-єю** в орудному відмінку однини іменників жіночого роду; вживання закінчення **-и** в називному відмінку множини іменників із суфіксом **-ан-**; вживання закінчення **-ей** в родовому відмінку множини іменників типу *люди*, *діти*; наявність закінчення **-і** в називному і знахідному відмінках множини прикметників; розрізнення твердої і м'якої груп прикметників; паралельне вживання форм інфінітива на **-ти** і **-ть**; м'якість **т** в закінченнях дієслівних форм 3-ї особи однини і множини теперішнього часу і 2-ї особи множини наказового способу; поширене вживання складної і складеної дієслівних форм майбутнього часу; вживання 2-ї особи однини атематичних дієслів *їси*, *даси* та ін.

Хоч південно-східне наріччя виступає як окреме діалектно-територіальне утворення, внаслідок своєрідного його походження специфічних рис, які відрізняли б його від усіх говорів північного і південно-західного наріччя, у ньому мало. До особливостей цього наріччя можна віднести: вживання голосного **і** на місці давнього ненаголошеного **у** у слові *зіміж*; часте пом'якшування шиплячих **ч**, **дж** (*курчя*, *волочять*, *чюма*, *печю*, *джміль*); поширена м'якість приголосного **р** (*зоря*, *буря*, *рябий*, *запряжю*; також *грянця*, *ряма*, *косарь*, *гончарь*, *Харків*); часте вживання при-

голосного к замість т перед голосним і в словах *кісто*, *кісній*; вживання протяжного приголосного г замість проривного (*гудзик*); форма 3-ї особи однини теперішнього часу дієслів І дієвідміни на -а типу *зна*, *дума*, *співа*; кінцевий наголос в іменнику *кропива*; вживання форм слів: *бждьола* (бджола), *орóх* (горох), *цебрó*, *цебёрка* (цебер); вживання слів: *бóрошно* (мука), *лелéка* (чорногуз), *підкát* (будівля для сільськогосподарського реманенту), *свині́нець* (будівля для свиней), *пшені́чка*, *пшінка* (кукурудза), *баді́лля* (картоплиння), *мажа́ра* (віз для снопів, сіна, соломи), *полі́чка* (полиця в плузі), *вагані́* (ночви) тощо.

Південно-східне наріччя членується на середньо-наддніпрянський, слобожанський і степовий говори (за «Атласом української мови» та іншими даними), проте це членування загалом невиразне і до певної міри умовне. Порівняно з північним і південно-західним південно-східне наріччя скоріше становить один суцільний говір. Названі говори південно-східного наріччя, виділені за мовними ознаками та етнічно-історичними чинниками, переважно розрізняються за більшим або меншим поширенням у них певних діалектних рис, за більшою або меншою частотою вживання деяких діалектних елементів.

Середньонаддніпрянський говір

Середньонаддніпрянський говір південно-східного наріччя охоплює Полтавську і майже всю Черкаську області, південні райони Київської, південно-західні райони Сумської, північні райони Кіровоградської і північно-західні райони Дніпропетровської областей.

Незважаючи на те, що середньонаддніпрянський говір займає територію споконвічного і безперервного заселення східними слов'янами, він загалом належить до новостворених. Правда, колишня північно-східна діалектна його основа в ряді випадків проявляється, виразником чого є наявність у північній його частині таких рис первісного північно-східного наріччя, як збереження голосних *о*, *е* в новозакритих складах (*ровчáк*, *пóгреб*), відсутність приставного приголосного *в* перед *у* (*уж*, *úхо*), кореневий наголос прикметників з суфіксом *-еньк-* (*біленький*, *тóненький*), вжи-

вання прислівника *мать* (мабуть) тощо. Загалом же більшість рис середньонаддніпряньського говору збігається з особливостями літературної мови.

До своєрідних особливостей середньонаддніпряньського говору можна віднести:

перехід у частині говірок голосного *е* перед складом з наголошеним *е* в *а* (*залéний, дашéвий, манé, сабé, насé, матé, тапéр*);

м'якість приголосного *ш* перед *а*, що походить з носового *е* (*лошя́*);

наявність дієслівних форм 1-ї особи однини теперішнього часу з переходом і без переходу приголосних *д, т, с* у *дж, ч, ш* (*сиджу́, свічу́, ношу́ і сидю́, світю́, носю́*);

звукова будова слів: *січа(о, е)ві́ця* (сочевиця), *чу-ма́рка* (чемерка), *кварту́х* (хвартух), *ву́льник, ву́лень* (вулик);

вживання слів: *пові́тка* (приміщення для свійських тварин), *чу́шка* (очіпок), *ві́від* (димар), *насóб ора́ти* (урозгін орати), *нацабé ора́ти* (усклад орати), *сі-сі* — вигук, яким кличуть овець, тощо.

Середньонаддніпряньський говір на півночі межує із східнополіським і середньополіським говорами північного наріччя, на заході — з волинським і подільським говорами південно-західного наріччя. На зазначені межі було вказано вище при характеристиці наріч. На сході середньонаддніпряньський говір межує із слобожанським говором. За історичними, етнічними і мовними даними приблизну межу між середньонаддніпряньським і слобожанським говорами можна провести по лінії між містами Білопілля — на захід від Лебедина — Зіньків — Опішня — Красноград — Новомосковськ. Приблизно по цій межі «Атлас української мови» виділяє ізоглоси (першими подаються риси середньонаддніпряньських говірок, другими — слобожанських):

вимова голосного на місці давнього *я* в іменнику *блиск*: *блиск і блеск* — *бльоск, блиск і блеск*;

приставний голосний в дієслові *іржати*: *іржа́ти і іржа́ти* — *іржа́ти*;

вимова голосного на місці давнього *е* в іменнику *тітка*: *тітка* — *тьо́тка і ті́тка*;

вимова суфіксального голосного в іменнику *щавель*: *щаві́ль, щаві́й і щавéль* — *щавéль*;

тверда і м'яка вимова приголосного *ч* в іменнику *жовч*: *жовч* — *жовчь і жовч*;

приголосні к і проривний г в іменнику *лелека*: *ле-лєга* (проривний г) і *лелєка* — *лелєка*;

наголос в іменнику *жайворонок*: *жайворóнок* і *жайворонок* — *жайворонок*;

суфікси іменника *черезсідельник*: *черезсідельник* — *черезсідельень*;

назва грабок (до коси): *кльóчка* і *грабкí* — *грабкí*.

На захід від указаної межі (приблизно по ріці Сула) проходять ізоглоси кількох явищ, якими слобожанський говір об'єднується із східною частиною середньонаддніпряньського говору: давальний відмінок множини іменників на *-ім* (*кóнім, людím*), місцевий відмінок множини іменників на *-іх* (*у сінíх, грúдíх*), назва гоїдалки — *колíска*; у решті середньонаддніпряньських говірок виступають відповідно форми на *-ам* (*кóням, людьям*), *-ах* (*у сінях, грúдях*), слова *гоїдалка, віхалка*.

На півдні середньонаддніпряньський говір поступово переходить у степовий, умовну межу між цими говорами за «Атласом української мови» можна провести по лінії між містами Умань — Новомиргород — Знам'янка — Олександрія — Верхньодніпровськ — Новомосковськ. Приблизно по цій лінії проходять ізоглоси явищ (першими подаються риси середньонаддніпряньського говору, другими — степового):

вимова голосного в числівнику *шість*: *шість* — *шість* і *шесть*;

вимова приголосного ш перед а, що походить з носового е: *лошя́* і *лошá* — *лошá*;

початковий приголосний звук в іменнику *дятел*: *я́тел* і *д́ятел* — *д́ятел*;

будова іменника *огірок*: *гірóк* і *огірóк* — *огірóк*;

закінчення орудного відмінка однини іменників II відміни з шиплячим приголосним основи: *доцём, корчём* — *доцóm, корчóm* і *доцём, корчём*;

форма називного відмінка парних іменників: *рука-ві́* і *рукáва* — *рукáва*;

вигуки, якими кличуть собак: *на-на, цю-цю* — *ку-тjó-кутjó, на-на*; вигуки, якими відганяють собак: *вон, пішов* — *цюкі́, цібе́, вон, пішóв*; вигуки, якими відганяють свиней: *а-ля́, чу* — *чу*.

Рядом лексичних рис у середньонаддніпряньському говорі виділяються правобережні і лівобережні стосовно Дніпра говірки. Так, тільки в правобережних середньонаддніпряньських говірках відзначаються ри-

си: *вівід* (димар), *парі* (зимові сходи), *пуля* — вигук, яким відганяють качок; тільки в лівобережних говірках засвідчуються слова: *підньо́м*, *бра́чка* (рогач), *ві́халка* (гойдалка), *соб*, *насоб орати* (урозгін орати), *цабе́*, *нацабе́ орати* (усклад орати), *ўтка* (качка); у говірках Лівобережжя вживається зрідка й назва *ка́чка*. Відмінність лівобережних і правобережних середньонаддніпрянських говірок, можливо, пов'язується з кордоном між Лівобережною і Правобережною Україною в XVII і XVIII ст.

Загалом правобережні середньонаддніпрянські говірки характеризуються проникненням у них рис говорів південно-західного наріччя. Так, майже до Дніпра сягають явища: вживання форми слова *бляск* у значенні *блиск* (хоч поруч виступає також форма *блиск*); наголос називного відмінка множини іменника *корова* — *корові́*; наголос родового і давального відмінків однини займенника *той* — *то́го*, *то́му*; вживання слів: *ре́птух* (торба годувати коней), *цві́нтар* (кладовище).

По приблизній лінії Тетіїв — Корсунь-Шевченківський — Черкаси — Семенівка — Хорол — Миргород — Зіньків середньонаддніпрянський говір поділяється на північну і південну частини. На південь від названої лінії «Атлас української мови» відзначає риси, відсутні в північній частині говору:

вимова голосного *і* на місці давнього ера в післянаголошеному закритому складі (*пе́рстінь*, *хло́пцінь*, *ді́шіль*, *ку́сінь*, *півінь*);

вимова початкового голосного *у* в іменнику *учку́р* поруч з частіше вживаним *о* (*очку́р*), у північній частині говору вживається тільки *очку́р*;

вимова звукосполучення *мн* замість *вн* в прикметнику *рі́мний* поруч з частіше вживаним *рі́вний*, у північній частині говору тільки *рі́вний*;

форма родового відмінка однини іменника *сир* на -а (*сі́ра*) поруч з частіше вживаним *сі́ру*, у північній частині говору тільки *сі́ру*;

форма 1-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни типу *ходю́*, *водю́*, *будю́*, *сидю́*, *носю́*, *косю́* (на Лівобережжі ці форми зрідка вживаються і в північній частині говору).

Відмінність північної і південної частин середньонаддніпрянського говору зумовлена, очевидно, історичними чинниками: як зазначалось вище, від найдавніших часів постійно була заселеною саме північ-

на частина середньонаддніпрянського говору, територія його південної частини протягом історії багато разів повністю спустошувалась. Відповідна розмежувальна лінія приблизно відповідає південно-східній межі «Руської землі» IX ст. та Київського князівства XII ст., яку визначають історики. Говірки південної частини середньонаддніпрянського говору, по суті, є перехідними між середньонаддніпрянськими і степовими.

Північні середньонаддніпрянські говірки від південних у ряді випадків відрізняються тими самими рисами, які розмежовують відповідно волинський і подільський говори південно-західного наріччя. Це стверджує, що північні середньонаддніпрянські говірки становлять наслідок нашарування на північну діалектну основу переважно рис волинського говору, а на утворення південних середньонаддніпрянських говірок впливав передусім подільський говір.

Як зазначалось при характеристиці меж між наріччями, в північній частині середньонаддніпрянського говору тягнеться смуга говірок, перехідних до північного наріччя.

Кількома рисами виділяється лівобережна південна частина середньонаддніпрянського говору навколо Полтави (приблизно по ріці Псел на сході і по лінію Шишаки — Опішня на півночі), яку можна назвати полтавськими говірками. Слід зазначити, що в науковій літературі до полтавських зараховуються говірки на території всієї колишньої Полтавської губернії, проте правомірність такого виділення ніким не доведена.

Риси, якими виділяються полтавські говірки, співвідносні з особливостями подільських говірок південно-західного наріччя і вказують на роль подільського етнічного елемента в заселенні Полтавщини:

форма давального відмінка однини іменників середнього роду IV відміни на **-ові** (*тельові, гусьові, ягньові, поросьові*);

форма орудного відмінка однини цих же іменників на **-ом** (*тельом, ягньом, поросьом*);

форми числівників *дванáціть, дев'ятна́цить*;

форми 3-ї особи множини теперішнього часу дієслів I і II дієвідмін на **-ут, -ат** (*стережѹт, печѹт, ревуѹт, мѹкают; хѹдят, прѹсят, волѹчат*); ця риса охоплює також західнослобожанські говірки, доходить до Харкова;

у південній частині полтавських говірок у слові

окріп ненаголошений голосний *о* переходить в *у* (укрін).

Середньонаддніпрянський говір відіграв дуже помітну роль у становленні нової української літературної мови.

Слобожанський говір

Слобожанський говір займає територію Харківської і більшої північної частини Ворошиловградської, північних районів Дніпропетровської і Донецької областей. Українські слобожанські говірки знаходяться також у суміжних районах Белгородської, Воронежської і Ростовської областей РРФСР.

До особливостей слобожанського говору належать:

суфікс **-ання** на позначення назв поля з-під сільськогосподарських культур (*вівсяння, просяння, гречання*);

суфікс **-ень** в іменнику *черезсідельень* (черезсідельник);

форма давального відмінка множини іменників II відміни і множинних іменників з м'якими приголосними основи на **-ім** (*кони́м, лю́дім*); місцевого відмінка множини цих же іменників на **-іх** (*на ко́ніх, у сі́ніх, грі́діх, двéріх*);

майже послідовне вживання дієслівних форм 1-ї особи однини типу *но́слю, сидю́, свистю́*;

форми 3-ї особи однини і множини дієслів теперішнього часу з твердим кінцевим **т** (*хо́дит, но́сит, хо́дят, но́сят*);

прийменник *бля* (для);

звукова будова слів: *ченáрка* (чемерка), *карто́ха* (картопля), *хварту́к* (хвартух);

вживання слів: *накі́дка* (скатерть), *ремін'я́ка* (пояс), *ламанка*, *лам'у́шка* (терниця), *ковале́нька* (бабка клепати косу), *хрестик* (кладка з 15 снопів), *ві́тка* (ручка в кісці), *мурав'я́* (мурашки), *кобі́шка* (гличик), *гя-гя* (вигук, яким відганяють корів), *па́ці-па́ці* (вигук, яким кличуть свиней), тощо.

Межа між слобожанським і степовим говорами проходить приблизно по лінії: Новомосковськ — Лозова — Слав'янськ і далі на схід по ріці Сіверський Донець. Приблизно по цій лінії в «Атласі української мови» проходять ізоглоси явищ (першими подаються риси слобожанських говірок, другими — степових):

звукова будова іменника *свердел*: *свердэлець, свёрдло — свёрдло*;

форма давального відмінка множини іменників з м'якими приголосними основи: *кóням, лю́дям і кóнім, лю́дім — кóням, лю́дям*;

форма місцевого відмінка множини іменників з м'якими приголосними основи: *у сiнях, грúдях, двéрях, на кóнях і у сiніх, грúдіх, двéріх, на кóніх — у сiнях, грúдях, двéрях, на кóнях*;

форма інфінітива дієслів з основою на голосний: *сидіти, ходіти і сидіть, ходіть — сидіть, ходіть* (форма на *-ти* виступає рідко);

прийменник *для*: *для, бля — для*;

вживання слів на позначення — назви будівлі для снопів: *клúня — клúня і стодóбла*; озимих сходів: *озимина́ і озíма — схóди і озíма*; мурашок: *мурав'я́, муравкі́, комашкі́ і комашня́ — муравкі́, комашкі́ і комашня́*; жнив: *жнивá — косови́ця і жвивá*; скатерті: *накiдка, скáтерть і настiльник — скáтерть і настiльник*; кладовища: *кля́довище — гробкі́, кля́довище*; значення слова *рубель*: знаряддя качати білизну і деревина притискувати снопи, сіно на возі — знаряддя качати білизну.

У слобожанському говорі «Атлас української мови» виділяє північні говірки (на північ від приблизної лінії Суми — Белгород — Розсош), що рядом рис протиставляються південним слобожанським говіркам (першими наводяться риси північних говірок, другими — південних):

вимова голосного на місці давнього *е* в прислівнику *навстіж*: *на́встеж і на́встіж — на́встяж і на́встіж*;

вимова кореневого голосного в займенниковій формі *тобі*: *тібі і тобі — тобі і тибі*;

вимова голосного на місці давнього наголошеного *о* в іменнику *шворінь*: *швірінь і шво́рінь — шво́рінь*; звукова будова іменника *огірок*: *огуро́к, огіро́к і огиро́к — огіро́к і огиро́к*;

звукова будова іменника *свердел*: *свёрдлик і свёрдло — свердэлець і свёрдло*;

форма називного відмінка однини іменника *кісся*: *кіссé, кіссьо́ і кісся́ — кісся́*;

форма давального відмінка множини іменників з м'якими приголосними основи: *кóням, лю́дям — кóнім, лю́дім і кóням, лю́дям*;

форма орудного відмінка множини іменників чоло-

вічого роду з твердими і стверділими шиплячими приголосними основи: з *дубам, куцям, синам, батькам* і з *дубами, куцями, синами, батьками* — з *дубами, куцями, синами, батьками*;

форма місцевого відмінка множини іменників з м'якими приголосними основи: *на конях, у сінях, грудях, двéрях* — *на коніх, у сініх, грудіх, двéріх* і *на конях, у сінях, грудях, двéрях*;

форма орудного відмінка однини займенника *вона*: з *єю* і з *нею* — з *нею*;

заперечний займенник *ніщо*: *нищо́* — *ніщо́*;

форма називного відмінка множини прикметників: *чужі, добри, гáрни* і *чужі, добрі, гáрні* — *чужі, добрі, гáрні*;

форма інфінітива дієслів з основою на голосний: *сидіть, ходіть* — *сидіти, ходіти* і *сидіть, ходіть*;

вживання слід на позначення — чересла: *ніж* — *чересло́*; способу оранки з країв загону до середини: *врозва́л* і *врозгін* — *врозгін*; озимих сходів: *зеленя́* і *озимина́* — *озимина́*; труни: *гроб* і *домовіна* — *труна́*; вигуків, якими кличуть гусей: *тег-тег, те́га-те́га* і *гусь-гусь* — *гусь-гусь*.

Отже, північні говірки слобожанського говору порівняно з усіма іншими говірками південно-східного наріччя стоять найближче до північного наріччя. Очевидно, основну масу українського населення північної Слобожанщини становлять вихідці з Чернігівщини і північної Сумщини. Можливо, відповідні говірки якоюсь мірою відбивають мовні риси давніх сіверян.

Кількома рисами слобожанський говір поділяється ще на західну і східну частини, межа між якими проходить приблизно по ріці Оскіл (першими наводяться риси західнослобожанських говірок, другими — східнослобожанських):

початковий приголосний в іменнику *шворінь*: *сво́рінь* і *шво́рінь* — *шво́рінь*;

звукова будова іменника *огріх*: *оріх* і *огріх* — *огріх*;

звукова будова прийменника *для*: *для* — *бля* і *для*;

форма родового відмінка іменників типу *гроші*, *коні*, *гості*; *грóшій, ко́ній, го́стій*; *грóшей, ко́ней, го́стей* і *грóшів, ко́нів, го́стів* — *грóшей, ко́ней, го́стей* і *грóшів, ко́нів, го́стів*;

вживання слів на позначення — садиби: *уса́дь(й, ль)ба* — *плець* і *уса́дь(й)ба*; бабки клепати косу: *ба́бка* — *ковале́нька*; ослона: *стіле́ць, ослі́н* і *ослі́-*

нѣць — *ослін*; глечика на молоко: *кобушка*, *глѣчик* і *кушін* — *глѣчик* і *кушін*; селезня: *сѣлезень* і *качур* — *вугак* і *сѣлезень*; вигуків, якими відганяють корів: *гей-гей* — *гя-гя*.

Відмінність між західнословобожанськими і східнословобожанськими говірками зумовлена, з одного боку, певною етнічною відмінністю первісних поселенців на відповідних територіях, з другого боку, взаємодією східнословобожанських говірок з сусідніми говірками російської мови.

Степовий говір

Степовий говір південно-східного наріччя за територією серед усіх говорів української мови найбільший. Він охоплює південну частину Кіровоградської, Дніпропетровської, Донецької і Ворошиловградської, більшу східну частину Миколаївської і Одеської областей, Херсонську, Запорізьку і Кримську області. Українські степові говірки знаходяться також на території Краснодарського краю і західних районів Ростовської області РРФСР.

До особливостей степового говору відносяться:

часте вживання голосного *і* на місці давнього ненаголошеного носового *е* у слові *колодізь* (колодязь); вимова голосного *и* після губних приголосних на місці *і* в запозичених словах (*фамілія*);

часті випадки відсутності чергування приголосних *г*, *к* із *з*, *ц* у відмінкових формах іменників (*на дорозі*, *ялінки*);

інфінітив дієслів з основою на голосний з кінцевим *-ть* (*сидіть*, *ходіть*);

переважне вживання дієслівних форм типу *сидію*, *світію*, *носію*;

часте вживання форм 3-ї особи множини теперішнього часу дієслів II дієвідміни на *-ють* (*ходють*, *носіють*, *лѣмлють*);

звукова будова слів: *вим(н)бѣр* (амбар), *блѣск* (блиск), *вѣшкварка* (шкварка), *глушпѣт* (глушко);

вживання слів: *коніушня* (приміщення для коней і корів або приміщення для всіх свійських тварин), *красѣєця* (цвіте — про жито), *гѣчка* (картоплиння), *косовіця* (жнива), *косію* (вигук, яким відганяють коней).

У центральних степових (нижньонадніпрянських) говірках засвідчуються також риси:

вимова н замість л у слові *маненький*;

вимова приголосного й в дієслові *їржати*;

іменники I відміни з основою на р в родовому відмінку однини мають наголошене закінчення -и (*горі, корі*) і ненаголошене -і (*хмарі, шкірі*), а іменники II відміни чоловічого роду з основою на р в називному відмінку множини, навпаки, під наголосом закінчуються на -і (*жирі, щурі, докторі*), не під наголосом — на -и (*бояри, татари*);

наявність слів: *каюк* (човен), *копань* (криниця), *тирїш-тирїш* (вигук, яким відганяють овець), *гуль-гуль* (вигук, яким кличуть гусей) і деякі інші.

Степовий говір за «Атласом української мови» можна поділити на західностепові і східностепові говірки, межа між якими пролягає приблизно по ріці Інгул (говірки Криму і Кубані належать до східностепових). По цій межі проходять ізоглоси явищ (першими подаються особливості західностепових говірок, другими — східностепових):

вимова голосного звука в іменнику блиск: *блиск і блеск — бльоск, блиск і блеск*;

вимова голосного звука після губних приголосних у запозичених словах: *фамілія — фамілія і фамілія*;

вимова іменника *криниця*: *кирніця і криниця — криниця*;

звукова будова іменника *амбар*: *амбар і гамбар — вимбар, винбар і амбар*;

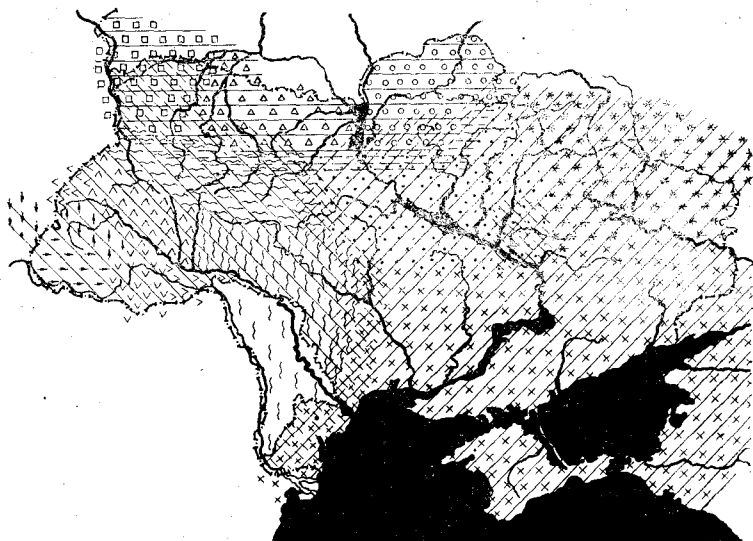
словотвірна будова іменника *шкварка*: *шкварка — вішкварка і шкварка*;

форма вищого ступеня прикметників і прислівників на -іш-: *біліший, добріший, скоріше і біліший, добріший, скоріше — біліший, добріший, скоріше*;

наголошення 1-ї особи однини дієслів теперішнього часу II дієвідміни: *ношу (носю), кошу (косю), прошу (пробю) — носю (ношю), косю (кошю), прошю (прошю)*;

вживання слів на позначення — димаря: *димар і труба — верх, димар, труба*; торби годувати коней: *рєптух — шанька, торба*; пропуску в оранці: *грїва — огрїх і грїва*; відходів після молотьби: *тріна — збїїни*; вживання вигуків, якими відганяють коней: *но, гуч — кось, косьоб, но*; вигуків, якими кличуть свиней: *куцю-куцю — паць-паць, це-це, вась-вась*.

Загалом західностепові говірки характеризуються проникненням у них рис подільського говору півден-

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

I. ПІВНІЧНІ ГОВОРИ (ПІВНІЧНЕ НАРІЧЧЯ)

1. Говірки з окремими рисами північного наріччя.
2. Східнополіський говір.
3. Середньополіський говір.
4. Західнополіський говір.

II. ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ ГОВОРИ (ПІВДЕННО-ЗАХІДНЕ НАРІЧЧЯ)

1. Говірки з окремими рисами південно-західного наріччя.
2. Волинський говір.
3. Подільський говір.
4. Наддністрянський говір.
5. Надсянський говір.
6. Покутсько-буковинський говір.
7. Гуцульський говір.
8. Бойківський говір.
9. Закарпатський говір.
10. Лемківський говір.

III. ПІВДЕННО-СХІДНІ ГОВОРИ (ПІВДЕННО-СХІДНЕ НАРІЧЧЯ)

1. Говірки з окремими рисами південно-східного наріччя.
2. Середньонаддніпрянський говір.
3. Слобжанський говір.
4. Степовий говір.

но-західного наріччя і що далі на захід, то цих рис більше.

Наведене групування говорів української мови здійснене головним чином на основі матеріалів «Атласу української мови». Дані атласу не можна вважати вичерпним матеріалом для групування українських говорів. Атлас не охоплює всіх можливих діалектних явищ, за якими українська мова членується на говори, серед наведених розмежувальних ізоглос не всі відображають найістотніші явища, до того ж діалектна лексика в атласі представлена тільки фрагментарно. Тому обласні діалектологічні атласи, монографічні описи окремих говорів, поглиблене дослідження діалектної лексики можуть уточнювати дані «Атласу української мови», а в деяких випадках, можливо, і коригувати.

НАРОДНІ ГОВОРИ І ЛІТЕРАТУРНА МОВА ЗА ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ

Жива мова як засіб повсякденного спілкування людей у вигляді народних говорів існувала до появи літературної мови, а з виникненням її на всіх історичних етапах супроводила її розвиток і взаємодіяла з нею. Взаємодію з народними говорами виявляє давньоруська літературна мова (від XI до XIV ст.), староукраїнська літературна мова (від XIV до XVIII ст.) і нова українська літературна мова (від XVIII ст. до наших днів), проте на кожному історичному етапі зв'язок між народними говорами і літературною мовою має свою специфіку. У кожному з названих періодів характер народних говорів мінявся, а в поняття «літературна мова» для різних історичних етапів вкладається не один і той же зміст, оскільки система її будови і сфера застосування в різний час були відмінними.

У давньоруську епоху існували дві близькоспоріднені літературні мови — старослов'янська і давньоруська літературна мова на живомовній народній основі. Старослов'янська мова відрізнялася від давньоруської літературної мови з живомовною основою певними фонетичними і лексичними особливостями. Два типи літературної мови за давньоруської доби загалом виражаються в різних жанрах тодішньої літератури: старослов'янською мовою писалися (пере-

писувалися) передусім перекладні богослужбні книги, повчання, «ізборники», також оригінальні твори — житія святих, проповіді; оригінальні твори світської літератури (літописи, художні твори, юридичні документи) склалися переважно давньоруською літературною мовою з народнорозмовною основою. Загалом же між старослов'янською мовою і давньоруською літературною мовою на народній основі відбувалися взаємодія і взаємовплив (живомовні елементи засвідчуються пам'ятками церковної літератури, старослов'янськими проникали і в твори світських жанрів), унаслідок чого для XII—XIII ст. в ряді випадків зазначені мови буває трудно розрізнити.

Літературна мова має два вияви — писемний і усний. Усна літературна мова існувала у відповідній формі на всіх історичних етапах. Писемні пам'ятки всіх епох певною мірою виражають і усний вияв літературної мови. Дослівна передача усної мови в різних писемних пам'ятках може бути виявом певних особливостей усної літературної мови в минулому. Проте, що далі в глиб минулого, то трудніше визначити за писемними пам'ятками характер усної літературної мови в усьому обсязі.

Усна літературна мова давньоруської доби виникла на основі живої мови як наддіалектне утворення внаслідок політичного об'єднання східнослов'янських племен. У давньоруську епоху усною літературною мовою користувалися верхи княжої дружини і церковні та інші тодішні культурні діячі. Наддіалектна розмовна мова (так зване койне) була характерною для давньоруських міст, передусім «матері руських городів» Києва з його адміністративними, торговельними, ремісничими і культурними потребами. Нам видаються справедливими думки, які висловив про київське койне П. Я. Черних. Дослідник вважає, що київське койне, яке оформлювалось в умовах життя великого столичного міста і головним чином в середовищі його привілейованих верств і книжників, відрізнялось від народної мови широкої території Київської держави з її територіальними і племінними особливостями, а також від мови простих киян тільки своєю «строкатістю». Але в цій строкатості була вже певна постійність. «Нейтральний» характер цієї мови забезпечив її велике поширення; вона краще задовольняла потреби широких зв'язків Києва з усією Руссю, а отже, скріплювала єдність давньоруського

народу. Далі учений твердить, що саме на базі київського койне, яке живилося соками народної мови, ще задовго до хрещення Русі склалася літературна староруська мова давнього часу. Загальносхіднослов'янський характер її київської основи обумовив те, що вона швидко поширювалась як літературна мова в усіх старих племінних районах, в усіх великих давньоруських містах.

Як можна судити з ряду писемних пам'яток (літописів, оригінальної житійної літератури, проповідей), що відображали елементи живої мови, давньоруська літературна мова сягала високого культурного рівня. Усною літературною мовою створювався і поширювався за давньоруської доби багатий фольклор, виголошувалися публічно-ділові промови.

Допускати, що ще в дописемний період давньоруської історії існувало високе мистецтво поетичної і ділової мови, є всі підстави. Як зазначає Д. С. Лихачов, про існування мистецтва поетичної мови свідчить наявність розвиненого і складного фольклору; в існуванні мистецтва ділової мови переконує самий характер руської політичної і соціальної історії до XI ст.: розвиненість норм звичаєвого права, наявність широких дипломатичних стосунків з сусідніми народами і між окремими племенами.

Для народних говорів характерною є усна форма їх вияву, проте письмові джерела нерідко теж відображають окремі риси територіальних діалектів. Що далі в глибину часу, то менше безпосередніх діалектних фактів, то вони менш повні й виразні.

Вияв діалектизмів у давньоруських пам'ятках визначається ступенем проникнення живої народної мови в давньоруську літературну мову. У старослов'янській мові за давньоруської доби діалектних елементів було мало, більш характерними були вони для давньоруської літературної мови на народній основі. Проте народно-літературна давньоруська мова, що базувалася на наддіалектному койне, не була копією діалектної мови народу. Вона становила строго вноормовану і літературно опрацьовану фонетико-граматичну і орфографічну систему.

І. С. Свенціцький зазначав, що вплив живої народної мови на книжну мову в XI—XIV ст. був незначним. Пам'ятки того часу характеризуються одноманітністю правопису без виявлення особливих живомовних, діалектних рис. Уніфікованість правопису

за давньоруської доби вчений пояснює високим рівнем освіченості тодішніх культурних діячів. Аналогічної думки дотримувався Л. А. Булаховський. На його думку, давньоруське письменство дуже обмежено відобразило сучасну йому живу мову.

Діалектні особливості в загальноруському масштабі давньоруська літературна мова виявляє. Особливо помітними постають у пам'ятках новгородські діалектні риси. О. О. Потебня зазначав, що розчленування давньоруської мови на наріччя почалось набагато раніше XII ст., тому що на початку XIII ст. знаходимо вже безсумнівні сліди розподілу самого російського наріччя на північноросійське і південноросійське, і такий розподіл обов'язково допускає вже й існування українського, яке більше відрізняється від кожного з російських, ніж ці останні одне від одного.

Загалом відмінності між східнослов'янськими говорами за давньоруської доби, відображені в пам'ятках, були порівняно невеликими. У галузі фонетики вони зводилися до протиставлення північного проривного г південному фрикативному (протяжному), північно-східного губно-зубного приголосного в південно-східному губно-губному дзвінкому, північного злиття в одному звукові звуків ч і ц і південного їх розрізнення. У галузі граматики південні східнослов'янські говори відрізнялися від північних частим вживанням закінчень **-ови**, **-еви**, конструкцій **до +** родовий відмінок на позначення місця, всередину якого спрямований рух (*до Києва*), **за +** родовий відмінок на позначення тривалого часу (*за тепла*), сполучника *та*.

Найпомітнішими були відмінності між східнослов'янськими говорами в галузі лексики. Незаперечним є факт, що лексика народних говорів входила до літературної мови за давньоруської доби. Є підстави відносити до давньоруських діалектизмів, співвідносних з пізнішою українською мовою, засвідчені писемними пам'ятками слова: *ліпок* (рід квітки), *костер* (сажень дров), *криница* (криниця), *пороси* (порохи), *тулитися* (закриватися), *багно* (болото), *брехати* (ляяти), *буй* (горб, місце, де стоїть церква), *взвод* (піднята вітром водяна хвиля), *віверица* (білка), *віхоть* (ганчірка, віхоть), *волога* (груба тканина), *ворон* (напад, наскок), *волна* (вовна), *гай* (лісок), *глей* (глина), *гребля* (гребля), *дертица* (тонка дощечка для покриття даху, драниця), *жадати* (бажати), *жи-*

то (зерно, жито), *зегзица* (зозуля), *ірій* (вирій), *каган* (великий князь), *корста* (труна), *лазня* (лазня), *луда* (рід верхнього одягу), *небог*, *небога* (бідний, бідна), *обгорнути*, *огорнути* (обгорнути, огорнути), *прабошні* (літне взуття), *пуца* (пустий дрімучий ліс), *ріль* (пісок, гравій), *рольа* (рілля), *смага* (туга, горе), *сбоже* (зерно), *тріска* (загострена жердина, тріска), *горб* (пагорб), *мутва* (каламутний вир), *заря* (зарєво, заграва), *глек* (глек), *лискарь* (кирка, заступ), *(і)зікр* (світлоокій), *попусніти* (збліднути), *пересердьє* (досада), *безголовьє* (біда), *отбігнути* (загубити), *пращити* (пращити), *чюти* (чути) та інші.

На території сучасної України давньоруські пам'ятки не виявляють виразної діалектної відмінності. Особливо невиразно виявляються живомовні елементи в давньоруських пам'ятках, що писалися в Києві. На думку Г. Ягича, діалектні риси в київських давньоруських пам'ятках порівняно з північними, новгородськими пам'ятками виявлялися слабше тому, що київські писарі були добре обізнані з літературною мовою і старанно уникали розмовних елементів, які могли існувати в їх оточенні.

Як відомо, діалектні особливості найвиразніше виявляються у фонетиці. Проте пам'ятки давньоруського письменства якраз фонетичні особливості тодішньої живої мови відбивають найслабше. Давньоруські літературні пам'ятки не збереглися в оригіналах, а лише в копіях пізніших часів. Наприклад, пам'ятка початку XI ст. «Руська правда» (в короткій редакції) збереглася в копії з XV ст., твори Володимира Мономаха з початку XII ст. знайдено в складі Лаврентіївського списку літопису з 1377 р., «Слово о полку Ігорєвім», пам'ятка з кінця XII ст., дійшло до нас лише в одній копії з початку XVI ст. Звукові особливості пам'яток під пером переписувачів у пізніші часи великою мірою затерлися, замінилися фонетичними рисами літературної мови пізніших етапів. Слід мати на увазі і той факт, що діалектні риси часто давньоруська графіка нівелювала.

У галузі морфології, синтаксису і особливо лексики оригінальні пам'ятки давньоруської доби загалом відображають живомовні риси того часу. Фонетичні ж особливості живої давньоруської мови певною мірою виявляються в творах неоригінальної, церковної літератури внаслідок допущення помилок під час

копіювання старослов'янських пам'яток давньоруськими переписувачами. Слід зазначити, що вивчення фонетики церковнослов'янських пам'яток під цим кутом зору вже дало ряд цінних результатів.

Дослідники давньоруських пам'яток О. Шахматов, Г. Ягич, А. Кримський, В. Шимановський, В. Мочульський та інші вважали, що за давньоруської доби говори на території сучасної України поділялися на східні київські і західні галицько-волинські. Зауважимо, що названі дослідники, визначаючи київський і галицько-волинський говори в давньоруську епоху, виходили передусім з історичних відомостей і географічних ознак, а не з лінгвістичних матеріалів. Усі вони, аналізуючи окремі пам'ятки, намагалися знайти в них київські або галицько-волинські діалектні риси, щоб зарахувати відповідний рукопис до київських або галицько-волинських пам'яток. Таке намагання було пов'язане з потребою заперечити гіпотезу О. Соболевського про те, що київський говір в давньоруську епоху був великоруським, предком сучасних російських говорів, що українці прийшли на територію Київщини пізніше.

Г. Ягич уважав, що київські рукописи відрізнялися від галицько-волинських відсутністю заміни звука **в** на **у**. Безпідставність такого критерію розмежування пам'яток переконливо доказує В. Розов, зазначаючи, що заміна **в** на **у** відома в сучасних східних і західних українських говорах, а також у сусідніх білоруських і російських, і що така заміна спостерігається в київській пам'ятці XIII ст. «Житіє Сави Освященного».

А. Ю. Кримський зазначає, що риси київського говору відображають уже Ізборники Святослава, галицького — Слова Григорія Богослова XI ст. Він, зокрема, твердить, що вже в XII ст. західні говори, на відміну від київських, характеризувалися переходом звукосполук **гы, кы, хы** в **гі, кі, хі**; однак дані діалектології і цієї думки не підтверджують.

В. Шимановський, аналізуючи мовні особливості Ізборника Святослава 1076 р. і Галицького євангелія XIII ст., доводить спільність мовних рис у пам'ятках з Київщини і Галичини, разом з тим він указує на факт відмінності між цими пам'ятками, що, на його думку, пояснюється відмінністю київського і галицько-волинського говорів за давньоруської доби. Ідеться про заміну в євангелії церковнослов'янського жд

на жч відповідно до збереження церковнослов'янського жд або передачі його як ж в Ізборнику. Беручи до уваги різницю в часі виникнення цих пам'яток, обмежену кількість прикладів, а також невиразність тодішньої графіки для позначення дж, навряд чи можна зазначені випадки вважати свідченням відмінності щодо цього київського і галицько-волинського говорів.

Основи, на яких О. І. Соболевський намагався протиставити галицько-волинські говори київському говору за давньоруської доби, інші дослідники пам'яток справедливо визнали непереконаливими.

Взагалі наведені досі в науковій літературі дані про розрізнення мови київських і галицько-волинських пам'яток за давньоруської доби постають невиразними і непевними.

П. Житецький уважав, що до другої половини XII ст. київське наріччя не відрізнялося від того, яким говорили в Галичині. Дослідник мовних особливостей «Життя Сави Освященного» В. Мочульський зазначав, що галицько-волинський і київський говори ще й у XIII ст. становили одне наріччя з незначними говірковими відмінностями в окремих місцевостях.

Очевидно, відомі досі дані пам'яток не дають підстави говорити про виділення наріччя на території сучасної України за давньоруської доби. Під цим оглядом давньоруські пам'ятки потребують ще додаткового вивчення.

Більш надійними у визначенні давніх наріччя є дані діалектології. Як правильно зазначав Ф. П. Філін, без ґрунтового знання місцевих говорів неможливо пояснити, якою була жива давньоруська мова, з яких давніх діалектів складалась східнослов'янська мовна єдність, як довго ця єдність існувала і як з неї виникли російська, українська і білоруська мови з їх численними говорами.

Сучасне діалектне членування української мови є наслідком складного процесу розвитку мови давніх східнослов'янських племен, феодального розмежування території сучасної України за давньоруської доби, пізніших феодально-територіальних утворень на Україні, входження українських земель до складу різних держав, внутрішньої міграції українського населення в різні часи тощо.

У давньоруську епоху говори на території сучасної України рядом рис протиставлялися говорам на

території сучасної Росії і Білорусії, хоч відповідні ізоглоси часто не збігаються з межами сучасних східнослов'янських мов.

Дані діалектології, відносна хронологія ряду фонетичних явищ переконують, що за давньоруської доби на території України виділялися південно-західні і північно-східні говори.

Цілком прийнятним видається припущення Л. А. Булаховського, що давньоруські говори — предки сучасних українських — могли мати в своїй будові не тільки риси, пронесені мовою через пізніші століття в тих або інших перетвореннях, а й такі, що певний час виявлялися з більшою або меншою силою, але потім втратились. Прикладом можуть служити випадки спрощення звукосполучення *гн* типу *разні-вався, зна*, засвідчені давньокиївськими пам'ятками, що не мають відповідників у сучасних українських говорах. Стосовно морфології зазначену думку Л. А. Булаховського ілюструють діалектні форми 3-ї особи імперфекта з закінченням *-ть* (типу *бьяшетъ, нарицахуть* замість *бьяше, нарицаху*), засвідчені в «Слові о полку Ігоревім», у галицькому Євсевієвому євангелії 1283 р. Давні імперфектні форми в сучасних говорах української мови не збереглися взагалі.

У давньоруську епоху народні говори впливали на літературну мову. На основі територіальних діалектів розвивалась загальноруська розмовна мова, яка проникла в писемну літературну мову.

Якихось прямих свідчень про вплив давньоруської літературної мови на народні говори немає. Очевидно, цей вплив загалом не був відчутним. Усна і писемна літературна мова була поширена головним чином у містах — Києві, Галичі, Володимирі-Волинському, Чернігові, Турові, Новгороді, Ростові, Суздалі, Смоленську, Полоцьку. Носіями народних говорів були передусім мешканці сіл. Однак міська розмовна мова за давньоруської доби могла певною мірою впливати на територіальні діалекти. Хоч користування літературною усною і писемною мовою становило привілей княжих, боярських і церковних верств, проте в містах освіченим було досить широке коло купців і ремісників, що знаходились у тісних зв'язках з рештою людності міст і сіл.

Слід мати на увазі, що співвідношення між мовою міст і сіл за давньоруської доби, очевидно, не було

таким, як на сучасному етапі, і загалом територіальні діалекти були характерними не тільки для сіл, але й для міст.

НАРОДНІ ГОВОРИ І СТАРОУКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Після зруйнування Києва татарами 1240 р. центром політичного і культурного життя в південній Русі на деякий час стає Галицько-Волинське князівство. Сюди переселяється частина наддніпрянського населення. Проте від навали татар, ударів Угорщини, Польщі та внаслідок внутрішньої боротьби між феодалами в середині XIV ст. Галицько-Волинське князівство втрачає свою незалежність, українські землі разом з білоруськими попадають під владу Литовської держави, частину українських земель захопила Польща та Угорщина.

У Галицько-Волинському князівстві роль літературної виконувала давньоруська мова з місцевими живомовними елементами. У час литовського панування до половини XVI ст. спільною літературною мовою для українців і білорусів була так звана західноруська літературна мова. Державна для Литви західноруська літературна мова була успадкованою від давньоруської доби і становила продовження актової мови Галицько-Волинського князівства. Ця мова виконувала роль літературної і в Молдавській державі, що була створена в XIV ст.

Щодо тодішньої українсько-білоруської мовної спільності, то, на думку Л. А. Булаховського, однією з її передумов була давня ближча спорідненість діалектів західноруських (колишніх західнослов'янських племен), що стали пізніше основою української мови. Аналогічної думки про близькість східнослов'янських племен, які були предками українців і білорусів, дотримувався також Ю. Ф. Карський.

Мабуть не всі білоруські говори становили колинебудь діалектну спільність або близьку спорідненість з українськими говорами, а тільки ті, що білоруськими діалектологами визначаються як південно-західні. Сприятливою умовою українсько-білоруської мовної єдності було перебування українських і білоруських земель у складі Литовської держави.

Під староукраїнською літературною мовою розуміється мова української народності, якою писа-

лися пам'ятки протягом XIV—XVIII ст. Мовні явища, співвідносні з особливостями сучасних українських говорів, умовно сприймаємо як елементи тодішньої літературної мови. Стосовно староукраїнської літературної мови не було якихось суворих нормалізаційних настанов, тому ми сьогодні в багатьох випадках не маємо змоги встановити, які мовні елементи сприймалися на той час як діалектизми.

Староукраїнська літературна мова пройшла складний шлях розвитку і змін. У XIV—XV ст. вона обслуговувала переважно ділове письменство. У XV ст. західноруська літературна мова розчленовується на староукраїнську і старобілоруську. З розвитком жанрового багатства літератури XVI ст. вирізняються два типи староукраїнської літературної мови — слов'яноноруська і проста мова.

Слов'яноноруська літературна мова була продовженням старослов'янської мови давньоруської доби. Хоч загалом цією мовою писалися твори багатьох жанрів, вона передусім обслуговувала церкву, вживалася в релігійній літературі, нею здійснювалась церковна освіта. У XVIII ст. православна церква в східній Україні переходить на церковну мову російського зразка, а в галицьких церквах слов'яноноруська мова продовжує вживатись і в XIX та XX ст.

Проста староукраїнська літературна мова є відповідником давньоруської літературної мови на народній основі. Порівняно із слов'яноноруською проста мова значно ширше вбирала в себе елементи живої мови українського народу. Нею писалися твори ділового жанру (грамоти, акти, універсали), художня література (вірші, пісні, інтермедії, вертепні драми), окремі наукові праці (лікарські і господарські поради) і деякі релігійні твори (Пересопницьке євангеліє, релігійні легенди) тощо.

Між слов'яноноруською і простою староукраїнською літературною мовою відбувалася взаємодія. Під час боротьби проти католицизму проста мова проникає і в церковну літературу, в братських школах вона була мовою освіти.

У XVII і XVIII ст. набуває поширення народно-розмовний різновид літературної мови, що застосовувався в художній літературі — в інтермедіях, бурлескних і панегіричних віршах, у різних сатиричних і гумористичних творах. Цей різновид літературної мови був відгалуженням простої мови.

Посилення ролі окремих типів староукраїнської літературної мови викликалось двома тенденціями, що були зумовлені політичними подіями на Україні в XVI—XVIII ст. З одного боку, внаслідок боротьби з церковною унією, полонізацією і латинізацією оборонці православ'я (І. Вишенський, З. Кописстенський, Й. Борецький, Л. Зизаній та ін.) намагалися підняти авторитет слов'яноруської літературної мови як такої, що мала давню традицію і вживалася на великому слов'янському обширі. М. Смотрицький видає граматику цієї мови (1619), П. Беринда створює словник (1627). З другого боку, визвольні війни українського народу проти чужоземних поневолювачів, що покликали до активної політичної діяльності широкі маси населення, посилювали роль літературної мови на живій народній основі. Зазначені тенденції сприяли тривалому співіснуванню обох типів староукраїнської літературної мови.

Співіснування двох різновидів староукраїнської літературної мови виявляється навіть у творах одного і того ж жанру. Так, церковні проповіді Л. Баранович писав слов'яноруською мовою, І. Галятовський — простою, літопис Самовидця написаний простою мовою, літопис Грабянки — слов'яноруською. Загалом же зазначені різновиди староукраїнської літературної мови вживалися в різних жанрах літератури. Обидва типи літературної мови залежно від жанру застосовувались навіть одним і тим же автором.

Двом різновидам писемної староукраїнської мови, цілком імовірно, відповідали два типи усної літературної мови. У ряді випадків автори, що користувалися слов'яноруською мовою на письмі, розмовляли живою українською мовою. Проте загалом два типи усної мови, безперечно, існували. Слов'яноруська усна і писемна мова майже не мала зв'язку з народними говорами. Натомість проста усна і писемна літературна мова відбивала територіальні діалекти, хоч неоднаковою мірою в різних випадках. Слід мати на увазі, що особливості вимови живої староукраїнської мови тодішнє письмо великою мірою знівелювало.

Є підстави допускати, що в період XIV—XV ст., як і за давньоруської доби, на території України виразно виділялися тільки два наріччя — північно-східне і південно-західне, причому північна частина су-

часного волинського говору належала до північно-східного наріччя. Думка дослідників, що в цей час староукраїнська мова за проникненням у неї живомовних елементів поділялася на київсько-волинсько-білоруський, галицько-подільський і молдавський обласні варіанти (В. М. Русанівський), з нашим припущенням співзвучна.

Грамоти з південно-західного наріччя (галицькі, також молдавські) відрізняються від грамот з північно-східного наріччя (волинські, також білоруські) мовними рисами: збереження ятя незалежно від наголосу або заступлення його літерою *и* — передача ненаголошеного ятя через *е*; вживання голосного у на місці давнього подовженого *о* — збереження голосного *о* (за окремими винятками), сплутування голосних *ы* та *и* — чітке розділення їх; родовий відмінок множини іменників колишніх *і*-основ на *-ий* (*людий*) — *-ей* (*людей*); форми давального відмінка однини іменників чоловічого роду на *-ови* (*Стефанови*) — відсутність таких форм; іменникові форми називного відмінка множини типу *свідци* — *свідки*; іменникові форми називного відмінка множини на *-ове* (*листо́ве*) — відсутність таких форм; закінчення *1-ї* особи множини дієслів теперішнього і майбутнього часу на *-мо* — відсутність таких закінчень (крім форми *єсмо*).

У староукраїнській літературній мові XIV—XV ст., подібно як у давньоруській, зустрічаються діалектизми, які в пізніших пам'ятках не виступають і сучасними говорами не засвідчуються. До таких, зокрема, належать наявні в ділових пам'ятках дієприслівникові форми на *-о* типу *узревшо, не хотячо*.

У пам'ятках XIV—XV ст. певною мірою відображена й діалектна лексика. Складений на основі цих пам'яток «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» наводить слова з народних говорів: *бантовати* (непокоїти), *білиця* (білка), *вадитися* (судитися), *діл* (пагорбок), *ізвор* (джерело), *королиця* (королева), *кочовати* (збирати сіно), *лаз* (викорчувана ділянка лісу, призначена під пасовище або під поле), *лакомий* (жадний), *майборзо* (найшвидше), *млинище* (місце біля млина), *новина* (уперше зорана земля), *пособа* (підмога), *пра* (правда), *свар* (сварка), *сесь* (цей), *сту́па* (млин-сукновальня), *царина* (нива), *яр* (весняні посіви, ярина). Визначити тодішнє місце поширення староукраїнських діалектних слів стане

можливим після поглибленого дослідження лексики сучасних говорів.

Слова з народних говорів вживаються в староукраїнських словниках XVI—XVIII ст. Так, у церковнослов'янсько-українському словнику з другої половини XVI ст. «Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ мовъ просто» засвідчено діалектні слова: *деревище* (труна), *полудне* (південь), *спижарня* (комора) тощо. Перший друкований церковнослов'янсько-український словник Лаврентія Зизанія «Лексис» (1596) вміщає слова з обмежених, переважно південно-західних районів України: *барта* (сокира), *брехач* (брехун), *гелетка* з проривним г (дерев'яна посуда), *заклинач* (чарівник), *заправди* (насправді), *згола* (даремно), *клепец* (молоток), *когут* (півень), *кучка* (хата), *ліска* (палиця), *лічити* (лікувати), *тайстра* (торба), *твар* (обличчя), *тлумок* (багаж), *чоловічок* (зіниця) і деякі інші.

Чимало діалектних слів, переважно з прикарпатських говірок, наводить у своєму «Лексиконі словенороському» Памво Беринда: *бисага* (торба), *богматися*, *далибогатися* (клястися), *борзий*, *борзо* (скорий, скоро), *бурити* (руйнувати), *вадитися* (сваритися), *варги* — з проривним г (губи), *верето* (рядно), *виходок* (туалет), *галузка* (гілка), *гачі* (штани), *пуня* (одяг з овечої вовни), *деревище* (труна), *заправди* (справді), *знеобачка* (несподівано), *імати* (брати), *кабат* (короткий одяг), *клепец* (молоток), *когут* (півень), *кутас* (китиця), *кучка* (хата), *ліска* (палиця), *лічити* (лікувати), *мотика* (сапа), *начине* (посуд), *огень* (вогонь), *пляцки* (коржі), *потя* (птиця), *ружа* (троянда), *спижарня* (комора), *струтити* (зіпхнути), *студня* (колодязь), *тайстра* (торба), *тамтой* (той), *ташка* (кишеня), *тото* (це), *тук* (жир), *хвіятися* (хитатися, віятися), *ховський* (слизький), *ци* (чи), *чижмар* (швець), *шпихір* (комора) тощо. Загалом же мова Бериндиного словника — загальноукраїнська, у ній трапляються діалектизми з різних наріч. П. Беринда найчастіше використовував діалектні слова як синоніми до загальноукраїнських назв, вузькими діалектизмами реєстрові слова, як правило, в словнику не передаються.

Майже всі наведені із «Лексикона словенороського» діалектні слова засвідчуються також у рукописному українсько-церковнослов'янському словнику з середини або другої половини XVII ст. «Синоніма сла-

веноросская», який по суті є оберненим словником «Лексикона словенороського» Памва Беринди і в якому слова української літературної мови вперше введені до реєстру.

Названі словники загалом подають порівняно невелику кількість діалектних слів. Це пояснюється тим, що в них відображається передусім лексика церковно-релігійної літератури, а побутові слова представлені мало.

Наведені обласні слова з давньоруської і староукраїнської літературної мови діалектними можна назвати тільки умовно; всі вони скоріше є периферійними елементами тодішньої літературної мови. Умовність лексичних діалектизмів у староукраїнській літературній мові пов'язується з тим фактом, що у відповідний період не було нормалізаційних правил щодо використання лексики з народних говорів.

Відносно часто діалектні слова зустрічаються в пам'ятках художньої літератури XVI—XVIII ст., писаних простою мовою, та в ділових документах, що створювалися в різних місцевостях.

У період існування староукраїнської літературної мови на ґрунті колишніх північно-східного і південно-західного наріч сформувалося нове південно-східне наріччя української мови. На певному етапі в південно-східному наріччі, зокрема в середньонаддніпрянських говірках, було відносно багато рис колишнього північно-східного наріччя, що пояснюється, з одного боку, північно-східною діалектною основою середньонаддніпрянського говору, з другого — дозаселенням середньої Наддніпрянщини в XVI ст. вихідцями з Полісся.

Проте відносно нові особливості південно-східних говорів витісняють давні північні говіркові риси, територія колишнього північно-східного наріччя щораз звужується.

У середній Наддніпрянщині виникає багатий фольклор, зокрема поширюються історичні пісні й думи, що відображали політичні події XVI—XVIII ст. Утворений на наддніпрянській діалектній основі фольклор поширюється на території інших українських наріч.

Південно-східне наріччя у XVIII ст. щораз активніше проникає в літературні твори. У кінці XVIII ст. Правобережна Україна, за винятком Галичини, Буковини і Закарпаття, об'єднується з Лівобережною

Україною в складі Російської держави, що сприяло зближенню говорів української мови.

У староукраїнській літературній мові в певну систему поєднувалися елементи всіх трьох українських наріч, проте в писемних пам'ятках різного часу особливості окремих наріч відбиваються неоднаковою мірою.

Як за часу Галицько-Волинського князівства, так і в час панування Литви документи писемної мови відбивають особливості, співвідносні з рисами сучасних південно-західних і північних говорів. У Галицько-Волинському князівстві була створена актова мова на основі живої західноукраїнської мови. Діалектні особливості, співвідносні з рисами західноукраїнських говорів, як свідчить, зокрема, граматика І. Ужевича з середини XVII ст., у староукраїнській літературній мові були дуже помітними й на пізніших етапах. В українській частині старослов'янсько-українського словника Л. Зизанія, в якому представлена лексика української літературної мови другої половини XVI ст., виявляються фонетичні і морфологічні риси, співвідносні передусім з особливостями говорів сучасного південно-західного наріччя.

У мові ділових документів з XVII ст., зокрема універсалів і грамот Б. Хмельницького, живомовну основу теж найбільшою мірою становило південно-західне наріччя, меншою — північне.

Гуцульські і покутсько-буковинські діалектні особливості відбиті в мові молдавських грамот, особливості бойківського говору відображені в учительних євангеліях XVI — початку XVII ст., лемківського — в Тростянецькому учительному євангелії XVI ст., у вийтівських книгах з XVI—XVII ст. Риси лемківського говору виявляються в ряді інших пам'яток (у перекладі псалтиря, у релігійних і світських піснях, оповіданнях) з XVII і XVIII ст. Особливості південно-західних говорів виражені в мові лікарських і господарських порадників XVIII ст., в інтермедіях Я. Гаватовича, у віршах П. Беринди, С. Яворського, В. Пашковського та інших.

На думку П. Житецького, у староукраїнській літературній мові протягом усього XVII ст. переважають фонетичні і морфологічні риси західних і північних українських говорів.

Риси північного наріччя виявляються в деяких волинських грамотах XIV—XV ст., в актовій мові

XVI ст. У XVII ст. особливості північного наріччя відбиваються в творах М. Довгалевського, І. Кониського, І. Некрашевича.

Особливості, співвідносні з рисами південно-східного наріччя, вперше відображені в люстрації Київської землі 1471 р., в описах Черкаського, Канівського і Київського замків 1552 р. Виразними постають риси південно-східного наріччя в актових книгах Полтавського міського уряду та в інших ділових документах XVII ст., в мові лікарського порадника з XVIII ст. «Лікарства описаніє». Південно-східне наріччя відбите в мовних особливостях творів художньої літератури XVII—XVIII ст. — вертепних драм, бурлескних, сатиричних та історичних віршів.

У віршах Климентія Зіновієва, писаних тодішньою літературною мовою, поруч з живомовними елементами, співвідносними з південно-східним наріччям, виявляються риси, співвідносні з особливостями північного наріччя (*покуль, свине, ребое, завтре*), а також виступають елементи, що відповідають південно-західним діалектним явищам (*троха, хотіл бим тя отучити, ся процати*). Лексичні діалектизми в творах Климентія Зіновієва належать переважно до південно-східних: *барбара* (канчук, батіг), *ватувати* (важити на життя), *жадний* (кожен), *кантар* (вуздечка), *кошуля* (сорочка), *мазка* (вбога хата, мазанка), *назбит* (надмірно), *обцалики* (общеньки), *пакати* (курити), *пахати* (нюхати), *предся* (адже), *пуга* (батіг), *сило* (петля), *сунка* (торба), *шалвір* (шахрай) тощо.

У літописі Самовидця, писаному на півночі Лівобережної України, виразно виступають риси сучасних усіх трьох наріч. Загальноукраїнською літературною мовою з незначними східнополіськими діалектними елементами написаний в м. Батурині 1672 р. універсал гетьмана Івана Самойловича.

Лемківські і закарпатські пам'ятки з XVI і XVII ст., хоч і відображають місцеві мовні елементи, загалом писалися теж тодішньою староукраїнською літературною мовою.

Дослідники українських інтермедій XVII—XVIII ст. доводять, що в мову драматичних творів того часу, яка була художньо опрацьованою (такою вона була і в інших жанрах художньої літератури), діалектні елементи різних наріч входили як компоненти літературної мови.

Виявлені в різних староукраїнських пам'ятках діалектні особливості слід сприймати як периферійні елементи тодішньої літературної мови.

Взаємодія між староукраїнською літературною мовою і говорами української народності полягала передусім у впливі говорів на літературну мову. До староукраїнської літературної мови проникали елементи всіх діалектів, проте не однаковою мірою на різних етапах. Спочатку (у XIV—XVI ст.) у ній переважали риси західноукраїнських говорів, згодом (у XVII—XVIII ст.) дуже помітними стають особливості новоствореного південно-східного наріччя. Староукраїнська літературна мова помітного впливу на територіальні діалекти не мала. Одною з причин було те, що видатні твори того часу (І. Вишенського, З. Копистенського, граматики І. Ужевича, літопис С. Величка, вірші К. Зіновієва, драми Довгалевського і багато інших) не були опубліковані і тому не могли мати великого поширення. Більшою мірою на народні говори в цей період впливала мова східноукраїнського фольклору.

Загальна схема взаємодії староукраїнської літературної мови з народними говорами має бути істотно поглиблена і уточнена спеціальними студіями над староукраїнськими писемними пам'ятками на основі досягнень сучасної діалектології.

ВЗАЄМОДІЯ НАРОДНИХ ГОВОРІВ З НОВОЮ УКРАЇНСЬКОЮ ЛІТЕРАТУРНОЮ МОВОЮ

У кінці XVIII ст. живомовний різновид староукраїнської літературної мови переростає в нову українську літературну мову. Нова українська літературна мова — це основана на народних говорах мова української нації, що є результатом творчості всього українського народу на чолі з його видатними культурними діячами від XVIII ст. до наших днів. Нова українська літературна мова теж виявляється в писемній і усній формі. Усний вияв літературної мови, порівняно з писемним, характеризується менш строгими нормативними ознаками.

Поняття нової української літературної мови надзвичайно широче. Нова українська літературна мова XVIII ст. відрізняється від літературної мови кінця XX ст. За два століття свого існування вона зазнала

помітних змін не тільки щодо сфер застосування і, отже, розширення і збагачення функціональних стилів, але й щодо її внутрішньої фонетичної і граматичної організації. Істотним фактором у зміні нової української літературної мови на різних етапах було її відношення до народних говорів.

Найважливіша особливість нової української літературної мови полягає в її максимальному зближенні з народними говорами. Нова українська літературна мова розвинулась на основі південно-східного наріччя і активно увібрала в себе та уніфікувала в єдину систему елементи двох інших наріч. «Належаючи — писав Л. А. Булаховський — історично найактивнішій частині українського народу, що перебувала, проти інших його частин, у найбільш діяльному контакті між собою елементів, з яких вона складалась, — південно-східне наріччя найбільше надавалось до того, щоб правити за основу мови цілого українського народу, і цю його придатність і було використано не на підставі будь-яких теоретичних міркувань, а під натуральним тиском самого життя».

Хоч південно-східне наріччя загалом найближче до літературної мови, проте літературна мова ні в фонетиці, ні в граматиці, ні в лексиці не збігається з ним.

Класики української літератури І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко і ряд інших на основі східноукраїнських говорів створили досконалий і високо художній тип нової літературної мови.

Мова творів І. Котляревського (також Л. Боровиковського, Є. Гребінки) в основі своїй — тогочасна розмовна мова Полтави і Полтавщини. Творчість Г. Квітки-Основ'яненка ґрунтується на слобожанській діалектній мові. У мові творів Т. Шевченка відображається діалектна стихія південної Київщини. Говірки південної Київщини, Полтавщини і Слобожанщини в кінці XVIII і на початку XIX ст. були настільки близькі, що перетворені під пером класиків літератури на мистецькі зразки сприймаються представниками інших наріч (південно-західного і північного) як єдиний діалектний тип.

З особливостей мови І. Котляревського, які з погляду сучасних норм сприймаються як діалектизми, можна відзначити такі: відсутність у ряді випадків чергування о з і в новозакритих складах (*бой, боль, поход, завзятость*), наявність звукосполучення **ро** за-

мість **ри** у дієслові *здрогнутися*, **ри** замість **ре** в дієслові *перехриститися*, вживання напівм'якого приголосного **л** (*білше*), закінчення **-и** в називному відмінку множини прикметників (*чесни, гарни, повни*), форма родового відмінка однини від іменників чоловічого роду II відміни на **-а** (*світа, двора, народа*), закінчення **-е** в називному відмінку множини іменників із суфіксом **-ин-** (*люде, дворяне, міщане*), наявність займенникових форм без приставного приголосного **н** (*на його, у їх*), дієслівного суфікса **-ова-** (*бенкетувати, розказовав*), дієслівних форм типу *хожу*, прислівникової форми *тогді* (тоді) тощо.

Для мови творів Г. Квітки-Основ'яненка характерні діалектні риси: чимало випадків відсутності чергування голосного **о** з **і** в новозакритих складах (*сход, бідність, радість*), випадки нефонетичного переходу голосного **о** в **і** (*ліб*), вживання напівм'якого приголосного **л** (*біли, тільки, пиленько, смертелний*), перехід приголосного **й** у **н** внаслідок уподібнення (*поприньмали, заньмати, наньмичка*), наявність форм родового відмінка однини іменників III відміни на **-и** (*радісти, пам'яти, погібели, печали*), форми 3-ї особи однини дієслів I дієвідміни на **-еть** (*плачеть, колеть*), закінчення 3-ї особи множини дієслів II дієвідміни **-уть** (*бачуть, несуть, роблють*), часте вживання твердого приголосного **т** у дієслівних формах (*кажуть, слухають, продають*), переважне вживання дієслівного суфікса **-ова-** (*жалковати, здивовались*) і ряд інших.

До діалектизмів з погляду сучасної норми у мові творів Т. Шевченка можна віднести: відсутність у ряді випадків чергування голосних **о**, **е** з **і** в новозакритих складах (*явор, регот, радість, Суботов, вольний, корень, камень, осень, меж*), сплутування ненаголошених голосних **и** та **е** (*ниначе, кошися, знатимши, прехилишся, лазитеме*), вживання слів без приставних приголосних (*улиця, огонь, овця, оріхи, острый*), вживання займенникових форм без приставного приголосного **н** (*на його, до його, по йому, по їй, на їй, до їх, за їх*), вживання діалектних форм *крепак, шоб, заквічатись, згнуцатись, остатній, монастирь*, вживання форм родового відмінка однини іменників чоловічого роду на **-а** (*ліса, народа, захода, плача, рика, часа*), вживання орудного відмінка однини іменників I відміни м'якої і мішаної груп на **-ою** (*зорьою, діжою, душою*), часте вживання форм називного від-

мінка множини від іменників з суфіксом *-ин-* на *-е* (*люде, цигане, християне, римляне, татаре*), вживання прикметникових форм називного відмінка множини на *-и* (*батькови, цареви, адови, Богданови, Адамови*), вживання форм вищого і найвищого ступеня прикметників і прислівників типу *найдорогший, дорожше*, вживання дієслівних форм типу *посижу, похожати, випровожала*, вживання деслівних форм з суфіксом *-ова-* (*смаковати, муровати, купувати*), вживання прислівникових форм *тойді, тільки, звичайне, ту, тута, туда, кудась* тощо.

Внаслідок спорідненості наддніпрянських, полтавських і слобожанських говірок діалектизми в мові творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка і Т. Шевченка загалом однотипні.

Лексичний склад нової української літературної мови в основі своїй за походженням діалектний. Приплив діалектної лексики до нової української літературної мови для різних періодів трактується неоднаково. На сучасному етапі проблема взаємодії діалектної лексики з лексикою української літературної мови пов'язується передусім з питанням про культуру мови, про вдосконалення її будови в галузі лексики. Питання про збагачення літературної мови діалектною лексикою, про стосунок цього процесу до проблеми культури мови є актуальним тільки для періоду, коли нова українська літературна мова пройшла складний шлях нормування, коли появилися нормативні словники і стали діяти строгі правила щодо вживання слів у різних функціональних стилях мови. Отже, про діалектну лексику як джерело збагачення нової української літературної мови і про пов'язані з цим питання культури мови можна говорити тільки стосовно періоду останніх десятиліть. Для всіх інших етапів розвитку нової української літературної мови наукову проблему становить питання про шляхи входження діалектної лексики до літературної мови, про місце говіркових слів порівняно з недіалектною лексикою в складі літературної мови.

Через велику популярність творів І. Котляревського і Т. Шевченка переважна більшість ужитих ними слів увійшла до пізнішої літературної мови. З використаних І. Котляревським слів не закріпилася в літературній мові незначна їх кількість: *буій* (безголовий, невгамовний, нестримний), *вегеря* (вид танцю), *верзун* (шкіряний постіл), *галанці* (вузькі

штани), *гардовати* (гуляти), *гаріль* (крихта, порошина), *гладуш* (гличик), *дей* (вигук — гай-гай), *дзіндзівер* (молодець, завзятець), *збірниця* (товпа, збіговисько), *звізда* (зірка), *кабатурка* (табакерка), *коломітний* (каламутний), *ласощохлист* (ласун), *мозчити* (ламати, калічити), *невмоготу* (невміч), *нешпетний* (неабиякий), *придзигльованка* (вертихвістка), *пудохвет* (тяжка на підйом людина), *рдитися* (гарячитися — про тварин), *роздоброхотатися* (розгулятися, розщедритися), *скомшитися* (скуйовдитися), *спередити* (випередити), *спотиньга* (нишком), *сунка* (торба), *трістя* (трясовина, драговина), *тяжко* (сильно, дуже), *тягу дати* (втекти), *фуцювати* (танцювати, скакати), *халазія* (прочухан), *хльора* (прочухан), *цвентюх* (базікало), *цьохля* (балакуха, пліткарка), *шатерник* (кочівник), *швендювати* (плентатися, волочитися), *шпувати* (інтенсивно діяти), *юрливий* (швидкий, меткий), *ягни* (рід страви), *ярміс* (спосіб) тощо. Переважна більшість наведених слів становить собою середньонадніпрянські полтавські діалектизми.

Не прижилися в сучасній українській літературній мові вживані Г. Квіткою-Основ'яненком слова, що переважно є слобожанськими діалектизмами: *батіночко* (батечко), *безпереводно* (завжди, постійно), *біжати* (їхати), *болість* (хвороба), *будзій* (бідняк), *бурей* (буревій), *вдвір'я* (подвір'я), *вдрати* (вчинити щось таке, що дивує), *вегеря* (вид танцю), *великонний* (здоровенний), *випоштувати* (пригостити), *вискромадити* (вискребти, вичистити), *віддружити* (віддячити), *війе* (дишло), *вовсі*, *овсі* (цілком), *вразький* (бісів, чортів), *втеряти* (загубити), *ганьбувати* (нехтувати), *гнівненько* (досадно, неприємно), *джиндзигулястий* (кокетливий, вередливий), *довг* (борг), *доцобкатися* (доїхати), *драча* (непомірний податок), *дробина* (дрібні залишки чого-небудь), *жоден*, *жодний* (кожен, кожний), *загреготіти* (загриміти), *задьорний* (задерикуватий), *злишок* (надбавка), *змаракувати*, *змороковати* (придумати), *зрадоціти* (зрадіти), *зрок* (строк), *зуздріти* (побачити), *ізтрясти* (втратити, позбутися), *кабатурка* (табакерка), *калавурити* (вартувати), *карватка* (кухоль), *кладовити* (класти), *кнут* (батіг), *коверниця* (килимниця), *куликати* (пити), *лебедаха* (бідолаха), *личман* (пастух овець), *ліка* (лічба), *макортеть*, *макотертъ* (макітра), *малявочка* (пестлива назва малої дитини), *маракувати* (розмірковувати), *навдаку* (сумнівно), *навколінки* (навколіш-

ки), *найпуце* (найбільше), *намалі* (обмаль), *напоряд* (підряд), *непривинний* (невинний), *обаце* (однак), *опуц* (гірш), *парлація*, *парло* (покарання різками), *передряга* (сварка), *перечорний* (дуже чорний), *песький* (собачий), *півдіда* (підстаркуватий), *підчас* (іноді), *пособрати* (вибрати), *потребити* (використати), *приязний* (прихильний), *пробишака* (розбишака), *розцвяхований* (пишно убраний), *сторжитися* (сторгуватися), *трубниця* (труба), *тяжина* (домоткане полотно), *укоштуватися* (витратити свої кошти), *устя* (челюсті), *ухлібити* (нагодувати), *халахур* (волоцюга), *хамло* (дрібне віття), *хатурки* (зиск, хабар), *чурхнути* (швидко побігти), *шквиря* (сніг з вітром), *штепний* (гарний), *щедушний* (слабкий) і деякі інші.

До середньонаддніпрянських діалектизмів, що не закріпилися в літературній мові, можна віднести вжиті Т. Г. Шевченком слова: *віскривий* (шмаркатий), *гайстер* (лелека), *затого* (скоро, незабаром), *кете* (дайте, подайте), *кошуленька* (сорочечка), *куга* (рогіз), *моторити* (діяти, робити), *на тотез* (раптом, несподівано), *ненатля* (жадібність), *оболонка* (шибка), *перетика* (широка межа, поросла кущами й деревами), *печина* (грудкуватий коричневий ґрунт), *півчварта* (три з половиною), *суто* (рясно, густо), *тали* (верболіз), *файда* (батіг), *цизорик* (складаний ніж).

Внаслідок спорідненості між говорами південно-східного наріччя та близькості їх до волинського і подільського говорів південно-західного наріччя введені окремими письменниками діалектні слова з певних місцевостей не сприймалися тоді як позанормативні лексичні елементи. Правда, повної гарантії, як щодо літературної нормативності сприймалося те чи інше слово в той час, у нас немає. Проте можна впевнено сказати, що входження діалектної лексики до літературної мови на той час не мало строгих обмежень. Кожний письменник використовував діалектну лексику з метою зробити її надбанням літературної мови.

Важливим чинником у засвідченні і нормуванні лексики літературної мови в першій половині ХІХ ст. була поява словників — опублікованих як додаток до творів (І. Котляревського, О. Павловського, М. Максимовича) і рукописних (А. Метлинського, П. Білецького-Носенка, М. Євстраф'єва). Назви слов-

ників (наприклад, «Слова української мови, вживані в Полтавській губернії» М. Євстаф'єва) є свідченням того, що діалектна лексика в першій половині XIX ст. сприймалася як складова частина лексичного фонду літературної мови.

Майстри художнього слова та інші культурні діячі в пізніший час вдосконалювали зразки наддніпрянської української літературної мови, розширювали і поглиблювали її стильові можливості. Однак продовж XIX ст. для нової української літературної мови загальною характерними були хитання, розбіжності, невпорядкованість, адже не було інституцій, які б регулювали мовний процес. За таких умов цілком природним було те, що кожний письменник у мові своїх творів відображав передусім рідний йому говір, зважаючи притому на мову своїх попередників. Наддніпрянсько-полтавські і слобожанські говірки сприймалися всіма як центральні, найбільш типові, зразкові і вагомі серед інших українських говорів.

У XIX ст. у Східній Україні розвиток української літературної мови гальмувався колонізаторською політикою російського царизму. Коли було знято заборону української мови після революції 1905 р. у Східній Україні літературна мова розвивається швидкими темпами. Особливо інтенсивним стає розвиток української літературної мови в радянський час, коли вона почала діяти як мова Української Радянської держави з помітним розширенням сфер її застосування. У XIX і XX ст. українська літературна мова в Східній Україні пройшла шлях розвитку, вдосконалення, збагачення, шліфування, розширення функціональних стилів, урізноманітнення лексики, уніфікації і усталення фонетичних норм, морфологічних форм і синтаксичних конструкцій, упорядкування правопису.

Своєрідно розвивалася нова українська літературна мова в Західній Україні. Після багатоголікового польсько-шляхетського панування в Галичині і молдавсько-турецького на Буковині в 70-х роках XVIII ст. західноукраїнські землі попадають під владу Австрійської монархії. У складі Австро-Угорської імперії знаходилась частина південно-західного наріччя, що характеризується найбільшою діалектною розчленованістю. Майже всі західноукраїнські говори є старожитніми. Діалектна розчленованість південно-західного наріччя зумовлена різними чинниками: відображенням давніх племінних мов, стабільністю меж

давніх феодальних і державно-адміністративних утворень, відносно слабою інтенсивністю міграції населення тощо. Тому-то, коли в 30-х роках ХІХ ст. виникає західно-український різновид нової української літературної мови на народній основі, він не має єдиної уніфікованої діалектної бази. До того ж йому доводиться конкурувати із старокнижною літературною мовою. Унаслідок своєї політики австрійського уряду, який на певних етапах намагався зменшити в Галичині політичну роль польських феодалів, дозволялися вияви української культури староукраїнською літературною мовою. Це зумовило той факт, що в Західній Україні стара книжна літературна мова, яка в ХІХ ст. перетворилася на штучне «язичіє», у певних сферах продовжує вживатися ще й на початку ХХ ст.

На Закарпатті староукраїнська літературна мова, перетворена в особливий тип на основі місцевих народних говорів і почасти російської літературної мови, проіснувала до середини 40-х років ХХ ст.

У східноукраїнському різновиді нової української літературної мови елементи староукраїнської книжної мови вживаються в окремих творах першої половини ХІХ ст. із стилістичною метою — переважно як засіб мовної характеристики персонажів. Це свідчить про життя в цей час староукраїнської літературної мови в певних вузьких сферах і в Східній Україні.

Природно, що за таких умов формою вияву загальноукраїнської культури серед прогресивних діячів Західної України і зразком для наслідування стає наддніпрянська літературна мова. Усі передові діячі культури демократичного напрямку в Західній Україні завжди прагнули і прокладали шлях до утворення єдиної української літературної мови на наддніпрянській діалектній основі. Проте умов для повного злиття східного і західного різновидів української літературної мови не було аж до часу возз'єднання всіх українських земель у єдиній Українській Радянській державі.

Помітну рису західноукраїнського різновиду нової української літературної мови становлять запозичення з інших мов, передусім польської, частково з німецької, проте найістотнішою ознакою його є відчутність місцевих говіркових елементів. Усі видатні західноукраїнські письменники ХІХ і початку ХХ ст. більшою або меншою мірою в мові своїх творів відо-

бражали особливості рідного їм говору: Ю. Федькович, М. Черемшина — гуцульського, О. Кобилянська — буковинського, І. Франко — бойківського, В. Стефаник, Л. Мартович — покутського.

Аналогічно особливості рідних говорів відбивали класики української літератури і в Східній Україні, проте внаслідок діалектної однорідності південно-східного наріччя говіркові відмінності в мові їх творів відчуються слабше.

Традиція вживання діалектизмів у літературній мові Західної України йде від «Русалки Дністрової», від діяльності «Руської трійці» в першій половині XIX ст. У творах членів «Руської трійці» М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького виявляються риси південно-західних говорів: м'якість шиплячих приголосних (*часто, ратиця, брацяти*), наявність вставного приголосного л у словах типу *словляни*, називний відмінок однини іменників середнього роду на -є (*весельє, бажанє*), орудний відмінок однини іменників, займенників і прикметників жіночого роду на -ов, -ев (*під голов, собов, мойов милов, білов пінов, студенов водицев, глухов пущев*), орудний відмінок однини іменників середнього роду на -ом (*житьом, вугльом*), місцевий відмінок множини іменників жіночого і середнього роду на -ох (*в пісньох, по костьох, в имньох*), місцевий відмінок множини іменників на -ех (*дітех*), залишки форм колишньої двоїни в іменниках (*обі руці, нозі*), тверді форми прикметників і числівників типу *синий, теперішний, третій*, скорочені форми займенників (*ми, ти, си, мя, тя, го*), займенникові форми *сесь, сесь, сесе* (цей, ця, це), *нич* (ніщо), твердий приголосний т в дієслівних формах (*волочит, йдут, звонят*), втрата приголосного т в зворотних формах дієслів (*розкладаєся, навертаєся*), скорочені форми зворотних дієслів (*несесь, в'есь*), стягнені форми дієслів типу *думат, поглядат, визиват*, вживання частки -ся перед дієсловами (*я ся каю, ся напиват, ся здасть*), форми дієслів із залишками давнього перфекта (*жив-єм, щезла-сь, були-смо*), діалектні сполучники *ци, ба, же, но, чей, док, заким, сли*, діалектні прийменникові сполучення (*д, к нему, о нім*) тощо.

Як нейтральні слова ці письменники використовували діалектизми з південно-західного наріччя: *барки* (плечі), *берда* (скеля), *борзо* (швидко), *вадитися* (сваритися), *вітний* (батьківський), *вовня* (хвиля),

газда (господар), гибіти (гинути), гостинець (битий шлях), грехіт (дрібне каміння), деревище (труна), заспіл (разом), звізда (зоря), іміне (майно), луна (заграва), маржина (худоба), напудитися (налякатися), нетямка (забуття), нечім (немов), оболочи (небеса), озіркатися (оглядатися), опак (навпаки), передвіцький (прадавній), повідати (розповідати), поране (світанок), поскочний (швидкий), прилучка (пригода), розділ (прірва), роз'їстися (розсердитись), ружа (троянда), сегід (цього року), сковитати (скиглити), старунок (турбота), твар (обличчя), трунок (напій), хосен (користь), чуркало (джерело), ярий (весняний) і багато інших.

Нова українська літературна мова на народній основі в Західній Україні розвивалася повільно. Після «Русалки Дністрової» в белетристиці і публіцистиці вона до певної міри виявлялася, проте в усіх інших жанрах, у школі, в науці переважала стара книжна мова. Мовна практика в Галичині зумовлювалася часто політичною орієнтацією діячів культури. Московіли на основі церковної, староросійської і книжної галицької мови витворили і відстоювали штучне «язичіє». Унаслідок своєрідних суспільно-політичних умов прихильниками «язичія» ставали впливові культурні діячі. На «язичіє» переходить співавтор «Русалки Дністрової» Я. Головацький, прихильником «язичія» стає М. Устиянович. Хоч літературну мову на народній основі в 40—50-х роках ХІХ ст. відстоювала чимала кількість галицьких філологів (І. Лозинський, Т. Глинський, М. Верещинський, К. Блонський та ін.), певний час у літературі «язичіє» переважало.

Літературна мова галицьких народовців до 70-х років ХІХ ст. теж була загалом штучною і невпорядкованою, але в ній певне місце займали живомовні елементи. Під впливом мови творів Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, що друкувалися в Галичині, виникає тенденція до наслідування наддніпрянської літературної мови, проте загалом в Галичині протягом тривалого часу панувало мовне безладдя.

Виразне прагнення до уніфікації східного і західного різновидів української літературної мови вперше виявляється в творах Ю. Федьковича, який стояв на ґрунті живої народної мови; у мові його творів діалектна і фольклорна стихія поєднуються з наслідуванням наддніпрянських письменників, хоч, щоправда,

письменник не повністю пориває і з книжною традицією. Відображення елементів гуцульського говору в творах Ю. Федьковича, за тодішніх умов розвитку літературної мови в Західній Україні, слід визнати природним і закономірним. Закид деяких дослідників, що Ю. Федькович був обмежений у поглядах на літературну мову, на її народну основу, слід визнати непереконливим.

Цілу епоху в розвитку української літературної мови взагалі і її західноукраїнської відміни зокрема становить творчість І. Франка, який розвинув і збагатив усі жанри української літературної мови. Різні етапи творчості видатного діяча відбивають певні особливості мовної ситуації в Галичині; у мові творів І. Франка відображені і москвофільське «язичіє», і бойківський говір, і унормований тип літературної мови на народній основі, що утворився внаслідок об'єднання з наддніпрянською літературною мовою. В цьому унормованому типі літературної мови галицькі діалектні елементи займають помітне місце.

Творчими побратимами І. Франка були В. Стефаник, М. Черемшина, Л. Мартович, О. Кобилянська, О. Маковей. Усі вони зробили помітний внесок у розвиток української літературної мови на Західній Україні. У їх творчості виявляються тенденції до об'єднання літературної мови на наддніпрянській основі, разом з тим вони широко застосовували місцеві діалектизми. Серед західноукраїнської інтелігенції панував погляд, що писати треба для простого народу і його мовою. Щодо цього погляди галицьких письменників збігалися з думками літературних кіл у багатьох країнах Європи кінця ХІХ — початку ХХ ст. Діалектні елементи в творах західноукраїнських письменників пояснюються, зокрема, реакцією на відірване від мови народу штучне москвофільське «язичіє».

Найширше застосовували діалектизми В. Стефаник і М. Черемшина. Покутський говір у творах В. Стефаника перетворений у досконалий засіб художнього виразу. Гуцульський говір для М. Черемшини був мистецьким засобом відтворення сільського побуту, типізації героїв. У пізніший період творчості питома вага діалектизмів у творах В. Стефаника і М. Черемшини зменшується. Засобом індивідуалізації образів служить діалектна мова і в творчості Л. Мартовича та О. Маковея. У мові творів О. Кобилянської

на сільську тематику теж чітко виявляються діалектні і фольклорні елементи.

Під владою Австро-Угорщини українська літературна мова загалом зазнавала пригноблення і дискримінації. Проте у 90-х роках ХІХ ст. унаслідок боротьби прогресивних сил суспільства в Галичині було відкрито українські середні школи, тут виходили також періодичні видання — журнали. У цих журналах публікувалися твори не тільки західноукраїнських авторів, але й письменників Східної України. Оскільки періодичні видання в Галичині перетворювалися на загальноукраїнські, гостро постає питання про єдину загальноукраїнську літературну мову.

У другій половині ХІХ і на початку ХХ ст. сфера застосування обох різновидів української літературної мови розширюється, поглиблюється і виникають нові її функціональні стилі. Особливо помітним порівняно з попереднім періодом був розвиток західноукраїнського різновиду літературної мови. В обох варіантах літературної мови того часу її представники далі широко залучали діалектну лексику, разом з тим враховували доробок щодо цього своїх попередників. Діалектні слова використовувалися при створенні і нормуванні наукової термінології. Наприклад, українська ботанічна термінологія значною мірою склалася на основі поширених у народних говорах назв рослин. У цей період спостерігається тенденція певного добору народної лексики. Внаслідок взаємодії між східноукраїнським і західноукраїнським різновидами літературної мови відбувся взаємообмін між ними і щодо лексичного складу. Особливу роль у цьому відіграла творчість І. Франка. Названа взаємодія сприяла тому, що вузькі лексичні провінціалізми скорочуються в обох варіантах літературної мови.

Характерною особливістю в розвитку української літературної мови названого періоду є те, що лексичні діалектизми в ній застосовуються вже із стилістичною метою як мистецький виражальний засіб (порівняйте твори М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Стефаника, М. Черемшини, Л. Мартовича). У цей період складаються основні принципи стилістичного використання діалектних слів.

Видані в зазначеному періоді словники (О. Афанасьєва-Чужбинського, Є. Тимченка, О. Партицького, Л. Чопея, Є. Желехівського і С. Недільського) переконують, що поняття лексичного діалектизму і для

цього часу було умовним. У словниках названих авторів широко залучалися вузькодіалектні слова без будь-яких обмежувальних ремарок, тому визначити лексичні діалектизми в тодішній літературній мові за цими словниками неможливо.

Після революційних подій 1905—1907 років, коли російський царизм послабив заборону української мови в Східній Україні, коли тут стали виходити різнопрофільні українські періодичні видання, умови розвитку української літературної мови в Східній і Західній Україні приблизно врівноважуються, а після першої світової війни менш сприятливими стали умови розвитку української літературної мови в Західній Україні під владою Польщі, Румунії, під пануванням Чехословаччини і Угорщини. Проте розвиток української літературної мови на Радянській Україні викликав зміни і в різновиді літературної мови Галичини і Буковини.

У кінці XIX ст., а також упродовж перших двох десятиріч XX ст. деякими рисами, особливо лексичними, західноукраїнський різновид літературної мови впливав на східноукраїнську літературну мову. Крім того, східноукраїнський різновид літературної мови вибирав певні західноукраїнські діалектні елементи безпосередньо через творчість письменників-подолян А. Свидницького, С. Руданського, М. Коцюбинського. Мовні елементи, співвідносні з особливостями говорів південно-західного наріччя, проникали також до нової української літературної мови із староукраїнської літературної мови, в якій вони посідали помітне місце і з якою нова українська літературна мова знаходиться в органічних зв'язках як дальший її розвиток.

Під впливом східноукраїнської літературної мови зменшується кількість лексичних діалектизмів і в західноукраїнському варіанті літературної мови. Процес об'єднання цього різновиду із східноукраїнською літературною мовою в зазначений період порівняно з попереднім виявляється виразніше. В обох варіантах літературної мови продовжується застосування діалектної лексики із спеціальною, стилістичною настановою.

У цей час виходить словник української мови за редакцією Б. Грінченка, що становить важливий етап в історії української лексикографії. Проте словник Грінченка, як відомо, вміщає лексику літературної мови і народних говорів без належної диференціації,

тому він не міг повною мірою сприяти нормалізації української літературної мови в галузі лексики. Співвідносними в цьому плані із словником Грінченка були випущені в цей період словники В. Дубровського і І. Нечуя-Левицького.

У радянський час, коли українська літературна мова стала обслуговувати державні потреби українського народу, гостро постає питання про остаточну нормалізацію її фонетики, граматики, лексики. Таку нормалізаційну функцію повинні були виконати відповідні підручники, посібники, правопис і словники. Виходять численні підручники для початкової і середньої школи, для самонавчання, для фахівців різних профілів, для учителів, а також науково-методичні посібники для вузів. Наявність великої кількості підручників з фонетики і граматики свідчить про тісний зв'язок в умовах Радянської держави наукової мовознавчої теорії з практикою життя українського народу.

Важливе значення для усталення орфографічних норм української літературної мови мала праця над українським правописом. Українська Академія наук уже в 1919 р. склала, а 1921 р. видала «Найголовніші правила українського правопису». У 1928 р. видано новий правопис, але він у своїх настановах і в розв'язанні ряду практичних питань характеризувався певними вадами. У 1933 р. цей правопис був удосконалений, але й у ньому не було уникнуто всіх недоліків попереднього видання. У 1946 р. видано схвалений урядом УРСР новий «Український правопис», який обслуговує всі ділянки культурного життя в УРСР і сьогодні (при перевиданні правопису істотні зміни в нього не вносились). Підручники і правопис значно обмежили проникнення фонетичних і граматичних діалектизмів в українську літературну мову.

Дуже інтенсивною і складною була нормалізація української літературної мови в галузі лексики. Протягом 20—30-х років на Радянській Україні було видано велику кількість українсько-російських, російсько-українських і термінологічних словників. Проте в цих словниках часто лексика літературної мови не відмежовувалася від діалектної. Правда, «Російсько-український словник» Академії наук УРСР 1937 р. вже відігравав нормалізуючу роль у лексичному складі української літературної мови, діалектної лексики він не вміщав.

Унаслідок роз'єднання українських земель існували ще певні відмінності щодо лексики в західноукраїнській мовно-літературній практиці і на цьому етапі. У 30-х роках ХХ ст. відмінність західноукраїнського різновиду літературної мови від східноукраїнського вже мало помітна. Зводилася вона переважно до правописних моментів і деяких лексичних елементів. Правописні відмінності між східноукраїнським і західноукраїнським різновидами літературної мови до кінця 30-х років ХХ ст. основою своєю мали відмінність південно-східного і південно-західного наріч. У складній боротьбі за єдині загальноукраїнські правописні норми прихильники різних точок зору врешті-решт свої погляди ґрунтували на відомих і близьких їм народних говорах.

На Закарпатті в ХІХ ст. і до 40-х років ХХ ст. за літературну мову правили «язичіє», частково російська мова і різновид літературної мови на місцевій діалектній основі. Роль літературної мови з діалектною основою особливо посилилася в 20—30-х роках нашого століття, коли Закарпаття входило до складу Чехословаччини і місцеву мову було проголошено офіційною.

У складній і гострій боротьбі за єдині норми літературної мови в цей час центральним було питання про зв'язок її з народними говорами. Деякі місцеві діячі відстоювали думку, що літературна мова на Закарпатті повинна ґрунтуватися на народних говорах і бути відмінною від літературної мови Східної України і Галичини. На початку 20-х років місцевим говором писалися художні твори, видавалися шкільні підручники, газети і журнали. Згодом народнорозмовний різновид літературної мови на Закарпатті щораз більше звільняється від місцевих діалектизмів і наближається то до галицького різновиду, то до загальнонародної літературної мови на східноукраїнській основі.

Проблема літературної мови на Закарпатті природно розв'язується після возз'єднання Закарпаття з іншими українськими землями в 1945 р. Закарпатський різновид літературної мови з місцевою діалектною основою не зайняв помітного місця в процесі становлення загальнонародної української літературної мови.

Після возз'єднання українських земель у єдиній Українській Радянській Соціалістичній Республіці на-

решті зникли перешкоди на шляху утворення норм української літературної мови як у галузі фонетики і граматики, так і в галузі лексики.

Не всі етапи й цього останнього, післявоєнного періоду щодо нормалізації лексичного складу української літературної мови були в усьому однаковими. Внаслідок злиття західноукраїнського різновиду літературної мови з літературною мовою Східної України в 40—50-х роках відчутною була активізація західноукраїнських лексичних провінціалізмів.

У багатьох випадках слова, які в західноукраїнському варіанті літературної мови були міждіалектними, як-от: *файний* (гарний), *вуйко* (дядько), *обрус* (скатерть), *віно* (придане), *видіти* (бачити) тощо, — при злитті із східноукраїнською літературною мовою сприймаються як діалектні. У ряді випадків у літературну мову проникають слова, що й у західноукраїнському варіанті були діалектними, походили з окремих говорів південно-західного наріччя: *газда* (господар), *бараболя* (картопля), *вивірка* (білка), *бидло* (худоба), *боцюн* (чорногуз) і подібні.

Перебільшене захоплення лексичними діалектизмами з боку окремих літераторів спостерігалось й у кінці 60-х років. Проте загалом у післявоєнний період лексичні норми літературної мови можна вважати визначеними, приплив діалектної лексики в літературну мову виразно скорочується. Цьому сприяла поява ряду нормативних словників української мови.

Лексичні діалектизми в наш час трудніше проникають у літературну мову не тільки тому, що лексика літературної мови стала внормованою, але й тому, що характер лексики в народних говорах останнім часом зазнає інтенсивних змін внаслідок впливу на них літературної мови. За останні десятиліття в народних говорах значна кількість традиційно побутової і виробничої лексики переходить у пасивний запас, стає архаїчною.

Ослаблення діалектного впливу на літературну мову в наш час в деяких дослідників викликало думку про те, що народні говори вже перестали бути джерелом збагачення літературної мови, що таким джерелом на сучасному етапі може бути тільки так зване просторіччя. Проте дослідники, які вивчають цю проблему, такий погляд заперечують. Суперечать цьому погляду й мовні факти.

Ми виходимо з теоретичної засади, що літературна

мова характеризується центральними і периферійними елементами. Слова, що потрапляють у літературну мову з народних говорів і в нормативних словниках наводяться з позначкою «діалектне», переважно належать до периферійних лексичних елементів літературної мови.

Незважаючи на внормованість, українська літературна мова на сучасному етапі не перестає вбрати в себе лексичні елементи з народних говорів.

У попередні періоди діалектні слова масово входили в літературну мову (безпосередньо з говорів або посередньо внаслідок взаємодії із західноукраїнським різновидом літературної мови). Внаслідок природного, стихійного входження в літературну мову лексичні діалектизми переважно сприймалися як звичайні, стилістично нейтральні слова. У наш час історія входження окремого діалектного слова в літературну мову і закріплення в ній у кожному випадку індивідуальні.

Чимало діалектних назв проникає в літературну мову внаслідок того, що відповідні предмети, характерні для певної місцевості, набувають популярності і поширення на всій українській етнічній території (*трембіта, флюяра, оборіг, ватра, колиба, кептар, тронка* тощо). Ряд лексичних діалектизмів засвоює літературна мова через популярні народні пісні, що народжуються в певних місцевостях (*легінь, дрімба, чічка* і подібні).

Треба зауважити, що збагачення літературної мови відбувається не тільки шляхом переймання з народних говорів певних слів, але й певних значень для наявних у літературній мові слів, що засвідчується нормативними словниками.

Не всі стилі сучасної української літературної мови однаково податливі на поповнення діалектною лексикою. Діалектна лексика проникає передусім у мову художньої літератури. У цьому жанрі лексичні діалектизми проходять атестацію на життєздатність, а потім уже стають або не стають надбанням усієї літературної мови.

Не всяке введення лексичного діалектизму в літературну мову є її збагаченням. Літературну мову збагачують тільки зрозумілі, семантично прозорі діалектні слова, які фонетичною і граматичною будовою не руйнують загального стилю літературної мови, а тільки експресивно увиразнюють його.

На сучасному етапі в літературну мову найчастіше вводяться лексичні діалектизми для передачі етнографічних і побутово-професійних назв предметів, що виступають предметом зображення в художніх творах, переважно при змалюванні минулого. Прикладом може служити таке місце з повісті В. Гжицького «Опришки»: «(Псович). Мав на собі суконні червоні *крашениці*, як Довбуш, і *постоли* жовті, морщені, дорогі, сорочку багато вишиту, *кептар*, мудро мережаний сап'яновими зубцями та китицями з *волички*. Такого б і отаман не постидався надіти. На голові — гарна *крисаня*, правда, не така багата, як у Довбуша. Тай *черес* до Довбушевого не рівнявся — такого *череса*, як в отамана опришків, не було другого на цілі гори, як не було й *тобівки*, рівної його *тобівці*, ні топірця, ні порошниць».

Досить часто лексичні діалектизми вживаються також у мові художньої літератури як синоніми до наявних у літературній мові слів. Такі діалектні слова не вносять у мову особливого емоційного забарвлення, а тільки стають засобом відтворення колориту певної місцевості, індивідуалізації мови персонажів тощо, наприклад, *когут* (півень), *коцюба* (кочерга), *стодола* (сарай), *гальба* (кухоль), *бинда* (стрічка). Семантико-стильові синоніми діалектного походження в літературній мові виконують ідеографічно-уточнювальну і експресивну функцію; до таких можна віднести засвідчені дослідниками слова: *зарінок* (пологий берег річки, вкритий рінню), *гарувати* (тяжко працювати), *бучкувати* (бити), *тюпашити* (іти), *холодан* (зимовий одяг), *харапудитись* (лякатись), *балаканка* (розмова), *бездольний* (безталанний), *бокувати* (ухилитися від чого-небудь), *глибка* (яма), *вертунець* (кажан), *бачно* (обережно) і подібні.

З певною стилістичною метою діалектну лексику широко використовують М. Стельмах, О. Гончар, Д. Павличко і багато інших сучасних письменників, поетів.

Як показують дослідники (А. Т. Бевзенко, П. Д. Тимошенко, В. А. Чабаненко, П. Ю. Гриценко), вдало застосовані письменниками лексичні діалектизми стають важливим засобом стилістичного увиразнення і збагачення літературної мови. Більш чи менш вдале введення лексичного діалектизму в мову художньої літератури завжди залежить від таланту письменника, від його мовної майстерності.

Прийняті художньою літературою слова з народних говорів потрапляють у словники літературної мови. Нормативні словники найвиразніше засвідчують збагачення сучасної української літературної мови діалектною лексикою.

При порівнянні шеститомного «Українсько-російського словника» з відповідними томами тлумачного «Словника української мови» виявляється, що в останньому кількість слів діалектного походження значно збільшилася. Спостереження дослідників переконують також, що не всі діалектні слова, засвідчені нормативними словниками, закріплюються в літературній мові. Частина з них мовна практика відсіває.

Слід мати на увазі, що числові виразники вживання діалектних лексем у словниках, незважаючи на зовнішню об'єктивність, не можуть бути абсолютними показниками взаємодії літературної мови і народних говорів у галузі лексики. Відповідні кваліфікаційні позначки в словниках, за якими дослідники зараховують певні слова до діалектних, у багатьох випадках можуть бути суб'єктивними, залежними від прийнятої лексикографами концепції нормування лексики. Уведення певних лексем у словники залежить від теоретичних засад нормування в галузі лексики, а вони в авторів різних словників бувають в дечому відмінні. Проте навіть при врахуванні умовності віднесення деяких слів до діалектизмів нормативні словники свідчать, що українська літературна мова за останні десятиліття поповнилася словами з народних говорів. Діалектна лексика продовжує бути одним із джерел збагачення літературної мови і в наші дні.

Взаємодія між новою українською літературною мовою і народними говорами в різні часи і в різних місцевостях була неоднаковою. На території південно-східного наріччя на певному етапі народні говори найактивніше діяли на літературну мову, були її основою. Згодом, коли літературна мова ставала щораз більше внормованою і вбирала в себе риси інших наріч, а також збагачувалася за рахунок запозичень з інших мов, настає певне віддалення літературної мови від південно-східних говорів, що лягли в її основу. Сьогодні літературна мова ні в фонетиці, ні в граматиці, ні в лексиці не збігається з будь-яким говором.

Подібно, як говори південно-східного наріччя взаємодіяли з загальнонародною літературною мовою,

говори південно-західного наріччя знаходились у тісній взаємозалежності з західноукраїнським різновидом нової української літературної мови. Через цей різновид південно-західні говори певною мірою вплинули й на загальноукраїнську літературну мову.

Найменшу роль у процесі створення і розвитку нової української літературної мови відіграли говори північного наріччя.

Щодо впливу літературної мови на народні говори, то він на різних етапах виявлявся по-різному. У дорадянський час унаслідок національного гніту нова українська літературна мова не виконувала державних функцій, тому вплив її на народні говори в той час був майже непомітним. За радянського часу літературна мова, вбираючи в себе певні елементи з діалектів, через школу, радіо, телебачення, пресу, літературу поступово розмиває народні говори і зближує їх.

Українська мова — одна з найбагатших і наймелодійніших мов у світі. Вона живе у високо розвиненій літературній формі і численних народних говорах. Літературна мова і народні говори — це одне нерозривне ціле. Дві форми мовного функціонування — літературна мова і народні говори не роз'єднані між собою, а діють як єдиний могутній засіб вираження духовного життя народу. Народні говори дали життя українській літературній мові, зумовили її неповторну красу, різнобарвність, милозвучність і мелодійність, літературна мова об'єднує і зближує народні говори, розвиває в них нові якості і виражальні можливості. Літературна мова живиться соками народних говорів, народні говори завдяки літературній мові набувають більшої суспільної значимості. Літературна мова несе в собі всесвітнє духовне багатство, народні говори відбивають коріння і складну історію українського народу.

Літературна мова великою мірою відображає територіальні діалекти. Особливо виразно народні говори просвічуються крізь мову художньої літератури, оскільки творчість видатних українських письменників (прозаїків, драматургів, поетів) завжди позначена колоритом рідного для них говору. По суті всі говори української мови через творчість відповідних письменників стали складовою частиною української духовної культури. Так, із середньонаддніпрянським говором пов'язана мова творів І. Котляревського, Є. Гребінки, Л. Боровиковського, Т. Шевченка, Л. Глібова, І. Мечуя-Левицького, Панаса Мирного, В. Самійленка, А. Тесленка, М. Рильського, А. Головка, Остапа Вишні, Івана Ле, А. Малишка, О. Гончара. Слобожанський говір відобразили в мові своїх творів Г. Квітка-Основ'яненко, П. Грабовський, Я. Щого-

лів, Петро Панч, риси степового говору відбиті в мові творів М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, В. Сосюри, Ю. Яновського, І. Микитенка. Особливості східнополіського говору проявляються в мові творів П. Куліша, С. Васильченка, П. Тичини, О. Довженка. Волинський говір знайшов своє відображення в мові творів Лесі Українки, особливості подільського говору відбиті в мові творів С. Руданського, А. Свидницького, М. Коцюбинського, Ю. Смолича, М. Стельмаха. Наддністрянський говір виражений у мові творів М. Шашкевича, Я. Головацького, О. Маковея, Степана Тудора, покутські говірки проявляються в мові творів В. Стефаника, Л. Мартовича, буковинські — О. Кобилянської, гуцульський говір відобразили Ю. Федькович, Марко Черемшина, Д. Павличко, надсянський — Я. Галан. І. Франко у мові своїх творів відбив риси бойківського говору, в творах І. Чендея, Ф. Потушняка відображені особливості закарпатського говору. Рідні говори були мовно-естетичним джерелом у творчості всіх видатних діячів літератури і культури. Знання народних говорів допомагає розумінню, сприйманню і дослідженню українських літературних надбань.

Дуже виразно виявляються діалектні особливості в усній літературній мові. Навіть неспеціаліст легко відрізняє усну літературну мову наддніпрянця і галичанина, поліщука і подолянина, волиняка і закарпатця.

Незважаючи на те, що під впливом літературної мови народні говори змінюються і до певної міри нівелюються, вони поруч з літературною мовою житимуть завжди.

Вступ	3
Походження української мови	5
Зв'язок української мови з іншими мовами	6
Літературна мова і народні говори	7
Територіальні і соціальні говори	12
Завдання української діалектології	14
Методи вивчення народних говорів	16
Історія діалектного членування української мови	19
Українські наріччя	31
Говори північного наріччя	44
Східнополіський говір	48
Середньополіський говір	51
Західнополіський говір	54
Говори південно-західного наріччя	58
Волинсько-подільська група говорів	60
Волинський говір	60
Подільський говір	67
Галицько-буковинська група говорів	73
Надністрянський говір	74
Покутсько-буковинський говір	80
Гуцульський говір	83
Надсянський говір	87
Карпатська група говорів	88
Бойківський говір	91
Закарпатський говір	95
Лемківський говір	101
Говори південно-східного наріччя	105
Середньонадніпрянський говір	114
Слобожанський говір	119
Степовий говір	122

Народні говори і літературна мова за давньоруської доби	125
Народні говори і староукраїнська літературна мова	133
Взаємодія народних говорів з новою українською літературною мовою	141
Висновки	161

НБ ПНУС

550273

Научное издание

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОВЕДЕНИЯ им. А. А. ПОТЕБНИ

Матвяс Иван Григорьевич

УКРАИНСКИЙ
ЯЗЫК
И ЕГО ДИАЛЕКТЫ

Ответственный редактор *П. Е. Гриценко*

Киев, издательство «Наукова думка»

На украинском языке

Художне оформлення *І. В. Середи*
Художній редактор *О. Я. Вишневський*
Технічний редактор *А. О. Нагорна*
Коректори *Л. С. Трилевич,*
З. П. Школьник, Л. П. Рябцева

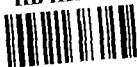
ИБ № 10561

Здано до набору 28.09.89. Підп. до друку 25.04.90. Формат
84×108/32. Папір друк. № 2. Літ. гарн. Вис. друк. Умовн. друк.
арк. 8,82. Умовн. фарбо-відб. 9,14. Обл.-вид. арк. 9,08. Тираж
4800 пр. Зам. 3280. Ціна 1 крб.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.

Львівська обласна книжкова друкарня.
290000 Львів, вул. Стефаника, 11.

НБ ПНУС

550273

Матвіяс І. Г.

М33 Українська мова і її говори / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. П. Ю. Гриценко. — К.: Наук. думка, 1990. — 168 с.: іл.

ISBN 5-12-001258-2 (в обкл.) 1 крб. 4800 пр.

Матвіяс І. Г. Украинский язык и его диалекты.

У монографії характеризуються форми вияву української загальнонародної мови, літературна мова і народні говори. Висвітлюється походження української мови, визначаються територіальні і соціальні говори на Україні, розглядається питання діалектного членування української мови, викладається історія і з'ясовується характер українських наріч і говорів, визначається зв'язок народних говорів з літературною мовою давньоруського і староукраїнського періодів, описується відношення народних говорів до нової української літературної мови.

Для лінгвістів-дослідників, викладачів вузів, студентів, учителів і всіх тих, хто цікавиться сучасним станом й історією розвитку української мови.

4602000000-275

505-90

М 221(04)-90

ББК 81.2Ук